

Antiziganism i statlig tjänst

Socialstyrelsens behandling av romer
och resande under 1900-talet

Niklas Westin, Simon Wallengren, Kati Dimiter-Taikon, Charles Westin

Antiziganism i statlig tjänst

Socialstyrelsens behandling av romer
och resande under 1900-talet

Niklas Westin, Simon Wallengren, Kati Dimiter-Taikon, Charles Westin

ISBN	978-91-7555-178-4
Artikelnummer	2014-6-2
Omslagbild	Kungl. Medicinalstyrelsens och Socialstyrelsens logotyper under tidigare perioder
Foto	Johanna Embretsén
Sättning	Edita Bobergs AB
Tryck	Edita Bobergs AB, Falun, juni 2014

Förord

Socialstyrelsens arbete utgår från de mänskliga rättigheterna och allas lika värde. Därför strävar vi efter jämlik hälsa, vård och omsorg för alla. Historien visar att det inte alltid varit så.

Socialstyrelsen har haft en betydande roll i de statliga övergreppen mot romer och andra befolkningsgrupper, som förekom främst under 1900-talets första hälft, men även därefter. Myndigheten har varit pådrivande i åtgärder som kränkt och exkluderat romer och resande.

I och med publiceringen av den här boken vill Socialstyrelsen ta ansvar för vad som hänt och lära av historien. Socialstyrelsen har låtit externa författare och sakkunniga gå igenom arkivmaterial och granska myndighetens agerande och roll under 1900-talet.

Granskningen visar att dåvarande Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen var aktiva när det bland annat gällde tvångssterilisering och tvångsomhändertagande av barn till romer och resande. Myndigheten ansvarade också för inventeringar och registrering av dessa grupper.

De flesta romer eller resande har direkt eller indirekt påverkats av myndigheternas agerande. Man kan själv ha varit utsatt, haft en anhörig som utsatts eller vara uppvuxen med berättelser om vad som hänt tidigare generationer.

För att undvika att historien upprepas kan boken framöver ligga till grund för utbildning av såväl myndighetens personal som personal i socialtjänsten och hälso- och sjukvården.

Socialstyrelsens historia är ett av skälen till varför myndigheten idag särskilt prioriterar de röstsvaga, diskriminerade eller utsatta för att verka för att de får en god hälsa, vård och omsorg. Det ligger också i linje med myndighetens värdegrundsarbete.

Författarna är Niklas Westin, statsvetare, Simon Wallengren, sakkunnig, Kati Dimiter-Taikon, sakkunnig, och Charles Westin, professor emeritus vid Stockholms universitet. De uttrycker här sina egna ståndpunkter och inte Socialstyrelsens. Ebba Hedlund, myndighetens samordnare av frågor som rör nationella minoriteter, har koordinerat arbetet.

Jag vill tacka författarna och projektledaren för ett omfattande arbete. Det är värdefullt att ha fått denna fristående granskning av Socialstyrelsens arbete som ska hjälpa oss som arbetar här att inte glömma historien.

Lars-Erik Holm
Generaldirektör

Innehåll

Förord	3
1. Inledning	9
Lägesbeskrivning	9
Delegationens förslag	10
Uppdraget från Socialstyrelsen.....	12
Socialstyrelsens historia	14
Den nationella minoriteten romer	17
Kapitelöversikt	19
Antiziganism	27
2. En förtryckande diskurs	29
Statens institut för rasbiologi.....	31
Begreppet diskurs	33
Så beskrevs resande och romer	34
Vad är vi ute efter?	35
Att sysslös stryka omkring.....	37
Fattigvård och lösdriveri	39
Lösdriverilagen under förnyad omprövning	43
Beskrivningar av lösdrivare	46
Åtgärder föreslås	50
Vilken humanitet talar vi om?.....	51
Diskurs är maktens redskap	56
3. Utlänningslag och främlingskontroll	59
Utvisningslagen 1914	60
Motiven bakom lagen	62
Främlingslagen 1927	65
En ny kategori utlänningar	67
Motion om "biologisk invandringskontroll"	71
Utlänningslagen 1937	73
De politiska flyktingarnas ställning	74
Septemberkungörelsen	77
Utlänningsräkning och utlänningsstatistik.....	80
Det andra världskrigets utbrott.....	81
Lag mot rashets föreslås.....	83
Norrmän avvisas	85

Omhändertagande i förläggning	87
Flyktingförläggningar för norrmän.....	91
Resande från Norge interneras.....	94
Utlänningskommissionen tar över	98
Porrajmos	100
4. Steriliseringspolitiken	102
Inledning	102
De drabbades röst.....	105
Lagstiftningen	107
Den antagna lagen 1941	114
Samtycke och rättskapacitet.....	116
En steriliseringspraktik utformas	121
Andra påtryckningsmöjligheter	123
Ifrågasatt praktik	127
Resandefolkets utsatthet	128
Rasegenskaper grund för sterilisering	130
Socialpsykiatriska nämndens protokoll.....	131
Medicinalstyrelsens och Socialstyrelsens roll	138
5. Omhändertagande av barn till resande och romer.....	141
Samhällets barnavård	141
Särskilt utsatta barn	142
"Axel" född på 1940-talet.....	146
Myndigheters utlåtanden	148
Socialstyrelsens svar och ansvar	152
Barnperspektiv saknas	154
En strategi som står på flera ben	156
Myndigheternas fokus skiftar	158
Vanvårdsutredningen.....	163
De omhändertagna barnen.....	167
Slutsatser	172
6. Den mörka historien är min släkthistoria.....	176
Romernas aktuella situation	180
Ursäkter	183
Ett förtroendefullt samarbete.....	184
7. Inventering och registrering	185
Folkräkningarna och	
Fattigvårdslagstiftningskommittén	185
Socialstyrelsen om "tattarproblemet"	187
Det rasbiologiska institutet	
och den antropologiska undersökningen.....	192

Korrespondens med andra "experter"	195
"Zigenarinventeringen"	198
Socialstyrelsens anvisningar	201
Socialstyrelsens rapport	204
Inventeringsprotokollen	206
Registreringen fortsätter	211
Ett centralt "zigenarregister"	213
Slutsatser	218
8. Bostad och utbildning	220
Perspektiven förändras	221
De ambulerande skolorna och bostadsfrågan	227
Delaktighet, inflytande och diskriminering	234
Insatser för fast bosättning	239
Socialstyrelsens "zigenarexpert"	242
Avslutande kommentarer	243
9. Familjepedagogik – en personlig betraktelse	246
Invandring av romer	248
Gamla och nya perspektiv	250
Genomförandet	252
Socialstyrelsens insatser	254
Ett terapeutiskt perspektiv	255
Det pedagogiska perspektivet	259
Kriterier	261
Fortsättningen	262
Slutsatser	266
10. Socialt arbete med romer under 1980-talet	267
Socialstyrelsens ideal 1978	267
Vad är ett problem?	272
Vad hände sedan?	274
Kartläggningar på lokal nivå	274
Diskriminering på bostadsmarknaden	278
Barnomsorg och skola	281
Socialstyrelsen om "zigenarproblemet" 1991	284
11. "Det finns få av folket som tycker om oss, men det finns för många som hatar oss"	287
Inledning	288
Förtryckets många ansikten	290
Sårande ord	293
Antiziganism och romanipe	296
Det synliga och det osynliga	297

Omgivningens krav.....	299
Språk och socialisation.....	302
Hur den romska kvinnan blir utsatt för maktmissbruk och förtryck.....	303
Diskussion.....	307
12. Bokslut	310
Avgränsning i tiden.....	310
Vad kan vi lära av historien?	314
Intersektionalitet: Barnperspektiv, genusperspektiv och minoritetsperspektiv	320
Hur ska vi tänka framåt i andra avseenden?	322
Nationalstaten, antiziganism och samhällsförändring	325
Ett globalt perspektiv.....	334
Referenser och källor	339
Otryckt källmaterial.....	339
Tryckta källor	340
Internetkällor	349

1. Inledning

Lägesbeskrivning

Romerna är Europas mest förföljda och trakasserade folk. Situationen för romer är särskilt allvarlig i Ungern, Slovakien, Rumänien och Bulgarien, stater som alla är EU-medlemmar. För bara några år sedan ingrep polismyndigheterna i Frankrike och Italien mot romer som kommit från Östeuropa. Romska läger revs med stora schaktmaskiner. Allt i maskinernas väg rensades bort. Rumänska romer som i sin egenskap av EU-medborgare har rätt att vistas tre månader i andra EU-länder utvisades i strid med gällande EU-bestämmelser. Situationen för utländska romer i Sverige är också bekymmersam. Även här har romer från andra EU-länder som vistas i Sverige körts iväg från sina boplatser, t.ex. från Högdalen i februari 2014.

För de cirka 50 000 romer som är svenska medborgare (SOU 2010:55, s. 116) talar statistiken sitt tydliga språk. De kritiska mått som används i uppföljning av välfärdspolitiken visar att den romska folkgruppen ligger under, och i vissa avseenden klart under, siffrorna för riksgenomsnittet: lägre utbildning, högre arbetslöshet, större socialbidragsberoende, kortare förväntad livslängd, allvarligare hälsoproblem, svagare resurser, och mindre inflytande och makt. I vardagslivet ses romer och resande med misstänksamhet och de möter dagligen avvisande attityder och fördomsfulla beteenden. Negativa stereotyper om romer och resande är starkt befästa i populärkulturen. Alla romer och resande i Sverige tvingas leva med vardagsrasismen. Århundraden av förföljelse av romer och resande avsätter sina spår i den svenska folkliga kulturen, i misstänksamhet, i mobbningsbeteende, i fördomar och diskriminering.

Historiskt har viktiga aktörer i samhället såsom kyrkan och statsmakten legitimerat förföljelsen av romer. Under 1900-talets första del bidrog forskare vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala till att beskriva romer och resande som en i "rashänseende" mindervärdig folkgrupp. Socialstyrelsen tog intryck av dessa idéer. Andra forskare hävdade att "tattarna" inte var en folkgrupp eller "ras" utan socialt ut-

slagna familjer och släkter. Under en senare del av 1900-talet beskrev vetenskapen romsk kultur som dysfunktionell och illa anpassad till ett liv i det moderna samhället. Skolan, medier, populärkultur och fin-kultur har alla bidragit till att sprida och befästa fördomar om romer och resande.

Delegationens förslag

Idag har romer tillerkänts ställningen som nationell minoritet. Det är ett steg i rätt riktning, men mycket återstår att göra för att den nationella minoriteten romer ska komma i åtnjutande av samma medborgarliga, sociala, politiska och kulturella rättigheter som andra svenska medborgare, och åtnjuta jämbördiga ekonomiska, utbildningsmässiga och kulturella möjligheter som andra. Strukturer i samhället som på olika nivåer och plan genererar ojämlikhet och befäster diskriminering behöver identifieras. Rasistiska föreställningar som riktas mot den romska folkgruppen måste motverkas. Sverige behöver göra upp med den här delen av sin historia som handlar om förtryck och intolerans mot romer, resande och andra minoritetsgrupper. Vi behöver kritiskt granska vad som sker idag.

Utredningen Delegationen för romska frågor, som leddes av Maria Leissner, lade fram betänkandet *Romers rätt 2010* (SOU 2010:55). Delegationen föreslår ett program som syftar till att undanröja alla hinder för att den romska nationella minoriteten ska åtnjuta samma möjligheter som andra svenska medborgare till utbildning, arbete, hälsa och inflytande. En bedömning som gjordes var att det tar (minst) tjugo år att bryta diskriminerande strukturer som varit etablerade i hundratals år, att förändra attityder och utradera gamla fördomar och stereotyper, och att tillförsäkra den nationella minoriteten romer makt över den egna situationen. I det politiska perspektivet där samhällsplaneringen anpassas till de fyraårscyklar som riksdagsvalen markerar är tjugo år lång tid. Samtidigt är det kort tid när den relateras till de femhundra år som förflutit sedan de första romerna anlände till Stockholm, med det som följde av utvisningar, lynchingar, fördomar, utanförskap, diskriminering, tvångsarbete, sterilisering och tvångsomhändertagande av barnen.

Delegationen föreslog att den förföljelse som romer och resande hade varit utsatta för under så lång tid borde utredas av en sannings-

och försoningskommission. Det är inte alls självklart hur en sanning- och försoningskommission lämpligen bör genomföras. Internationellt har olika arbetssätt prövats. Resultaten har därför varierat en hel del. Uppgiften kan beskrivas som en slags nationell självrannsakan. Moraliska, etiska och politiska överväganden kommer in. Den drabbade parten måste få komma till tals, den måste få säga sitt, den måste höras. Många individer som drabbats av den direkta och mest extrema förföljelsen mot romer och resande lever inte längre. Deras minne kan hedras exempelvis på minnesplatser och på minnesdagar. De kan också representeras av nu levande ättlingar, släktingar eller fränder. Frågan om symbolisk kompensation kan aktualiseras.

Regeringen tog inte delegationens förslag utan tillsatte 2012 en vitbokskommitté med ett mera begränsat uppdrag att kartlägga historiska oförrätter. Här handlar det om att leta i arkiven, vända stenar, och värdera källor och fakta på ett vetenskapligt godtagbart sätt. Resultatet presenterades den 25 mars 2014.

Personer, som sitter i riksdag eller regering, som leder myndigheter, som representerar det offentliga Sverige idag, kan givetvis inte personligen hållas ansvariga för övergrepp, överträdelser, diskriminering och i en del fall rent av brott som begicks för femtio, sextio, sjuttio år sedan. Personer i ansvarig ställning på 1940-talet eller tidigare, som beslutade om, eller sanktionerade, behandlingar som vi idag uppfattar som grova och olagliga kränkningar av individens integritet, lever med största sannolikhet inte. Åtskilliga barn som togs från sina föräldrar, och unga kvinnor som genom övertalning och manipulation gick med på sterilisering, är dock kvar i livet. Ansvariga från den tiden är borta, många drabbade lever, och lider än idag. Framför allt lever minnet av samhällets övergrepp kvar hos deras familjer och släkter.

Personer som beslutat om behandlingar under de senaste decennierna, som kränkt dem som drabbades, kan mycket väl vara i livet. Några kan alltjämt vara verksamma inom sitt yrke. Ska de ställas till svars? Rent juridiskt är det i allmänhet ganska utsiktslöst då tjäns-temannen eller handläggaren i de allra flesta fall har handlat enligt gällande lagar och regler. Hur bör samhället handskas med historiska oförrätter långt tillbaka i tiden och i nära förfluten tid? Hur bör de som drabbades gottgöras?

Om drabbade personer alltjämt är i livet har olika lösningar förekommit. En möjlighet är att erbjuda en drabbad person ekonomisk kompensation. Det är en symbolisk gest och ett erkännande att fel har begåtts, att skada har åsamkats och att lidande har tillfogats. En annan möjlighet är att staten framför sin ursäkt till de drabbade, med eller utan kompensation. Frågorna är verkligen inte lätta att besvara. En god etisk kompass behövs. Förståelse och insikt, medkännande och ansvarstagande, samt delaktighet och engagemang i en process där ingen sten lämnas orörd är vad det ytterst handlar om. Processperspektivet är nödvändigt. Att få med så många myndigheter, organisationer och institutioner som möjligt i processen är viktigt. Det är den modellen som vitbokskommittén valde att arbeta efter.

Kommittén tog därför kontakt med ett antal statliga myndigheter som på ett eller annat sätt hade haft med den romska folkgruppen (romer och resande) att göra, och direkt eller indirekt beslutat i ärenden som påverkat livsomständigheterna för folkgruppen som helhet liksom för enskilda familjer och individer. Vitbokskommitténs idé var att myndigheterna skulle se över sin egen historia i det här avseendet, beskriva den och rapportera till vitbokskommittén.

Uppdraget från Socialstyrelsen

Socialstyrelsen nappade på idén. Ledningen menade att den egna utredningen skulle genomföras av externt anlätade utredare, som fick uppdraget av Socialstyrelsen, och under arbetets gång avlönades av myndigheten, men som inte var knutna till myndigheten genom fast anställning. Ansvar för att samordna arbetet föll på Ebba Hedlund som arbetar som samordnare för frågor som rör nationella minoriteter på Socialstyrelsen. Efter någon tid och i samråd med vitbokskommittén beslutade Socialstyrelsens ledning att den egna utredningen inte skulle göras som rapportering till vitbokskommittén. Den skulle genomföras och presenteras som självständigt projekt och behandla förhållandena under 1900-talet.

I rapporten använder vi ordet *vi*. Det syftar *inte* på Socialstyrelsen utan på *vi* som har arbetat fram rapporten: Niklas Westin, Simon Wallengren, Kati Dimiter-Taikon och Charles Westin. Det är våra slutsatser som presenteras. Vi är ensamt ansvariga för innehållet i texten. Ebba Hedlund har deltagit i våra möten. Hon har drivit på, haft

nyttiga synpunkter på texten och dess läsbarhet, och hjälpt oss med en rad praktiska frågor. Hon har inte styrt eller påverkat vårt arbete på annat sätt än att uppmuntra till en självständig och kritisk granskning av materialet. Hon har betonat vikten av att framställningen måste vara läsbar och lättillgänglig utan att ge avkall på saklighet.

Arbetet påbörjades i september 2012. Endast Niklas Westin har haft tillstånd att gå igenom Socialstyrelsens material på Riksarkivet. Sekretessbestämmelserna är rigorösa och det på goda grunder. Det beror på att allmän dokumentation, som inte är sekretessbelagd, blandas med personakter som är skyddade. Inget originalmaterial – integritetskänsligt eller ej – har fått lämna Riksarkivets lokaler. Kopior har gjorts i några få fall, och dessa har förvarats i säkerhetsskåp på Socialstyrelsen. De förstörs när projektet har avslutats. I de exempel från personakter som återges i texten har alla personuppgifter som eventuellt skulle möjliggöra identifikation antingen helt tagits bort, eller ändrats så mycket att identifikation inte är möjlig. Varken Simon Wallengren, Kati Dimiter-Taikon eller Charles Westin har tagit del av integritetskänsligt material som finns arkiverat på Riksarkivet, och givetvis heller ingen på Socialstyrelsen. Vi är väl medvetna om att Socialstyrelsens arkiv, och särskilt personakterna, rymmer uppgifter om familjeförhållanden och enskilda personers privata livsomständigheter som många nu levande personer inte vill ska komma till offentlig kännedom. Vi har varit ytterst måna om att iaktta reglerna för hantering av integritetskänsligt och sekretessbelagt material som Riksarkivet föreskrivit, och som överensstämmer med Vetenskapsrådets etiska principer. Vårt intresse är inte enskilda personers eller familjers livsförhållanden utan Socialstyrelsens uppfattningar, ståndpunkter, ageranden och beslut. Vad Socialstyrelsen som myndighet har sagt och gjort är inte integritetskänsligt och (normalt sett) inte sekretessbelagt.

En källa till information om Socialstyrelsens ställningstaganden i olika frågor, särskilt under tiden före 1970-talet, är tidskriften *Sociala Meddelanden*. Tidskriften gavs ut av Socialstyrelsen under åren 1912–1967. Den distribuerades till myndigheter inom kommuner och landsting, t.ex. barnavårdsnämnder och fattigvårdsstyrelser. Tidskriften informerade om Socialstyrelsens ställningstaganden i en rad frågor genom att publicera verkets remissvar på olika utredningar. Men tidskriften som utkom en gång i månaden består

huvudsakligen av artiklar och kortare notiser som rör händelser, idéer och utvecklingar inom de områden som Socialstyrelsen hade ansvar för. Det kunde t.ex. handla om beslut som fattats av andra myndigheter, men som kunde få konsekvenser för Socialstyrelsens ansvarsområden.

En viktig del av vår undersökning är intervjuerna med resande och romer som Simon Wallengren gjorde. Han vände sig företrädesvis till medelålders och äldre personer som tillhör den nationella minoriteten romer. De berättar om sina liv, om erfarenheter av steriliseringspolitiken, om tvångsomhändertagande av barn med romsk och resandebakgrund, om de inventeringar av resande och av romer som Socialstyrelsen ansvarade för, samt om allmänt bemötande från myndigheter, t.ex. inom hälso- och sjukvården och av socialförvaltningen. Intervjuerna för fram berättelsen till nutid, men allra viktigast är att den romska rösten hörs. Av det skälet har vi även inbjudit den unga romska läraren och debattören Kati Dimiter-Taikon att skriva en personlig betraktelse över frågor som vårt projekt aktualiserar. Simon Wallengren skriver också en personlig betraktelse på samma tema.

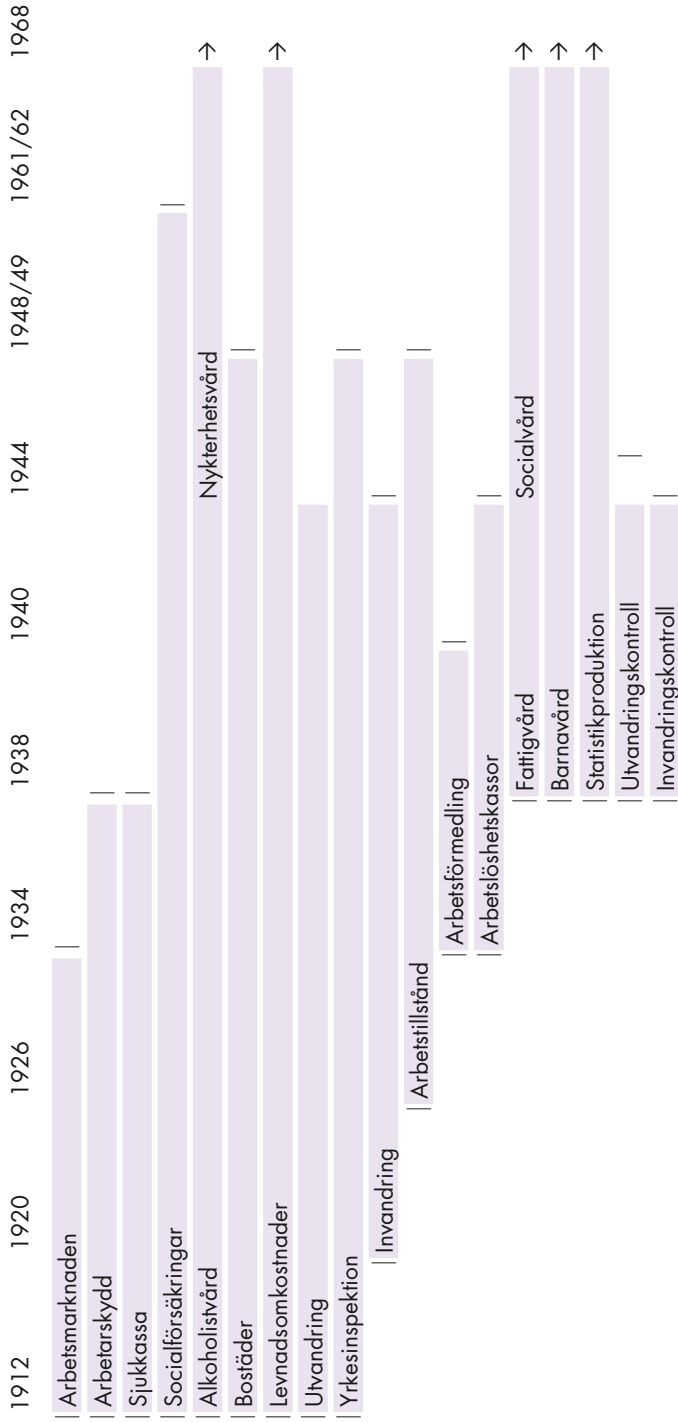
Socialstyrelsens historia

De verksamhetsområden som vi har riktat vår uppmärksamhet mot, både i arkivstudierna och i intervjuerna, har bestämts av de områden som Socialstyrelsen har haft ett ansvar för. Socialstyrelsens ansvarsområden har ändrats många gånger under de drygt ett hundra år som myndigheten har existerat. Ansvarsområden har flyttats till myndigheten, och ansvarsområden har flyttats vidare i samband med omorganisationer både internt inom myndigheten, och vid ommöbleringar inom statsförvaltningen. Kungliga Medicinalstyrelsen grundades 1877 för att utöva tillsyn över hälso- och sjukvården. Socialstyrelsen grundades 1912 som en central förvaltningsmyndighet för frågor inom det sociala området. Båda myndigheterna spårar sina anor tillbaka till medeltidens kloster där läkekonst och fattigvård hörde till munkarnas uppgifter. Vårt fokus är emellertid på 1900-talet. I tabell 1 ger vi en översikt över de viktigaste områden som Socialstyrelsen har ansvarat för under 1900-talets första del.

Arbetsmarknadsfrågor hörde till de viktigaste uppgifterna som den nybildade myndigheten (1912) hade ansvar för, liksom frågor

om arbetarskydd. När Statens arbetsmarknadskommission (senare Arbetsmarknadsstyrelsen) bildades 1940 fördes arbetsmarknadsfrågorna dit. Frågor om arbetarskydd övertogs senare av Riksförsäkringsanstalten, som efter många turer och omorganisationer kom att bli vår tids Försäkringskassa. På Socialstyrelsen hade också ansvaret lagts för övergripande planering av bostadsförsörjningen och bostadsförmedling, särskilt i de växande städerna, uppgifter som senare fördes till en egen myndighet. När Socialstyrelsen bildades 1912 var utvandringen från Sverige fortfarande omfattande, även om kulmen hade passerats något tiotal år tidigare. Utvandring till framför allt Nordamerika hade pågått sedan mitten av 1800-talet. Vid tiden för Socialstyrelsens bildande uppfattades den som problematisk eftersom Sverige därigenom förlorade ung arbetskraft. I debatten om utvandringens negativa konsekvenser förekom även rasistiska argument. Man befärade att den ”nordiska folkstammen” skulle urlakas, och på sikt ersättas av invandrare av ”sämre rasmässig kvalitet”. Efter första världskriget började en begränsad invandring till Sverige ta form. Den behövde, ansåg man, kontrolleras. Socialstyrelsen blev ansvarig myndighet även för invandringsfrågorna under en känslig och kritisk period före och under andra världskriget. Invandrings- och flyktingfrågorna övertogs av Statens utlänningskommission 1944, som blev Statens invandrarverk 1969, och Migrationsverket år 2000.

Tabell 1. Översikt över f.d. Socialstyrelsens ansvarsområden 1912–1968

Huvudkälla: <http://www.nad.riksarkivet.se>. Även uppgifter i Nationalencyklopedin om Socialstyrelsen, Riksförsäkringsverket, Arbetsmarknadsverket, Yrkesinspektionen m.fl. myndigheter, samt i förekommande fall myndigheternas hemsidor.

Som central förvaltningsmyndighet har Socialstyrelsen haft en ganska brokig historia med ansvar för flera centrala politikområden vilka i våra dagar ligger på en rad separata myndigheter. En sammanfattning kan vara att ansvarsområden har kommit och gått. Inte så mycket av det som var Socialstyrelsens huvudsakliga uppgifter för ett hundra år sedan har blivit kvar till våra dagar. Medicinalstyrelsens verksamhet under 1900-talet kännetecknas inte på samma sätt av att ansvarsområden har kommit och gått. Huvuduppgiften har varit att utöva tillsyn över hälso- och sjukvården. Förändringar av organisationen drevs snarare fram av läkekonstens och den medicinska vetenskapens landvinningar med nya behandlingsmetoder, och av farmakologins utveckling. Den största och mest genomgripande organisationsförändringen skedde 1968. Då slogs Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen samman till ett verk med namn Socialstyrelsen. Medicinalstyrelsens dåvarande chef Bror Rexed utnämndes till generaldirektör för den nybildade myndigheten. Medicinalstyrelsens historia är därför även Socialstyrelsens historia.

Den nationella minoriteten romer

Sverige skrev under Europarådets konvention om erkännande av nationella minoriteter och den parallella konventionen om nationella minoritetsspråk. Det gjordes år 2000. Sverige erkänner fem nationella minoriteter: finnar, judar, romer, samer (som dessutom har status som urbefolkning) och tornedalingar med de nationella minoritetsspråken finska, jiddisch, romani chib, samiska och meänkieli.

Invandring till det som idag är svenskt territorium från det som nu är finskt territorium har ägt rum under många århundraden, åtminstone sedan 1600-talet men förmodligen även långt tidigare än så. Judisk invandring tilläts till vissa städer och frihamnar (exempelvis Marstrand) sedan slutet av 1700-talet. De första romerna i Sverige om vilka det finns skriftlig dokumentation anlände till Stockholm 1512, men sedan motarbetades romsk invandring och förbjöds helt och hållet 1914–1954. Under vissa kortare perioder exempelvis runt sekelskiftet 1900 ställdes en dörr på glänt då gränserna inte var helt igenbommade för romer. Samer har levt och bedrivit renskötsel i det

som idag är norra Sverige sedan urminnes tider. Den tornedalska minoriteten uppstod som en konsekvens av den gränsdragning mot det ryska väldet som bestämdes 1809 i freden i Fredrikshamn.

Den romska nationella minoriteten omfattar flera sinsemellan olika grupper. Resande är den till antalet personer största gruppen, och den grupp vars historia i Sverige sträcker sig tillbaka minst ett halvt årtusende, kanske ännu mera. En teori som har förts fram är att svenska resande kan vara ättlingar till de romer som kom till Sverige i början av 1500-talet. Teorin är omtvistad mellan olika resandegrupper. En annan teori är att resande i Sverige har sitt ursprung i en klass av egendomslösa och jordlösa, marginaliserade arbetare i det svenska jordbrukssamhället, kanske uppblandade med frigivna krigsfångar från Sveriges många krig från slutet av 1400-talet och framåt med Danmark, Ryssland, i Baltikum och Tyskland. Forskningen ger inget säkert stöd åt vare sig den ena eller andra teorin. En del resande håller för troligt att de kan vara ättlingar till invandrade romer för länge sedan, och de har inget problem med att identifiera sig med den nationella minoriteten romer, eftersom de betraktar sig som resandero-mer, eller inte ser sitt romska ursprung som viktigt. Andra resande förnekar däremot att de skulle härstamma från invandrade romer. De menar att det är mera sannolikt att de har sitt ursprung i det svenska jordbrukssamhället. Språket *svensk romani*, som är besläktat med andra former av romani, håller på att dö ut. Få yngre resande behärskar språket fullt ut.

Den grupp romer, som förenklat ibland kallas ”svenska romer” identifierar sig själva som kelderasha (kopparslagare). De är ättlingar till romer som kom till Sverige i slutet av 1800-talet, under en period då gränskontrollen tillfälligt hade lättats upp. De kom från Ryssland och Frankrike. De livnärde sig bland annat på tivoliverksamhet, kopparslageri och förtenning. Katarina Taikon (1963) och Hans Caldaras (2002) har beskrivit den här gruppens invandring till Sverige.

I samband med att den nordiska passunionen och gemensamma nordiska arbetsmarknaden kom till 1954 öppnades gränsen för fri invandring från Finland. Mer än en halv miljon finländare flyttade till Sverige under 1950- och 1960-talen för att arbeta. Inom ramen för denna invandring av arbetskraft kom också en invandring av några tusen s.k. finska romer, som själva kallar sig kaale (ibland ser man stavningen kale). En teori gör gällande att de här romerna härstam-

mar från romska grupper som tvångsflyttades från den svenska till den finska riksdelen på 1500- och 1600-talen.

Under 1970-talet tog Sverige emot romer från Östeuropa inom ramen för en särskild försöksverksamhet. Det ledde så småningom till en anhöriginvandring. Många av dessa romer hörde till gruppen lovara, andra till kelderasha. Med kriget på 1990-talet i det sönderfallande Jugoslavien kom nya romska flyktinggrupper.

De övergrepp som den svenska staten gjorde sig skyldig till mot den romska minoriteten under 1900-talets första del drabbade resande och svenska romer (kelderasher). Det är inom dessa grupper som personliga och kollektiva minnen av den tidens övergrepp, trakasserier och systematiska diskriminering finns, och där Socialstyrelsen (och dåvarande Medicinalstyrelsen) spelade en roll. Senare anlända romska grupper har förvisso också varit med om diskriminering och utanförskap. Deras historia måste också berättas. Vi har dock varit tvungna att göra en avgränsning av tidsmässiga och ekonomiska skäl. Vårt fokus i rapporten ligger därför i huvudsak på de erfarenheter som gjorts av resande och av svenska romer, som i tiden täcker hela 1900-talet.

Kapitelöversikt

Rapporten består av tolv kapitel. Kapitlen som ligger mellan inledningen och avslutningen behandlar ett särskilt tema, tidsperiod eller område, där vi har samlat information och beskrivit Socialstyrelsens roll eller agerande. En central punkt är att det aktuella verksamhetsområdet har legat under Socialstyrelsens ansvar, eller att Socialstyrelsen har varit överordnad tillsynsmyndighet även om verkställighet har legat på andra myndigheter. I var sitt kapitel skriver Kati Dimiter-Taikon (kapitel 11) och Simon Wallengren (kapitel 6) om romers respektive resandes erfarenheter av antiziganism.

Det finns en tidsaspekt. För det första har Socialstyrelsens ansvarsområden ändrats över årens lopp. För det andra har behandlingsmetoder, vårdideologier och vetenskapliga förklaringsmodeller, som varit gångbara under en period, förkastats eller fasats ut under senare tider. Vissa praktiker eller ”lösningar” i det sociala arbetet, som ansågs ligga i samhällets bästa och betraktades av sin samtid som humanitära, förkastades av senare generationer som fäste större vikt vid

individens bästa. Även om vårt mål har varit att täcka hela 1900-talet ligger en tyngdpunkt i rapporten i beskrivningen av förhållanden under 1900-talets första del. Det är kanske inte så konstigt med tanke på att de värsta formerna av statligt ingripande i enskilda personers liv gjordes då. En annan tyngdpunkt ligger dock i nutid genom intervjuerna med nu levande personer. I sina berättelser relaterar intervjupersonerna till erfarenheter från ett helt liv som de gjort som barn och unga och de för fram berättelsen till situationen idag.

Den rasistiska diskursen och dess konsekvenser

I kapitel 2 beskriver vi de sätt på vilket man resonerade om romer, resande och andra utsatta grupper i mellankrigstidens Sverige, dvs. på 1920-talet och 1930-talet. Vi använder ordet *diskurs* för att beteckna de föreställningar och tankar som kommer till uttryck i texter från den tiden som vi exemplifierar med. Texterna är i första hand Socialstyrelsens officiella svar på remisser som ställts till myndigheten, men vi åberopar också artiklar och notiser i tidskriften Sociala Meddelanden som gavs ut av Socialstyrelsen. I den informerar myndigheten om lagförslag, vetenskapliga rön, statistiska översikter m.m. på områden av relevans för Socialstyrelsen, och för de myndigheter på lokal nivå som ansvarade för det sociala arbetet. Ordet *diskurs* låter kanske vetenskapligt och obegripligt för många läsare, men det kan finnas en poäng att använda det. Enklast kan det förstås som ett särskilt sätt att tala och skriva om något. I vårt exempel här skrev man om "lösdriveri". Man såg romer och resande som lösdrivare. Allt negativt som förknippades med lösdriveri överfördes på romer och resande. Texterna som vi möter är inte skrivna på vilket vardagsspråk som helst. Det är ett pretentiöst och delvis svårläst språk. Det lånar sin status från vetenskapens auktoritet och från myndighetens makt. Diskursen präglas av sammanhanget där den kommer till uttryck. Begreppet förklaras utförligare i kapitlet.

Svensk utlänningspolitik i början av 1900-talet

Kanske förvånar det någon att vi skriver om svensk utlänningspolitik i det kapitel som därefter följer. Skälet till det är att Socialstyrelsens ansvar för utvandringsfrågorna utökades successivt i början av 1900-talet och genom utlänningslagarna 1927 och 1937 blev myndigheten även huvudansvarig för invandrar- och flyktingpolitiken fram

till 1944. Ansvarlet övertogs i andra världskrigets slutskede av den nya myndigheten Statens utlänningskommission. Första världskriget, Versaillesfredens gränsförändringar i Europa, oktoberrevolutionen i Ryssland, och det finska inbördeskriget 1918 innebar att flyktingar sökte skydd i Sverige, vilket var något nytt. Annars var invandring till Sverige mycket begränsad under 1900-talets första tre decennier. Utvandringen till Nordamerika höll på att minska men var alltså större än invandringen. Förbud mot romsk invandring rådde. Med nazistpartiets maktövertagande i Tyskland 1933, och nazismens uttalade antisemitiska politik, började judar i Tyskland söka sig utomlands. USA, Frankrike och Storbritannien var de främsta destinationerna men de skandinaviska länderna fanns som tänkbara alternativ. Enstaka judiska flyktingar togs emot i Sverige. Allmänhetens motstånd var dock stort. Vid ett möte i Uppsala 1939 protesterade studenter mot att en handfull judiska läkare skulle få uppehållstillstånd. Man sade sig vara rädd om de egna jobben men i grunden fanns rasistiska föreställningar. Det var svårt för judar att komma till Sverige men praktiskt taget omöjligt för romer. Det var riksdagen som hade beslutat att romsk invandring var otillåten, men Socialstyrelsen var en myndighet som ansvarade för att politiken genomfördes.

Romska flyktingar från det kontinentala Europa togs inte emot före andra världskriget, under kriget eller efter kriget. De erkändes inte som politiska flyktingar. Endast två unga romska kvinnor kom till Sverige genom Bernadotteaktionen i krigets slutskede. Att de räddades till Sverige berodde sannolikt på att de svenska funktionärerna inte kände till deras identitet.¹ En av den svenska politikens effekter var sannolikt att romer på flykt undan nazismens folkmord inte såg det lönt att försöka ta sig till det neutrala Sverige. Antalet romer som föll offer för Förintelsen är inte känt med säkerhet. En lägsta skattning är en halv miljon (Forum för levande historia anger det; se Jansson & Schmid, 2005). Några forskare menar att det kan röra sig om en miljon offer. Siffran en och en halv miljon har också nämnts. Osäkerheten beror på att antalet romer som levde i de områden som kontrollerades av Nazityskland inte är känt. Romer som kördes iväg från den ena orten efter den andra av den lokala ordningsmakten

¹ Folke Bernadotte ledde en expedition till Nazityskland våren 1945 då cirka 20 000 överlevande från koncentrationsläger fördes med vita röda korsbussar till Sverige för vård och rehabilitering.

hade ingen anledning att mantalsskriva sig, eller snarare, de tilläts inte att mantalsskriva sig. Det är däremot dokumenterat att resande från Norge i några fall kunde rädda sig över gränsen till Sverige utan att motas tillbaka. I början av den tyska ockupationen av Norge var det särskilt svårt för norska resande att få skydd i Sverige. Även under senare skeden av kriget löpte resande större risk att avvisas vid gränsen än andra norska medborgare.

Steriliseringspolitiken

I kapitel 4 skriver vi om steriliseringspolitiken. Steriliseringsfrågan har en lång historia, och olika lagförslag om sterilisering lades fram för riksdagen men tillbakavisades flera gånger. Riksdagen antog dock ett förslag om steriliseringslag år 1934. Sterilisering framför allt av kvinnor i svag social och ekonomisk ställning var formellt sett frivillig. Vanligen anfördes s.k. eugenisk eller social indikation.² I praktiken kom den dock att få tvångskaraktär genom övertalning och genom att information undanhölls om individens rättigheter. Det uppskattas att mellan 20 000 till 30 000 personer under mer eller mindre tvångsmässiga former steriliserades av svenska staten mellan åren 1934 och 1975.³ Personer som tillhörde resandefolket var överrepresenterade. Medicinalstyrelsen var den myndighet som beslutade i steriliseringsärenden. Myndigheten utfärdade föreskrifter publicerade i *Råd och anvisningar från Medicinstyrelsen*. Medicinstyrelsen upphörde som egen myndighet med det namnet i och med sammanslagningen med Socialstyrelsen 1968. De steriliseringar som genomfördes på 1970-talet var därför Socialstyrelsens ansvar. Den förutvarande myndigheten Socialstyrelsen hade inte eget ansvar för steriliseringspolitikens genomförande, men myndigheten var aktiv och rent av pådrivande i debatten. För Socialstyrelsen på 1930-talet framstod sterilisering som en human, progressiv och (vetenskapligt) upplyst lösning på fattigdomsproblemet. Denna ståndpunkt var Socialstyrelsen långt ifrån ensam om att ha. Sterilisering sågs som en del av den välfärdspolitik och den omdaning av klassamhället som tog form under 1930-talet.

² Indikation i det här sammanhanget betyder avgörande kännetecken.

³ Kravet på att transsexuella personer steriliseras vid könsbyte avskaffades i praktiken med en dom 2013.

Omhändertagande av barn

En del av den samhälleliga barnavården går ut på att skilja barn från vårdnadshavare (oftast föräldrar) om barnen bedöms fara illa. Omhändertagna barn placeras på institution eller i fosterhem. Idag omgärdas samhällets omhändertagande av barn av tydligare regler än vad som var fallet tidigare under 1900-talet. Två grunder finns för att skilja barn från sina föräldrar. Den ena är om föräldrar av olika skäl inte bedöms vara kapabla att sörja för sina barn (pga. sjukdom, missbruk och kriminalitet, men tidigare även pga. ”asocial” livsföring och lösdriveri). Mycket tyder på att barn till romer och resande var överrepresenterade bland de omhändertagna. Det andra skälet är om barn (eller omyndiga ungdomar) betar sig på ett ”socialt nedbrytande” sätt. Om detta skriver vi i kapitel 5.

Socialstyrelsen fick ett övergripande tillsynsansvar för den samhälleliga barnavården 1945. Handlingar som beskriver läget är svåra att systematisera. Dokumentationen är spridd på kommuner där beslutande barnavårdsnämnder fanns. Vanvårdsutredningen (SOU 2011:61) presenterar material om allvarliga missförhållanden inom den samhälleliga barnavården. Alltför många barn försumrades, kränktes, straffades, misshandlades, utnyttjades som arbetskraft under slavliknande förhållanden, och utnyttjades sexuellt. Vanvård i fosterhem och på institutioner har fortsatt in i vår egen tid. Samhällets tvångsapparater för sterilisering liksom för omhändertagande av barn skapade en skräckfylld situation i många familjer, inte bara hos de vuxna utan även hos mycket små barn. Det överliggande hotet om att myndigheterna när som helst kunde ingripa och splittra familjer fungerade som ett effektivt disciplineringsinstrument.

Inventeringarna

En i det här sammanhanget tung fråga som Socialstyrelsen ansvarade för var inventeringarna av resande och romer som genomfördes 1943–1944, kända som ”zigenarinventeringen” och ”tattarinventeringen”. Om dessa skriver vi i kapitel 7. Inventeringarna av resande och romer innebar att personer och familjer som utpekades som ”tattare och ”zigenare” förtecknades. Socialstyrelsen fick ansvaret att organisera inventeringarna, men det praktiska genomförandet ägde rum på lokal nivå i kommuner. Det ankom på den lokala polismyndigheten

att samla in uppgifterna. ”Zigenarinventeringen” genomfördes genom samordnade polisrazzior den 31 maj 1943. Vid ”tattarinventeringen” gick man istället på polismyndighetens personkännedom, man kunde höra sig för med präst och lärare och andra betrodda i lokalsamhället och man tog också intryck av skvaller och hörsägen. Personerna som registrerades söktes i regel inte upp personligen. Få saker har upprört resandefolket och romerna i Sverige så mycket som inventeringarna. De var en kollektiv kränkning.

De generella samhällsområden där den romska folkgruppen troligen varit som mest eftersatt, åtminstone under en större del av 1900-talet, rör boendeförhållanden och utbildning. Här märks effekterna av en systematisk särbehandling. Kapitel 8 tar upp just dessa delvis sammankopplade frågor under perioden 1945 till 1965. Bostads- och utbildningsfrågor var givetvis aktuella under hela 1900-talet. Men det var först på 1960-talet som seriösa satsningar gjordes för att ändra på situationen för romer som bodde i tältläger utan tillgång till elektricitet, indraget vatten och avlopp, och där barnens skolgång påverkades av återkommande avbrott, skolbyten och ofta långvarig frånvaro. Socialstyrelsen hade ett ansvar för bostadsförsörjning när myndigheten bildades 1912. Det ansvaret fördes över till kommunala bostadsförmedlingar och på statlig nivå till Boverket.

Socialstyrelsen hade inte ansvar för utbildningsfrågor eller skolväsende. Det statliga ansvaret låg på Skolverkets föregångare Skolöverstyrelsen. Organisation av sociala frågor var emellertid nära knutna till människors boende. Den (fasta) bostaden bestämde den enskilda individens plats i det samhälleliga rummet. Bostaden låg i någon stad (eller stadsdel), kommun eller socken, och det var på denna ort som individen och familjen var skriven. Under hela 1900-talet förutom de allra sista åren gick barnen i den skola som låg närmast till geografiskt på bostadsorten.

Bostadsförsörjning, skolgång och socialvård byggde på principen att familjer (och enskilda individer) var bofasta på en och samma plats under längre tid. Saknade en familj bostad påverkades barnens möjligheter till skolgång, och i sådana lägen kunde det bli aktuellt att de sociala myndigheterna engagerades för att hitta lösningar på kort och på lång sikt. Situationen för romer fram till 1960-talet var den att de saknade fast bostad. De tvingades bo i husvagnar och tält, och de kunde köras i väg av markägaren med bistånd av den lokala ordnings-

makten. Det innebar att många romer inte var mantalsskrivna någonstans, att de saknade hemort, och att de levde utanför det organiserade samhället. Det innebar också att romer gick miste om rättigheter som var självklara för bofasta medborgare. Det kan beskrivas som ”en moment-22-situation”. För att få stå i bostadskö och anvisas en lägenhet måste man vara skriven i kommunen. Om man inte var skriven kunde man inte få den bostad som behövdes för att kunna skrivas där. Kapitlet beskriver Socialstyrelsens syn på de satsningar som gjordes för att ändra på denna situation för romerna, både vad gäller boende och vad gäller utbildning – och vilket ansvar Socialstyrelsen hade för dess genomförande.

Decennierna som följde efter andra världskrigets slut innebar att den svenska välfärdsmodellen etablerades. Industrin ropade efter arbetskraft. Stora reformer hade genomförts vad gäller socialförsäkringar och pensioner. En enhetsskola hade införts och det socialklassbaserade skolsystemet från 1800-talet avskaffades. Levnadsstandarden steg. Nya politikområden utvecklades. Den sociala ingenjörskonsten utformades och utvecklades. I det här läget, precis i början av 1970-talet, startades en försöksverksamhet med överföring av vissa utvalda romska familjer med ursprung i östra Europa. Myndigheterna föreställde sig att Sverige hade utvecklat en modell och metodik för socialt arbete med utsatta grupper, som skulle göra slut på romers utanförskap. Flera myndigheter var inblandade. Socialstyrelsen ansvarade för sociala insatser under introduktionsfasen och utvecklade en metodik som kallades familjepedagogisk verksamhet. Den gav upphov till en ny yrkeskår – familjepedagoger.

Försöksverksamheten och dess konsekvenser

I kapitel 9 beskrivs försöksverksamheten och dess konsekvenser. Det här kapitlet skiljer sig från de andra i så måtto att det är en personlig betraktelse av Charles Westin, som var med. Den organiserade överföringen av romer upphörde efter 1973. De förväntade resultaten uppnåddes inte. Den familjepedagogiska verksamheten fortsatte dock i närmare tjugo års tid med romer, men vid mitten av 1970-talet kom också andra nyanlända flyktinggrupper att omfattas. Försöksverksamheten präglades av goda intentioner, och Socialstyrelsens insatser utformades efter insikter som vunnits i samband med att de svenska romerna under 1960-talet hade tilldelats hyreslägenheter i bostads-

hus, erbjudits möjligheter till vuxenutbildning osv. Mycket av det som gjordes nu bröt radikalt med den behandling som romer tidigare utsattes för av majoritetssamhällets representanter. När allt summeras blev det ändå inte rätt. Det berodde på att verksamheten byggde på den uttalade premissen att romsk kultur sågs som dysfunktionell, att romer sågs som ”socialt handikappade” och att de inte fick möjlighet att själva medverka till att utforma verksamheten.

Den familjepedagogiska verksamheten i kommunerna finansierades genom statsbidrag från Socialstyrelsen till och med 1984. De riktade statsbidragen för familjepedagogisk verksamhet bland flyktingar upphörde 1985 då det övergripande ansvaret för mottagande av flyktingar överfördes från Arbetsmarknadsdepartementet till Statens invandrarverk. Kommunerna fick därefter istället ersättning i form av ett engångsbelopp för varje mottagen flykting. Kommunerna kunde dock även fortsättningsvis söka medel från Socialstyrelsen till projekt som riktade sig till romer. Projekten kunde till exempel handla om familjepedagogik men de kunde även ha andra syften och arbetsmetoder. Mellan 1985 och 1991 finansierades 28 romska projekt. Socialstyrelsens syn på verksamheten och myndighetens beskrivning av romer under perioden står i fokus för kapitel 10. Fördomar, stereotypa bilder och förutfattade meningar om romer som var vanligt förekommande i Socialstyrelsens skrivelser under det tidiga 1900-talet lämnade sina spår i debatten och politiken även mot slutet av århundradet. De målsättningar och ideal som Socialstyrelsen målade upp i sina råd och anvisningar mot slutet av 1970-talet stämde inte alltid överens med målen i de kommunala projekt som myndigheten finansierade under 1980-talet.

I kapitel 6 och 11 ger två unga romska skribenter – Simon Wallengren och Kati Dimiter-Taikon – sina personliga reflektioner på frågan om hur det svenska samhället har behandlat sin nationella minoritet. De mest utstuderade formerna av förföljelse från myndigheternas sida har (förhoppningsvis) övergivits, men vardagsrasismen lever kvar. Den slår hårt mot den nationella minoriteten. Diskriminerande strukturer lever kvar i samhället och påverkar romers situation i utbildningssystemen och på arbetsmarknaden. Mycket återstår att göra.

Antiziganism

Antiziganism betecknar den fientlighet och den nedvärderande inställning som icke-romer har om romer (som individer) och om romsk kultur, tradition och samhällsliv. Antiziganism kan ta sig uttryck i personliga antipatier (oresonliga antipatier) och i negativa och nedvärderande stereotyper. Den smyger sig också in i strukturella förhållanden vilka ger upphov till det som kallas statistisk diskriminering.⁴ En fråga som diskuteras är om själva ordet antiziganism egentligen är så lyckat. Det går tillbaka på ordet ”zigenare”, som är icke-romers ord för romer och som har använts nedvärderande. För många romer har ordet ”zigenare” en nedsättande och nedvärderande klang. Ordet antiziganism är numera dock ganska vedertaget. Alternativen som förts fram har inte slagit igenom. Forskaren Jan Selling kom 2013 ut med en bok om antiziganism.

I betänkandet *Romers rätt* (SOU 2010:55) förklaras begreppet antiziganism med hjälp av en definition, som har föreslagits av organisationen *Sverige mot rasism*. Formuleringen har lånats från en definition av antisemitism (judefientlighet) av Helen Fein (1987), där ordet ”antisemitism” ersatts med ”antizigansim”, och ordet ”judar” bytts mot ”romer”. Så här blir definitionen:

”Antiziganism är en bestående latent struktur av föreställningar fientliga mot romer som kollektiv, vilka på det individuella planet manifesteras som attityder och i kulturen som myter, ideologi, folkliga traditioner och bildspråk, och i handlingar – social eller legal diskriminering, politisk mobilisering mot romerna, och kollektivt eller statligt våld – vilket resulterar i och/eller syftar till att fjärma, driva bort eller tillintetgöra romer just för att de är romer.”
(sverigemotrasism.nu)

Vår uppfattning är att uteslutningsmekanismer i samhället, och djupt rotade mer eller mindre hatiska föreställningar hos den som hyser antisemitiska eller antiziganistiska föreställningar, är av samma slag. Antisemitism och antiziganism är ett och samma fenomen men som riktas mot olika ”objekt”. De psykologiska och sociologiska meka-

⁴ Med statistisk diskriminering avses särbehandling av en viss kategori människor utifrån begränsad information. Beslut fattas exempelvis i ett anställningsärende med utgångspunkt i föreställningar om gruppegenskaper eller karakteristika, inte den sökande individens meriter eller kompetens.

nismerna är desamma, objekten skiljer sig åt. Alla som har tänkt på saken delar emellertid inte vår uppfattning.

2. En förtryckande diskurs

För att förstå hur människor i allmänhet, myndigheterna och forskningen såg på resande, resanderomer och romer under 1900-talets olika skeden behöver vi säga något om samhällsutvecklingen och det historiska sammanhanget.

Huvuddelen av Sveriges befolkning levde vid tiden för det förra sekelskiftet av jorden och på landsbygden. Huvuddelen av befolkningen var också fattig, och Sverige tillhörde fortfarande de fattigaste länderna i Europa. Befolkningen växte snabbt till följd av att dödligheten, särskilt bland barn, hade kunnat bringas ned genom bättre bostadsförhållanden, sanitet, hygien och framsteg inom medicinen. Landsbygden kunde inte försörja den snabbt växande befolkningen. Omkring en femtedel av befolkningen utvandrade till Nordamerika under perioden från 1850-talet fram till 1930-talet. Med den begynnande industrialiseringen och de stora järnvägsbyggena under 1800-talets senare decennier började landsbygdens ”överskottsbefolkning” också söka sig till städerna.

Sekelskiftet och åren som följde kännetecknas av att arbetarrörelsen formerade sig politiskt och fackligt, och att flera av de partier som idag sitter i riksdagen bildades. En viktig fråga där socialdemokrater och liberaler förenades var i kampen för allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. Den kampen vanns 1921 då kvinnlig rösträtt infördes och rösträtten blev nästan allmän. Nästan säger vi, därför att den romska folkgruppen i praktiken saknade rösträtt.

Åren runt sekelskiftet spreds olika former av socialdarwinism och kulturdarwinism,⁵ som i de mera extrema formerna utvecklades till idéer om den europeiska och i synnerhet den nordiska ”rasens” överlägsenhet över andra ”människoraser”. Antisemitismen var starkt

⁵ Med socialdarwinism respektive kulturdarwinism avses idéer där mekanismer som Charles Darwin beskrev i sin lära om arternas uppkomst och utveckling överförs från biologin och tillämpas på frågor som rör samhällsutveckling och kulturutveckling. Tanken är att de starkaste och mest livskraftiga samhällena och kulturerna utvecklas och överlever i konkurrensen med andra samhällen och kulturer. Enligt den här idén går svaga och mindre livskraftiga samhällen och kulturer under.

utvecklad i Central- och Östeuropa, och det är väl känt att antisemitiska stämningar i Wien starkt kom att påverka den unge Adolf Hitler.

Strax före sekelskiftet 1900 invandrade en grupp romer som kom från Ryssland och Frankrike. De tog vägen norr om Bottenviken och undvek gränskontrollerna i Skåne, där de troligen skulle ha avvisats. De blev kvar i Sverige och försörjde sig med tivoliverksamhet, kopparslageri och förtenning. Det är från dessa familjer som de s.k. svenska romerna härstammar. I södra och västra Sverige fanns sannolikt huvuddelen av den svenska resandebefolkningen, som traditionellt hade försörjt sig genom handel och att erbjuda bönder varor och tjänster som bönder annars hade svårt att få tag på och att få utförda. Tidigt under 1900-talet påverkades inte de resandes omständigheter och möjligheter så mycket av industrialiseringen och urbaniseringen, eftersom landsbygdsbefolkningen alltså var stor och en efterfrågan på de varor och tjänster som de resande kunde erbjuda fanns. Däremot påverkades livet för de resande i tilltagande grad av att myndigheterna allt mera önskade att kontrollera de resande. Resande hade under lång tid varit illa sedda för det som uppfattades som ett vagabonderande levnadssätt. Så småningom började rent rasistiska föreställningar ta form i myndigheternas och även allmänhetens uppfattning om de resande. Strax efter sekelskiftet tillsattes en statlig utredning för att ta fram en modern och fungerande lagstiftning mot lösdriveri.

Åren som följde efter första världskriget – 1920-talet – kan karakteriseras så att arbetarrörelsen genom det socialdemokratiska partiet fick ett ökat politiskt inflytande i riksdagen. Börskraschen i New York 1929 blev inledningen till en global ekonomisk nedgång med stor arbetslöshet. Alla industriländer drabbades. Den finansiella krisen och ekonomiska oron fortsatte långt in på 1930-talet. I Tyskland mångfaldigade det Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiet sin röstandel i parlamentsvalen 1929, och fick förtroendet att bilda regering 1933. Partiets ideologi var rasistisk. Den lyfte fram det tyska folkets, ”den ariska rasens”, överlägsenhet över alla andra folk. Partiet var öppet antisemitiskt.

Statens institut för rasbiologi

Idéer om ”den nordiska rasens” överlägsenhet vann spridning även i Sverige under 1920-talet. År 1921 grundades Statens institut för rasbiologi vid Uppsala universitet. Redan 1908 hade idéer om ett sådant institut börjat framföras. Bakom den motion som ledde till riksdagens beslut att grunda institutet fanns bland andra Hjalmar Branting (s) och Arvid Lindman (h). Föreställningar som fanns spridda i samhället om rasskillnader fick en vetenskaplig legitimering genom rasbiologiska institutets undersökningar och publikationer. Det blev inte bara acceptabelt för människor i allmänhet att tala om rasskillnader i samhället, utan minst lika viktigt var att offentliga myndigheter, som till exempel Socialstyrelsen spred ”vetenskapliga sanningar” som institutet publicerade. Läromedel för folkskolan och för högre utbildningar kom också att ta upp det rasbiologiska tankegodset.

Inom landets befolkning fanns minoriteter som inte bara var utsatta för den svenska allmänhetens nedlåtenskap, därtill pekades de ut som ”rasmässigt” underlägsna och som oönskade ”befolkningselement”. Det gällde framför allt resande, romer och samer. Även judar uppfattades som farliga i samhället då den nordiska ”rasrenheten” kunde uppblandas och som man föreställde sig det på sikt gå förlorad. Ett sätt att motverka risken för ”rasblandning” var att hindra invandring av befolkningsgrupper som betraktades som underlägsna och oönskade. Invandring av judar var starkt reglerad och begränsad, och invandring av romer var förbjuden i lag ända fram till 1954.

Tyskland var Sveriges viktigaste handelspartner och Sverige hade lång erfarenhet av kulturellt, vetenskapligt och tekniskt utbyte med Tyskland. Därför är det knappast förvånande att även den nazistiska ideologin och samhällsförändringen vann gehör och även respekt inom vissa kretsar i Sverige. Många inspirerades av det tyska nazistpartiets framgångar. Nationalsocialistiska partier som bildades i Sverige vann dock inga framgångar i de allmänna valen, utan de förblev relativt obetydliga. Socialdemokratin tog tydligt avstånd från nazismen, säkerligen för att Hitler hade avskaffat den tyska demokratin och för partiets uttalade antisemitism, men naturligtvis också därför att den tyska vänstern – socialdemokrater och kommunister – utgjorde nazistpartiets politiska huvudmotståndare.

Socialdemokraterna hade ingått i regeringsbildningar sedan början av 1920-talet, men från sensommaren 1936 bildade socialdemokraterna ensam regering med Per Albin Hansson som statsminister. Socialdemokraternas främsta mål med regeringsinnehavet var att omvandla det gamla klassamhället till ett jämlikt samhälle där fattigdom skulle utrotas och människor leva och arbeta under drägliga förhållanden. Det som vi kallar välfärdssamhället började byggas upp. Det förutsatte stora förändringar av gamla strukturer. Myndigheter som Socialstyrelsen fick en viktig roll att spela i den samhällsomvandling som skulle genomföras. Ett begrepp som Per Albin Hansson lanserade för att beteckna den vision som låg bakom reformarbetet var ”folkhemmet”, som utmålar en demokratisk socialism på nationell grund. Denna ska inte förväxlas med nationalsocialism. I teorin inkluderade folkhemsbegreppet alla svenskar. Det är dock högst tveksamt om resande och romer ingick i folkhemsgemenskapen. Samhällsekonomi var fortsatt svag under hela 1930-talet, och de rasistiska idéerna florerade öppet några år in på 1940-talet. En försiktig ändring började göra sig gällande när det stod klart att Nazityskland skulle förlora kriget. Sverige drogs inte in i krigshandlingar, men kriget hade stora konsekvenser för landet. En ny öppenhet för utlänningar blev en konsekvens av flyktingmottagningen under krigets senare del. Kulturellt och ekonomiskt skedde en omorientering mot Storbritannien och USA efter kriget.

Hur romer och resande behandlades av svenska myndigheter under 1900-talet är numera relativt väl känt. Många missgrepp och övergrepp har lyfts fram genom akademisk forskning, i myndigheternas egna utredningar och av Forum för levande historia i utställningar, seminarier och skrifter. Steriliseringspolitikens idégrund och genomförande har analyserats i flera doktorsavhandlingar och andra vetenskapliga arbeten (Broberg och Tydén, 2005; Broberg, 1995; Runcis, 1998; Tydén, 2000). Den har också varit föremål för journalistisk granskning i en artikelserie av Maceij Zaremba, som fick internationell uppmärksamhet, publicerad i Dagens Nyheter 1997.

De lagar och den politik som direkt påverkade romers och resandes anknytning till samhället, med betydelse för försörjningsmöjligheter och överlevnadsförhållanden beslutades av riksdagen, men politikens genomförande var myndigheternas uppgift. Tre helt centrala och avgörande frågor som påverkade romers och resandes villkor gällde

omhändertagande och fosterhemsplacering av barn, sterilisering, samt de olika registreringarna och inventeringarna av ”tattare” och ”zigenare”. Vi behandlar dessa frågor i var sitt kapitel. Men vi är också intresserade av hur handläggare och tjänstemän inom myndigheten resonerade inför uppgiften, hur ”problemet” beskrevs, vad myndigheten fäste vikt vid och hur den argumenterade. Tankar och överväganden måste ha föregått utarbetande av planer och praktiska tillvägagångssätt. Vårt antagande är att det sätt på vilket handläggare tänkte om uppdraget fick stor betydelse för genomförandet, och för de vägar som togs när det gällde myndighetens arbete med resande och romer.

Begreppet diskurs

Här vill vi introducera ordet *diskurs*. Det är inte ett vardagsspråkligt ord, men det är ett för våra syften användbart begrepp som vi ska försöka förklara. Det är användbart för oss därför att det står för en relativt sammanhållen uppfattning om ett visst problem, en viss fråga eller ett visst sakområde. En diskurs är således ett sätt att tala om eller uttrycka sig om en allmän företeelse inom någon del av verkligheten. Man kan tala om denna verklighet på olika sätt och med olika ingångar. Därför finns vetenskapliga diskurser, politiska diskurser, ideologiska diskurser, litterära och konstnärliga diskurser osv. En diskurs kan beskrivas som en samling av föreställningar och idéer. Tongivande och bärande begrepp är del av en diskurs. Ett viktigt inslag är normer och värderingar, vilka dock inte behöver framstå som normer och värderingar för dem som är inne i diskursen, utan snarare kan uppfattas som självklara, icke-ifrågasatta förhållningssätt, som omhuldas av många. Kanske är det viktigaste kännetecknet för en diskurs att den är ett maktens sätt att tala och uttrycka sig. Det språkbruk som människor i en svag samhällslig ställning använder brukar inte betecknas som diskurs, även om deras språk på liknande sätt innehåller särskilda begrepp och värderingar och normer. En diskurs kan ändras över tid.

Diskursen är alltså ett sammanhållet sätt genom vilket vissa idéer och värderingar uttrycks. Till diskursen är handlingar knutna. Sådana diskursanknutna handlingar brukar ibland benämnas *praktik*. Om exempelvis diskursen handlar om ”rasöverlägsenhet” kan man vänta

sig att den praktik som är knuten till diskursen skiljer sig mycket från en praktik som är knuten till diskursen ”mänskliga rättigheter”.

Inom många vetenskapliga ämnen inom samhällsforskningen och humaniora har under senare decennier ett intresse vuxit fram att analysera hur människor i professionella situationer resonerar och kommunicerar med varandra. Ett viktigt skäl för detta är att maktens mekanismer därigenom låter sig synas.

En diskurs byggs upp av uttalanden och formuleringar om någon del av verkligheten. Den kan ha formen av dialog – samtal – där argument för den ena eller andra ståndpunkten framförs. Men den kan också ha formen av monolog. För personer som är väl förtrogna med en viss diskurs (t.ex. inom ett visst yrke, eller inom en viss ideologisk ståndpunkt) kan mycket av det som ingår i det diskursiva tänkandet lämnas utsagt eftersom de andra som deltar i diskussionen, meningsutbytet eller arbetet är införstådda med diskursen. Ibland kan en viss diskurs signaleras genom ett nyckelord och sociala markörer.

Så beskrevs resande och romer

Vårt intresse är att beskriva de sätt på vilka Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen talade och skrev om resande och romer. Sättet att uttrycka sig om dessa folkgrupper var under decennierna före andra världskriget en blandning av nedlåtande uppfattningar, rena missuppfattningar, moraliserande kommentarer, avståndstaganden och särbehandling. Det handlar om uttryckssätt som var allmänt förekommande i majoritetssamhället och dess statsförvaltning. Det var inte så att Socialstyrelsen eller Medicinalstyrelsen utmärkte sig för att vara hårdare eller okänsligare än andra myndigheter i sina uttalanden, utan tvärtom anslöt de sig till rådande tongångar.

De talade orden som yttrades av samhällets företrädare i möten med romer och resande finns inte bevarade, men den skriftliga dokumentationen finns arkiverad. Viktiga dokument som rör vårt uppdrag finns på Riksarkivet.

Vi har dessutom funnit en kompletterande källa till kunskap. Givande information för vårt uppdrag redovisas i tidskriften Sociala Meddelanden, som finns tillgänglig på nätet. Tidskriften gavs ut av Socialstyrelsen åren 1912–1967. Den utkom med tolv nummer om året

fram till 1958 och därefter med åtta nummer per år. Tidskriften behandlade många skiftande frågor om Socialstyrelsens handläggning av ärenden såväl inom arbetsmarknadens område som i det sociala arbetet. Tidskriften spelade förmodligen en viktig roll för professionaliseringen av det sociala arbetet och för framväxten av en yrkesmässig identitet som socialarbetare. Texterna presenterades i en anda av förnuft, eftertanke och beprövad erfarenhet. En förankring i vetenskapligt tänkande kommer fram i stickord här och där, med enkel statistik och expertkommentarer, liksom med angivande av namn på professorer, allt för att övertyga om att perspektivet var vetenskapligt. Det förment vetenskapliga underlaget var en viktig del av diskursen.

Vi menar att Sociala Meddelanden väl återger den rådande diskursen om utsatta människor inom myndighetssfären från 1900-talets första del. Det finns artiklar som riktar in sig på situationen för resande och för romer – för ”tattare” och ”zigenare” som är den terminologi som då användes. Här framträder diskursen om dessa utsatta folkgrupper tydligt. I vissa artiklar ligger fokus på Socialstyrelsens arbete och uppgifter. Andra artiklar återger vad andra närliggande och angränsande myndigheter har för uppdrag, vad de gör och hur de gör det, som direkt eller indirekt berör Socialstyrelsens område, och som det kan vara bra för de lokala socialvårdande myndigheterna att känna till. Åter andra artiklar kan vara upplagda så att de har en ingång från ett identifierat ”problemområde”, t.ex. lösdriveri, alkoholism, kriminalitet och liknande, och i texten beskriver ”klientelet”, presenterar lösningar eller diskuterar lagförslag. Vi finner beskrivningar av resande och romer där de framställs som ett ”problemiskt klientel”. Vid sidan av informativa notiser och artiklar återger tidskriften Socialstyrelsens remissvar på olika utredningar.

Vad är vi ute efter?

Antalet texter i Sociala Meddelanden som direkt rör förhållanden för resande och för romer synes vara relativt litet om man söker via tidskriftens register. ”Tattare” och ”zigenare” ansågs föra ett vagabonderande liv, och de klassificerades därför av Socialstyrelsen redan i tidiga nummer av Sociala Meddelanden som lösdriverare. Vi använder lösdriveri som en ingång till beskrivningen av den diskurs som slog hårt mot resande och romer, även om orden ”tattare” och ”zigenare”

inte i alla stycken skrivs ut i de texter vi åberopar. Vi har dock funnit texter i Sociala Meddelanden från 1920-talet fram till 1940-talet där ”tattare” och ”zigenare” kopplas samman med lösdriveri.

I det här kapitlet söker vi således beskriva det rasistiska synsätt som fanns om romer och om resande under 1900-talets första del hos myndigheterna. Det material som vi stöder beskrivningen på är texter om lösdriveri som finns i Sociala Meddelanden.

Med tiden kom även andra socialt marginaliserade kategorier att klassificeras som lösdrivare (luffare, bettlare, bondfångare, småtjuvar, ligister, langare, alkoholister, sutenörer, prostituerade, på något ställe nämns även kortspelare).⁶ Redan här kan vi stanna till. Kategorierna som hänfördes till lösdrivarnas skara omfattar alldeles uppenbart människor som levde på samhällets marginaler i utanförskap och som försörjde sig på sätt vilka utmanade samhällets moralföreställningar, om de inte rent av ägnade sig åt kriminell verksamhet. Kortspelare nämns och jämförs med bondfångare, som kan lura av hederligt folk pengar och egendom. Att vissa former av kortspel och vissa kortspelare (eller ”falskspelare”) fördes samman med lösdriverifrågan gör att kortspel som sådant framstår som ett tvivelaktigt tidsfördriv.

Ett sätt att läsa texterna är som här att stanna upp vid formuleringar, vilka troligen inte väckte frågor eller undran när de skrevs, men där en nutida läsare kanske ändå höjer på ögonbrynen, såsom i det här exemplet där kortspelare fördes samman med lösdrivare. Begreppsapparaten blev med tiden en aning komplicerad. För att förtydliga vilka kategorier som avsågs infördes distinktionen mellan *stationära lösdrivare* och *kringstrykande lösdrivare*.

”Tattare” och ”zigenare” stod i centrum för myndigheternas uppmärksamhet kring lösdrivare under 1900-talets första decennier. Så småningom kom de andra kategorierna att få större uppmärksamhet i myndighetens tänkande kring lösdriveriet utan att ”tattare” och ”zigenare” avfördes från kategorin lösdrivare. Det betydde att tvivelaktiga egenskaper som tillskrevs de ”stationära lösdrivarna” kastade sin skugga även över ”tattarna” och ”zigenarna” (kringstrykande lösdrivare).

Under flera årtionden diskuterades en revision av lösdriverilagen från 1885. Olika förslag presenterades av kommittéer som tillsattes

⁶ Sociala Meddelanden, 1940, s. 761.

och avsattes men förslagen antogs inte av riksdagen. Lösdriveriets fortbestånd uppfattades under mellankrigsåren som en samhällsfråga där det sociala arbetet och de sociala välfärdsanordningarna hade misslyckats, vilket ställde Socialstyrelsen i en något ofördelaktig dager. Myndigheten ansvarade för många verksamhetsområden, men de frågor som lösdriveriet aktualiserade rörde myndighetens centrala kompetensdomän. Lösdrivarernas existens utmanade välfärdspolitikens och vanliga människors moralföreställningar och frågan om lösdriveriet blev något av en följetong i Sociala Meddelanden.

Att sysslös stryka omkring

Låt oss gå vidare med ett illustrativt exempel, en artikel på fyra sidor i ett nummer av Sociala Meddelanden utgiven 1923. Artikeln informerar om ett förslag från Fattigvårdslagstiftningskommittén som tillsattes av regeringen 1907. Så här förklarar artikeln vad en lösdrivare är:

”Såsom lösdrivare skulle alltså kunna behandlas en var, som sysslös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle, där ej omständigheterna ådagalägga, att han söker arbete; vidare den, som eljest underlåter att ärligen försörja sig och tillika förer ett sådant levnadssätt, att därav uppstår våda för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet.”

(Sociala Meddelanden, 1923, s. 799; våra understrykningar)

Viktigt är att lägga märke till vad ordvalet och vissa formuleringssätt signalerar. Ordvalet ”stryker omkring” och ”underlåter att ärligen försörja sig” manar fram en föreställning om otrygghet. På den här tiden var gränsen mellan arbetslöshet och lösdriveri oklar.

Artikeln går inte in på vad de sociala myndigheterna kan göra för att stävja lösdriveri eftersom ansvaret för att förebygga lösdriveri låg hos den lokala ordningsmakten. Det var polisen som skulle förhöra personer som misstänktes för lösdriveri och det var polisens sak att utfärda varning. Kommittén föreslog att tvångsarbete skulle kunna tillgripas och att lösdrivare skulle kunna dömas till tvångsarbete på obestämd tid. Artikeln tar upp frågan om huruvida lösdriveriet bör kriminaliseras. Detta skulle förutsätta att en ny strafflag infördes.

I den här artikeln kommenterade inte Socialstyrelsen förslaget.

Att utredningsförslaget beskrevs i Sociala Meddelanden innebar att redaktionen, och bakom den får vi förmoda Socialstyrelsen, ansåg att det var viktigt att lokala myndigheter som bedrev socialt arbete skulle känna till vad kommittén säger om lösdriveri. Många kortare artiklar och notiser i Sociala Meddelanden var av det här slaget. De informerade om andra myndigheters verksamhet. Det skapade möjligheter för idéer hos den egna myndigheten att få stöd i erfarenheter som gjorts på annat myndighetshåll. Förhållningssätt som togs för givna stärktes, och det kritiska försvaret inför okänsliga och avhumaniserade uttrycksätt minskade.

Artikeln ägnar en sida åt att ta upp exempel på två grupper vars försörjningsmöjligheter och livsföring faller inom lösdriverilagstiftningens område – prostituerade och ”tattare”. Idag, nittio år senare, kan vi förundras över sammankopplingen. Hur tänkte de? Sammankopplingen av prostituerade med ”tattare” säger något viktigt om den socialpolitiska diskursen som rådde under den aktuella perioden. Den säger att den nedlåtenhet som ett patriarkalt samhälle visade gentemot prostituerade kvinnor visade den också mot ”tattare”. De med makt ser ner på dem utan makt och resurser. Maktordningar knuta till genus och ”ras” lyser starkt igenom.

Så här står det om ”tattare” i artikeln under rubriken Tattare och zigenare:

”Av kommitténs utredning om tattare och zigenare framgår, att det i Sverige finnes sammanlagt något över 1 800 tattare och zigenare. De sistnämndas antal har kommittén uppskattat till omkring 250. Det största antalet tattare finnes inom Jönköpings län (301). Därefter komma Värmlands län (254), Gävleborgs län (171), Göteborgs och Bohus län (140), Hallands län (137) samt Kalmar län (113). Över förekomsten av tattare inom landet har kommittén upprättat en karta, som bifogas betänkandet. Kommittén har vidare låtit verkställa specialundersökningar rörande förekomsten av tattare inom vissa orter ävensom angående en känd tattarsläkt.

Såsom åtgärder mot tattarna föreslår kommittén, att lösdriverilagen, som i de flesta fall är tillämplig på dessa personer, kommer till användning mer än som sker samt att tattarbarnen omhändertas av barnavårdsnämnderna. Efter norskt exempel väcker kommittén dessutom förslag om att på statens bekostnad inrätta barnhem för mottagande av tattarbarn samt att söka kolonisera tattarna och såmedelst få dem att sluta med sitt vandringsliv.

Kommittén fäster uppmärksamheten på önskvärdheten av att hästhandeln, varmed såväl tattare som zigenare syssla, underkastas kontroll på ett eller annat sätt. Vidare anser den förbud böra utfärdas för zigenarna att giva tillställningar, då de därigenom förskaffa sig sina huvudsakliga inkomster och således beredes möjlighet att fortsätta med sitt kringflackande liv. Därest zigenarnas och tattarnas förvärvskällor stoppades samt handeln under kringgående närmare reglerades, skulle enligt kommitténs mening skälen för deras kringvandrande försvinna och utsikter finnas att slutligen komma till rätta med dessa befolkningselement.”

(Sociala Meddelanden, 1923, s. 802; kursiveringar i originalet, understrykningar och fetstil våra)

Förslaget som refereras i vårt citat är från den statliga kommittén, men referatet publicerades i Sociala Meddelanden. En förment vetenskaplighet och objektivitet skapas med de till synes exakta uppgifterna om antalet ”tattare” i sex län, som kommer från en inventering av ”tattare” och zigenare” som Fattigvårdslagstiftningskommittén hade genomfört.

Återigen; det är viktigt att titta närmare på ordval och formuleringar, inte minst viktigt är de små orden. Prepositionen ”mot” suggererar fram föreställningen att ”tattarna” utgör motståndare till det ordnade samhälle som kommittén (och även Socialstyrelsen) försvarar. Olika åtgärder nämns – omhändertagande av barn för att på lång sikt bryta samhörigheten mellan generationer, genom s.k. kolonisering bereda möjligheter för bofasthet, kontrollera eller stoppa förvärvskällor som förutsätter resande.

Fattigvård och lösdriveri

Till Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande återkom Sociala Meddelanden i ett senare nummer som kom ut 1924. Här diskuteras och återges Socialstyrelsens utlåtande över kommitténs förslag till lag om lösdrivares behandling. Utlåtandet klargör myndighetens ståndpunkt på ett tydligare sätt än vad fallet var i den beskrivande artikeln i Sociala Meddelanden, där givetvis journalistens/författarens och redaktörens ordval och formuleringar inte behövde spegla myndighetens officiella uppfattning. Vi återger delar av utlåtandet här:

”Såsom av grundläggande betydelse vid behandlingen av förevarande ämne anser sig Socialstyrelsen böra till en början något uppehålla sig vid behovet av särskild lagstiftning angående lösdrivares behandling. Berörda lagstiftning har nämligen varit föremål för åtskilliga angrepp, varvid man, under framhållande bl.a. att densamma vore oförenlig med kravet på personlig frihet och hade karaktären av en orättvis klasslagstiftning, påyrkat dess avskaffande.

Emellertid lär man ej å något håll kunna bestrida, att det inom samhället förefinnes ett icke obetydligt antal individer, som, utan att vara hemfallna under kriminellt ansvar, äro att anse ej blott såsom samhällsparasiter, utan även såsom uppenbarligen farliga för rättsordningens upprätthållande. Med tanke på exempelvis luffare, som ofta synnerligast när de komma i sällskap, utgöra skräck för avsidet belägna gårdar och ensamt boende personer, tattar- och zigenarföljen, som kunna terrorisera även rätt talrika platser, samt de större samhällenas bondfångare, falskspelare, langare, sutenörer o.d.”

(Sociala Meddelanden, 1924, s. 367; vår understrykning)

Texten använder starka ord för att uttrycka Socialstyrelsens avståndstagande till det ”icke obetydliga antal individer” som uppfattas inte bara vara samhällsparasiter utan även vara farliga för rättsordningen. Luffare nämns, liksom bondfångare, falskspelare, langare och sutenörer. Om tattar- och zigenarföljen sägs att de kan terrorisera samhällen. Detta var således Socialstyrelsens uppfattning. Tydligare kan knappast den negativa myndighetsdiskursen riktad mot resande och romer uttryckas.

Socialstyrelsens utlåtande ägnades huvudsakligen åt överväganden rörande behandling av s.k. stationära lösdrivare i tätorterna (småkriminella, arbetsskygga, bettlare, alkoholister m.fl.). Utlåtandet ifrågasätter vidare effektiviteten av de två korrigerande momenten – varningen och tvångsarbetet. En nutida läsare hajar till inför de stundom hårda orden. På sidan 370 i nämnda artikel förekommer exempelvis följande mening:

”Fall kunna nämligen otvivelaktigt förekomma – t.ex. i fråga om uppenbara brottslingstyper – där det ej finnes någon utsikt till att varningen skall lända till åsyftat resultat, men hänsynen till sam-

hällets skyddande kräver lösdrivarens oskadliggörande.”
(vår understrykning)

En mening lite längre ner på samma sida lyder:

”Somliga lösdrivare kunna visserligen lämna anstalterna med stärkta arbetskrafter och nyvunnen arbetshåg – så länge den varar – men å andra sidan bliva många genom umgänget med mer depraverade kamrater och genom den bitterhet mot samhället, som i en del fall framkallas hos dem av deras uppfattning att lida oförskyllt straff, otvivelaktigt försämrade under sin anstaltsvistelse.”
(vår understrykning)

Den socialpolitiska diskursen beskriver således inte bara ”problemet” utan den pekar även ut den riktning där lösningen bör sökas – i ”oskadliggörande”. Utlåtandet inleds med konstaterandet att ”tattare och zigenarföljen” är en del av ”problemet” men det är först i det allra sista stycket som Socialstyrelsen uttryckligen återkom till ”tattare” och ”zigenare”. Så här lyder det stycket:

”Fattigvårdslagstiftningskommittén har i förevarande betänkande till behandling även upptagit frågan om ingripande från samhällets sida mot tattare och zigenare. Den av kommittén för ändamålet åvägabragta utredningen erbjuder en mångfald belysande och intresseväckande uppgifter, men förefaller det, som om kommittén med de av densamma ifrågasatta åtgärderna knappast gör anspråk på att framlägga förslag till någon mer fullständig och slutgiltig lösning av problemet. Styrelsen är ej heller för sin del beredd att nu fatta ståndpunkt till detta mångsidiga och svårlösta problem, utan synes detsamma böra göras till föremål för fortsatta och närmare studier.” (ibid., s. 376; vår understrykning)

Socialstyrelsen var inte främmande för tanken att en ”fullständig och slutgiltig lösning av problemet” med ”tattare” och ”zigenare” behövdes, men att frågan behövde utredas vidare. Här slipper vi ta omvägen över det allmänna lösdriveriet och de problem som var förknippade med marginaliserade och småkriminella grupper av annat slag. Socialstyrelsen hade ingen bestämd mening om åtgärder som kunde ge en lösning men att en ”fullständig och slutgiltig lösning av problemet” eftersträvades är tydligt. Efter nazismens fall fick just den formuleringen en särskilt illavarslande betydelse.

I samma nummer av Sociala Meddelanden återfinns en längre artikel som beskriver en undersökning av manliga tvångsarbetare i Sverige 1923 som gjordes på uppdrag av myndigheten (Sociala Meddelanden, 1924, s. 377-405). Den tillför egentligen inte vår diskussion om Socialstyrelsens syn på ”tattare” och ”zigenare” något nytt, men den ger belysning åt den allmänna diskursen om myndighetens syn på marginaliserade och utstötta människor. Några belysande citat:

”Tvångsarbetarnas tidigt framträdande urspårning återspeglar sig även i det faktum, att de i allmänhet äro ogifta.”

(ibid., s. 378; vår understrykning)

”Tvångsarbetarna äro i mycket stort antal att beteckna såsom andligt undermåliga.”

(ibid., s. 383; vår understrykning)

”Lösdrivarnas karaktär av tärande samhällsmedlemmar lär knappt kunna komma tydligare till synes.”

(ibid., s. 392; vår understrykning)

”Rörande tvångsarbetarnas yrkesförhållanden föreligga visserligen uppgifter i handlingarna, men i så gott som samtliga fall äro dessa uppgifter värdelösa. En icke ovanlig beteckning på dessa individer är »arbetare», »arbetskarl» o.d. underkastas dessa fall en undersökning, befinnes det emellertid, att beteckningen omfattar individer av de mest olikartade slag, från den obotligt arbetskygge, vilken icke frivilligt utträttat ett dagsverke på tiotal år, till den energiske bondfångaren och yrkestjuven med dyrbara levnadsvanor.”

(ibid., s. 393; vår understrykning)

Om de här fyra citaten säger något om den allmänna diskurs som framstår som motsatsen till medkänsla och solidaritet, kastar följande citat ljus över det institutionella sambandet mellan myndigheter och akademisk forskning, här exemplifierat med rasbiologiska institutet i Uppsala.

”Ur det föreliggande materialet kunde säkerligen genom vetenskaplig ärftlighetsundersökning utvinnas åtskilligt av stort intresse, och Socialstyrelsen har därför för avsikt att fästa rasbiologiska institutets i Uppsala uppmärksamhet på detsamma, men har styrelsen för egen del givetvis icke kunnat inlåta sig på en mera djupgående undersökning av sådan art.”

(ibid., s. 383; vår understrykning)

I början av 1920-talet hade det nyligen inrättade rasbiologiska institutet i Uppsala högt anseende. Det ansågs bedriva forskning i framkanten av ärftlighetslära och sjukdomsprevention. Institutet och den kunskap som forskningen där inriktades mot ansågs vara förenad med ansvar för att det uppväxande släktet skulle få de bästa biologiska egenskaperna. Detta ansågs åtminstone indirekt vara en förutsättning för välfärdssamhällets genomförande.

Lösdriverilagen under förnyad omprövning

Om vi förflyttar oss fram i tiden till slutet av 1920-talet återkommer ett nytt förslag till lösdriverilag. I Sociala Meddelanden 1929 beskrivs det omarbetade förslaget i en kort artikel. Syftet med lagen är att ”återföra här avsedda personer till ett ordentligt och samhällsnyttigt liv.” (Sociala Meddelanden, 1929, s. 506; vår understrykning).

I en längre artikel från 1929 i årets sista nummer återger Sociala Meddelanden Socialstyrelsens utlåtande rörande det omarbetade förslaget till lösdriverilagstiftningen (Sociala Meddelanden, 1929, s. 963–982). I ett kortare inledande stycke sätts utlåtandet in i ett sammanhang och tidskriften förklarar att förslaget till omarbetad lagstiftningen på området handlar om ”åtgärder mot sedeslöst leverne av samhällskadlig art” (Sociala Meddelanden, s. 963; vår understrykning).

I utlåtandet uttrycks redan i det första stycket att ”[d]et klientel, mot vilket man vill inskrida, uppvisar ... en bred latitud från ett begynnande till ett långt avancerat förfall, där utsikterna till en förbättring äro ringa.” (ibid., s. 963; vår understrykning) Texten fortsätter:

”De skyddsåtgärder, som i samhällets intresse påkallas och som hittills huvudsakligen bestått i ett ofta resultatlöst interneringsförfarande av mer eller mindre repressiv natur, böra därför utvidgas till att svara mot klienteletts skiftande beskaffenhet. Sålunda böra i första hand förebyggande skyddsåtgärder ifrågakomma, syftande till individens tillrättaförande såsom det i och för sig mest önskvärda och på samma gång, där man lyckas, mest effektiva medlet. Där åter anstaltsvård visar sig ofrånkomligen påkallad, böra resultaten av denna så vitt möjligt tryggas genom en utbyggnad av eftervårdande åtgärder.

Till sin natur måste en lagstiftning efter dessa riktlinjer genomgående få en starkare prägel av humanitet än den nuvarande. Men det gäller också tillse, att åtgärderna i tillbörlig grad tillgodose det samhälleliga behovet av skydd.”

(ibid., s. 963-964, våra understrykningar)

Språkbruket följer den rådande och hårda diskursen om människor som lever under fattiga omständigheter och på samhällets marginal. Men här skymtar något nytt fram. Socialstyrelsen framhåller att den nya lagstiftningen måste få en starkare prägel av humanitet än den vid tidpunkten gällande, samtidigt som samhällets behov av skydd måste tillgodoses. Det är inte klart hur vi ska förstå talet om humanitet eftersom ordval och formuleringar i övrigt ansluter sig till den gängse och, som vi tycker, hårda diskursen om lösdrivare.

I den här texten återfinns flera exempel på den diskurs som vi söker belysa. Här följer ett stycke från sidan 965 (våra understrykningar).

”Härvid inställa sig emellertid enligt sakens natur stora svårigheter. De individer, varom fråga är, torde visserligen kännetecknas av ett gemensamt drag, nämligen en viss medfödd eller förvärvad arbetskygghet och en därur framspringande benägenhet att parasitera. Denna parasitism visar emellertid en stor, om man så får uttrycka det, anpassningsförmåga och framträder, varhelst och närhelst samhällslivet öppnar en blotta, som bereder individen möjlighet att med olovliga medel och utan arbete tillgodogöra sig frukterna av andras mödor. Så till exempel framträdde den under gångna tider, då jordbruket var huvudnäringen framför andra, vanligast och mest typiskt i det vagabonderande bettleriet, d.v.s. i lösdriveriet i dess ursprungliga bemärkelse
(ibid., s. 965).

Enligt 1926 års betänkande ville man uppdelat klientelet i två kategorier: 1) ”bettlare och kringstrykare”; och 2) ”kriminella, prostituerade och vissa andra samhällsvådliga”, vilket skulle motivera differentiering i behandling, med mildare åtgärder mot de förra. I det aktuella förslaget har en liknande uppdelning gjorts, mot vilken Socialstyrelsen är kritisk. Myndigheten menar att det inte är rimligt att lägga de tillfälliga yttringar som lösdriveriet kan anta till grund för åtgärder, utan åtgärdernas ändamålsenlighet måste bestämmas utifrån ”graden och arten av förfall” (ibid., s. 965).

Socialstyrelsen stödde tanken att föra bort frågor om sedeslöshet, promiskuitet och prostitution från lösdriverilagstiftningens område. Myndigheten uttalade sig nu också kritiskt mot själva begreppet lösdriveri, som ju ursprungligen åsyftade vagabonderande, men som under åren vidgats till att omfatta många olika former av livsföring på samhällets marginaler. Socialstyrelsen efterlyste förnuft i begrepps-användningen och en återhållsamhet i användningen av de mest uppenbara nedvärderande uttryckssätten om marginaliserade personers levnadssätt. Men trots denna deklaration finns många exempel på att Socialstyrelsen i sin skrivning fortfarande använde sig av hårda formuleringar om lösdriveri och om de personer vars livsomständigheter gjorde att de klassificerades som lösdrivare. Socialstyrelsen frigjorde sig inte från den rådande diskursen. Följaktligen var myndigheten heller inte beredd att ifrågasätta senare, och mera krävande uppgifter där humanitet (såsom vi förstår den i dag) sattes på spel. Vad menade Socialstyrelsen egentligen med talet om ”humanitet”?

I ett nummer av Sociala Meddelanden från 1939 beskrivs lösdriverilagstiftningskommitténs betänkande som presenterades 1939. Betänkandet och även den refererande artikeln återskapar diskursen om lösdrivare som för ”ett oordentligt, lättjefullt och sedeslöst liv” (Sociala Meddelanden, 1939, s. 632).

Artiklarna om lösdriveri som publicerades på 1920-talet räknar in ”tattare” och ”zigenare” i lösdrivarkollektivet. Flertalet resande och romer var hänvisade till ett liv som innebar att flytta från plats till plats för att de kördes iväg av markägare och lokal ordningsmakt. De tvingades utveckla försörjningskällor som var förenade med ett påtvingat kringflackande liv. För det tidiga 1900-talets myndigheter framstod resande och romer som ”kringstrykare” (vagabonder), och sinnebilderna för lösdriveri. På 1930-talet riktade de sociala myndigheterna sin uppmärksamhet främst mot de kategorier, som i texterna klassificeras som ”stationära lösdrivare”, dvs. prostituerade, alkoholister, ficktjuvar, bondfångare, ligister m.fl. Resande och romer figurerar inte längre i texterna, men de glömdes inte bort. Frågan om förhållandena för resande och för romer återkom sedan med full kraft i slutet av 1930-talet och början av 1940-talet.

Beskrivningar av lösdrivare

Låt oss nu lista ett antal stickord som vi funnit i beskrivningar av lösdriverifrågan. Alla stickorden var förmodligen i Socialstyrelsens perspektiv inte tillämpliga på alla romer eller alla resande, men många av tillskrivningarna som avsåg olika kategorier av lösdrivare passar förmodligen in som tillskrivningar av egenskaper även för resande och de romer i Socialstyrelsens tankevärld. Om sådana tillskrivningar publicerades idag skulle många av dem förmodligen kunna prövas under lagen om hets mot folkgrupp. Lösdrivare, inklusive ”tattare” och ”zigenare”:

- Stryker omkring.
- Ägnar sig åt vagabonderande bettleri.
- Ägnar sig åt bettlande.
- Är farliga för rättsordningens upprätthållande.
- Äventyrar rättssäkerheten.
- Tattar- och zigenarföljen ... terroriserar omgivningen.
- Bedriver olovliga hanteringar.
- Föranleder våda för allmän, säkerhet, ordning och sedlighet.
- Ägnar sig åt sedeslöst leverne.
- Ägnar sig åt sedeslöst leverne av samhällsskadlig art.
- Är ett icke obetydligt antal.
- Underlåter att ärligen försörja sig.
- Är samhällsparasiter.
- Är tärande samhällsmedlemmar.
- Är obotligt arbetskygga.
- Har en viss medfödd eller förvärvad arbetskygghet.
- Har en benägenhet att parasitera.
- Har en benägenhet att tillgodogöra sig frukterna av andras mödor.
- Har depraverade kamrater.
- Representerar ett långt avancerat förfall.
- Är andligt undermåliga.
- Representerar framträdande urspårning.

Låt oss nu jämföra dessa tillskrivningar med ett material från 1969

och ett från 2008. Forskaren Ragnar Landén gick med en bandspelare på Hornsgatan i Stockholm våren 1969. Han gick in i små butiker och kaféer och bad människor han mötte av ren tillfällighet, att säga hur de trodde att andra personer uppfattade ”zigenare” (se Landén, 1971).

Materialet från 2008 samlades in av ARS Research på uppdrag av Delegationen för romska frågor (2006–2010) i en attitydundersökning. Studien har inte publicerats men resultaten omnämns i delegationens betänkande (SOU 2010:55). I tabell 2 ställer vi samman tillskrivningarna från 1920-talet, 1960-talet och 2000-talet. ARS material är från en fråga med helt öppet svarsalternativ. Instruktionen lyder: ”Man kan få vissa bilder på näthinnan och vissa omedelbara tankar i huvudet när man hör vissa ord. När Du hör ordet ”romer” eller ”zigenare”, vad tänker Du då på eller vad ser Du då framför Dig?”

Uppfattningarna om romer är förvånansvärt lika, trots de tidsmässiga avstånden mellan de tillfällen då de uttalades, och trots att insamlingsmetoderna var så olika. Fördomsfulla föreställningar och stereotypiska bilder av den andre har visat sig vara svåra att förändra. De ligger liksom invävda i kulturen, i språket, i liknelser, i bilder och i vardagslivets göranden och låtanden. Franska historiker, med Fernand Braudel (1980) i spetsen, har myntat begreppet *la longue durée* (den långa varaktigheten) för vissa långlivade föreställningar som förklarar historisk kontinuitet trots teknologisk och ekonomisk förändring, och att så litet egentligen tycks ändras i den delen av samhällslivet som rör människors relationer till varandra.

Arne Trankell (1981) beskriver fördomar som *oresonliga antipatier* (eller sympatier). Det är oresonligheten som är den springande punkten. Ragnar Landén menar att oresonligheten och de seglivade föreställningarna om ”zigenare” kan förklaras av att dessa tillskrivningar är ”negativ”, dvs. den omvända formuleringen av den vanliga personens *positiva självföreställningar, ideal och moraluppfattningar*. Den statliga myndigheten Socialstyrelsen hade som sin officiella ståndpunkt, ”sanningar” om resande och romer som några decennier senare alldeles uppenbart skulle betecknas som fördomar och förenklade stereotyper.

I kolumnen för ARS Researchs studie har vi tagit med två kategorier av svar (raderna 8 och 9) som inte finns för de andra källorna,

tillskrivningar som tyder på att den svarande har förståelse för romers och resandes utsatthet, och beskrivningar som lyfter fram positiva förhållanden. Även om de inte hörde till de vanligaste svaren tycks någon ljusning finnas för ökad förståelse för romers och resandes situation.

Tabell 2. Beskrivningar av hur romer och resande har uppfattats vid olika tillfällen. Likheter syns om man läser uppställningen radvis

	SM 1920-1940	Landén 1969	ARS Research 2008
1	stryker om kring; vagabonderande bettleri; bettlande	vill inte binda sig; bor i husvagnar eller tält; vill inte bo i lägenhet och bli bofasta	husvagn; tält; tältläger; resande; folk som flyttar
2	farliga för rättsordningens upprätthållande; äventyrar rätts säkerheten; tatar- och zigenarföljen terroriserar [omgivningen]; bedriver olovliga hanteringar	är ohederliga, oärliga; är opålitliga, man kan inte ha förtroende för dem; de stjäla	brottslighet; stölder; tjuvaktighet; opålitliga; oärliga
3	våda för allmän säkerhet, ordning och sedlighet; sedeslöst leverne av samhällsskadlig art.	de har avvikande beteende; de är alkoholister	bråk och slagsmål; missbruk; alkoholism; narkotika
4	romer ska förmås att lämna landet, [är ett] icke obetydligt antal	de ska inte få invandra, bör utvisas	invandring
5	underlåter att ärligen försörja sig; samhällsparasiter; tärande samhällsmedlemmar; obotligt arbetskygga; viss medfödd eller förvärvad arbetskygghet; benägenhet att parasitera; tillgodogör sig frukterna av andras mödor.	är lata, vill inte arbeta; lever huvudsakligen på socialbidrag; de är rika genom arv; tvivelaktiga födkrokar och mindervärdiga inkomstkällor; de har tagit avstånd från samhället och inte inordnat sig;	bidragsberoende; får mycket bidrag; olika bidrag; arbetskygghet; guld, smycken; underhållning; cirkus; gatumusikanter; spådom; spå-damer; trolldom; förtenning, sax- & knivslipning; häst- och bilhandlare
6	depraverade kamrater; ett långt avancerat förfall;	har andra traditioner, annat sätt att leva och umgås; tillhör samhällets botten-skikt, lägsta socialgrupp;	kvinnornas kjolar; speciellt; männens speciella klädsel; starka familjeband; familjesammanhållning; glädje; fest; livsnjutare; högljudda
7	biologiskt en belastningsfaktor; andligt undermåliga; framträdande urspårning	de tillhör en annan ras, kan jämföras med negrer och judar	mörkhåriga; mörka; brunögd; "ickesvenskt" utseende
8			utanförskap; segregering; rasism i Sverige; Förintelsen; förföljelse, diskriminering; utanförskap; segregering; rasism i Europa; dålig skolgång, analfabetism; utsatta; arbetslöshet; dålig skolgång; dåliga bostäder
9			hantverk; yrkesskicklighet; guld- silversmide; välvärdade; dans; romsk musik Django Reinhardt, Gipsy Kings, Katarina Taikon, Rosa Taikon, Hans Caldaras; Zigenarens tid, Katitzi

Åtgärder föreslås

I de texter från Sociala Meddelanden som vi har citerat så här långt och återgivit framförs några förslag till åtgärder **mot** ”tattare”, ”zigenare” och lösdrivare:

- Tattarbarn omhändertas.
- Att inrätta barnhem (för omhändertagna barn).
- Omvandla lösdrivare (och tattare) till nyttiga samhällsmedlemmar.
- Att kolonisera tattare (försöka få tattare bofasta).
- Kontrollera hästhandeln.
- Förbud för zigenarna att giva tillställningar.
- Skydda övriga medborgare.
- Samhällets skyddande kräver lösdrivares (och tattares) oskadliggörande.
- Framlägga förslag till någon mer fullständig och slutgiltig lösning av problemet.

Omhändertagande av barn till resande och till romer var vanligt förekommande, och vi behandlar det i kapitel 5. Internering med tvångsarbete var en metod som användes för att söka omvandla lösdrivare till nyttiga samhällsmedlemmar. Med kolonisering, förbud mot tivoli-verksamhet och kontroll av hästhandeln ville myndigheterna komma åt basen för romers och resandes försörjning. Åtgärderna syftade till att förmå romer att lämna landet.

Metoden att omhänderta barn och att skilja barn från föräldrar och familj präglas inte av humanitet. Denna och de andra föreslagna metoderna handlar om förtryckande åtgärder. Det mål som verkligen klingar olycksbådande är ”oskadliggörande”, och än värre, ”en fullständig och slutgiltig lösning av problemet”.⁷ I Nazityskland kom

⁷ I Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande användes också ordet ”utrota”. Citatet lyder: ”Ur rashygienisk synpunkt hävdas, att dessa individers inblandning i den svenska folkstammen innebär en försämring av vår folkras. Härmed må nu vara hur som helst, ty i stort sett saknas för närvarande möjligheter att förhindra detta. Då det i de flesta fall gäller svenska medborgare, kan utvisning av dem icke äga rum. Lika lite låter det sig göra att genom några andra direkta eller indirekta åtgärder utrota dem. Mot en eller annan individ, som gjort sig skyldig till svårtade brott eller lider av sinnessjukdom m.m. kan man törhända med vetenskapens och rättens utveckling tänka på ett oskadliggörande i en eller annan form för att hindra honom eller henne att sätta nya individer till världen (sterilisering) eller en livslång internering. Kanske äro sådana individer till ett jämförelsevis stort antal att finna bland tattarna och, i den mån ett ingripande under dylika former kan ske, underlätts därigenom lösningen av tattarfrågan. I större utsträckning lär det emellertid icke kunna ske.” (SOU 1923:2, s. 85-86).

föreställningar om oskadliggörande och *Endlösung* (slutgiltig lösning) att resultera i folkmord. Det var inte aktuellt i Sverige. Det demokratiska politiska systemet och rättsstatens principer hotades aldrig inifrån även om det fanns skeden under andra världskriget då ockupation utifrån kunde befaras. Om Sverige skulle ha ockuperats av Nazityskland är det sannolikt att judar, romer och resande hade löpt stor risk att skickas till tyska dödsläger. Så skedde i viss utsträckning i de ockuperade Norge och Danmark. ”Oskadliggörande” är ett starkt och farligt ord att använda i officiella uttalanden om medmänniskor och samhällsmedborgare. Sociala Meddelanden framhåller på flera ställen att lösdriveriet, och ”tattares” och ”zigenares” vagabonderande livsföring är ”ett svårlöst problem”.

Vilken humanitet talar vi om?

Frågan om hur samhället skulle hantera ”lösdrivare” sysselsatte flera kommittéer som mer eller mindre avlöste varandra under det tidiga 1900-talet. De presenterade lagförslag till hur samhället skulle hantera det ”klientel” som sammanfördes under rubriken lösdrivare, och som omfattade en brokig samling av socialt marginaliserade kategorier av människor. Lösdrivarna utmanade genom sin blotta existens den stora majoritetens allmänna moralföreställningar, oavsett på vilka grunder personer kategoriserades som lösdrivare. Lösdrivarnas existens var också problematisk för myndigheterna eftersom den ansågs stå i vägen för välfärdsreformers införande. Socialstyrelsen deltog i remissbehandlingen och skrev svar utifrån myndighetens uppdrag och perspektiv.

Någon ny lag infördes dock inte. En förklaring kan vara att meningarna bland myndigheter och bland experter var delade. Vi kan skymta ett återhållsamt om än inte tydligt humanitärt perspektiv å den ena sidan och ett mera repressivt perspektiv å den andra. Det är en gammal motsättning i det sociala arbetet mellan frivillighet och tvång, och i kriminalvården mellan vårdande respektive straffande påföljder. Det som förvånar nutida läsare av Socialstyrelsens utlåtanden är att man ganska tydligt förordar tvångsåtgärder och straffande påföljder. Myndighetens poäng var att de instrument som samhället har till sitt förfogande för att komma tillrätta med ”lösdrivarproblemet” var otillräckliga och verkningslösa – varning avskräcker ingen,

och intagning på tvångsarbetsanstalt under begränsad tid ändrar ingenting i lösdrivares sinnelag.

Socialstyrelsens, enligt nutida mått, hårda inställning till lösdrivare kan möjligen förklaras med att myndigheten sökte hävda och framhålla det *sociala kompetensområdet* gentemot de redan väletablerade medicinska och juridiska kompetensområdena. Socialstyrelsen lyfte konsekvent fram betydelsen av svåra ekonomiska och sociala förhållanden när det gäller steriliseringsfrågor (se kapitel 4 om steriliseringspolitiken). Hjälp och understöd till fattiga, som under 1800-talet och flera decennier in på 1900-talet huvudsakligen bedrevs av välgörenhetsorganisationer och av kyrkan, höll på att professionaliseras i början av 1900-talet. Socialstyrelsen var den statliga myndighet som företrädde det professionella perspektivet i socialt arbete.

Ett fjärde förslag till revision av den då gällande lösdriverilagen från 1885 lades fram 1939. Socialstyrelsens svar återges i sin helhet i Sociala Meddelanden 1940, sidorna 755-821. Medan utlåtanden på tidigare lagförslag haft en längd på tre till fyra sidor i Sociala Meddelanden är det här utlåtandet mycket omfattande och det går in på ett antal olika detaljfrågor.

En revision av den föråldrade lagstiftningen välkomnas. Socialstyrelsens synpunkt är att de förebyggande åtgärderna inte kan ”utöva något bestående intryck på de sorglösa, impulsiva och ofta svagt begåvade och med psykiska bristfälligheter av annat slag behäftade individer, som utgöra flertalet av lösdrivarklientelet” (ibid., sid 755). Ett problem är att det har varit svårt att differentiera klientelet och följaktligen även de åtgärder som kan komma i fråga. Samhället har saknat skydd mot ”de farliga element” som lösdrivarna utgör. En annan huvudpunkt i Socialstyrelsens kritik var att den gamla lagstiftningen inte stod i samklang med modern social skyddslagstiftning, framför allt när det gäller vilken instans som tar initiativ till ingripande och åtgärder. Socialstyrelsen förordade en nämnd bestående av kommunalt betrodda personer (dvs. en socialnämnd).

En huvudfråga för Socialstyrelsen var hur lösdriverilagstiftningen skulle samordnas med åtgärder och lagstiftning som rör bland annat prostitution, kringströvande livsföring, personer med själsliga bristfälligheter, vaneförbrytare, bettlare, bondfångare och kortspelare. De sociala problemen som lagstiftningen avsåg att motverka gällde

parasitism, moraliskt nedbrytande verkningar, sedeslöshet och grov störning av omgivningen.

”Huru luffarna på sina ställen i vårt land kunna terrorisera den bofasta befolkningen, sedan numera tillämpningen av lösdrivarlagen slappnat, framkommer då och då genom enstaka händelser som giva en blixtbelysning åt förhållandena.”

(ibid., s. 761)

Lösdriveriet uppfattades som den form av social missanpassning som har nära samband med alkoholmissbruk. Här hade Socialstyrelsen mycket att säga eftersom myndigheten var det ämbetsverk som centralt ansvarade för alkoholistvården. Den främsta punkten var att en lösdriverilag kunde ha mycket att lära av lagstiftning som rörde alkoholistvården och metoder som utvecklats där. På så vis kunde man stärka det allmänna förtroendet för det sociala kompetensområdet. Behovet av en lösdriverilagstiftning motiverades av att vanliga (skötsamma) medborgare behöver skyddas mot ”det asociala klientel” som lösdrivarna utgör. Lösdrivarklientelet omfattade individer av ”högst vådlig beskaffenhet” för allmän ordning och för enskilda individers säkerhet till person och egendom. Det handlar om stöld och utpressning i samband med prostitution, eller bettlare som tilltvingar sig förmåner eller pengar osv. Socialstyrelsen ville dra en tydlig och skarp gränslinje mellan ”det arbetsskygga, parasiterande lösdrivarklientelet” (ibid., s. 765) och de oförvållat arbetslösa.

Lösdriverilagen behövde revideras därför att den var otidsenlig och därför att tillämpningen av gällande lag inte fungerade. En förklaring till svårigheten att förbättra lagstiftningen på det här området sammanhänger med försöket att föra in åtgärder mot prostitution under lösdriverilagstiftningen. Kommittén hade föreslagit på Socialstyrelsens tidigare inrådan att den centrala indikationen för lösdriverilagen skulle vara *hemfallenhet åt lättjefullt eller oordentligt leverne*, dvs.

- att på ohederligt sätt förskaffa sig medel till sitt uppehälle.
- att göra sig skyldig till bettleri.

Socialstyrelsen ville nu utöka indikationen och preciserade med följande exempel

- att befinnas vara farlig för annans personliga säkerhet eller för den allmänna ordningen (ligister, våldsverkare, utpressare, m.fl., ibid., s. 769)

- att förskaffa sig medel till uppehälle på ohederligt sätt (bondfångare, sol- och vårare, bedragare, langare, sutenörer, kopplare, ibid., s. 769)
- att vara ur stånd att ta vård om sig själv (psykiskt undermåliga och svårt förkomna individer, ofta luffare, ibid., s. 769)
- att obehörigen ligga annan till last (personer som parasiterar på bestämda personer, ibid., s. 769)
- att göra sig skyldig till bettleri (bettlare, ibid., s. 769).

Var finns då den humanitet som Socialstyrelsen efterlyste i ett tidigare utlåtande?

En stor del av myndighetens utlåtande rör organisatoriska frågor, om huvudansvaret för lösdriverivården, domstolarnas roll och länsstyrelsens ansvar, frågan om en centralmyndighet ska inrättas, och så vidare. Svaret kommer i slutet av utlåtandet, där man tar upp frågor som länkar samman flera årtiondens diskussioner om lösdriverilagstiftning med ungefär lika långvariga diskussioner om sterilisering. Kanske ska vi förstå det så att steriliseringspolitiken erbjöd en, som man då såg det, human metod och möjlighet för både individ och samhälle. Medan Socialstyrelsen haft frågan om lösdriveriet som en särskild fråga, genom vilken myndigheten strävade att vinna erkännande för ett modernt socialvårdstänkande, var Medicinalstyrelsen den myndighet som ytterst ansvarade för steriliseringsfrågorna.

”**Sterilisering av lösdrivare.** I sitt ovan berörda yttrande av den 6 oktober 1938 har [Social]styrelsen vidare framhållit, att en vidgad rätt till sterilisering av individer med psykiska bristfärligheter skulle i viss mån och i det långa loppet hämma tillflödet till lösdriveriet. Psykisk abnormitet föreligger ju ofta icke blott hos ifrågavarande asociala klientel utan också hos deras föräldrar, vilket antyder de ärftliga faktorerna betydelse för uppkomsten av lösdriveri.

I anslutning till denna tankegång vill styrelsen framhålla, att vad som på denna punkt erfordras är icke blott en utvidgning av indikationerna för sterilisering utan också en mera energisk tillämpning av redan nu gällande steriliseringsbestämmelser.”
(Sociala Meddelanden, 1940, s. 806; vår understrykning)

Socialstyrelsen konstaterar att antalet steriliserade män sedan 1935 knappt utgör åtta procent av det totala antalet steriliserade under perioden, vilket styrelsen finner anmärkningsvärt eftersom den vetenskapliga ståndpunkten var att anlagen för själslig abnormitet eller sjukdom var farligare hos män än hos kvinnor.

Sterilisering anvisas som en väg. Man tänkte helt enkelt på ett annat sätt om den här frågan än vad vi gör idag. Idag uppfattar vi sterilisering under mer eller mindre påtvingade former som en synnerligen grov kränkning av individens kroppsliga och personliga integritet. En till den yttre juridiska formen ”frivillig”, men i den praktiska realiteten påtvingad sterilisering, uppfattade Socialstyrelsen (och säkerligen även andra myndigheter) som ett tillvägagångssätt präglad av humanitet. Socialstyrelsen litade på den tidens vetenskapliga, medicinska och juridiska expertis. Den ansåg helt enkelt att sterilisering erbjöd den mest humana metoden att komma till rätta med (dvs. att finna en fullständig och slutgiltig lösning av) lösdriveriproblemet.

Socialstyrelsen var en av flera statliga myndigheter under vilken lösdriverifrågorna sorterade. Myndighetens inställning i den här frågan drabbade en oproportionerligt stor andel resandefamiljer och i något mindre utsträckning romska familjer, därför att enskilda personer och familjer passade in på en eller flera av de avgörande kännetecken som ställts upp för lösdriveri. Citatet nedan ur Socialstyrelsens utlåtande ger stöd åt den tolkningen.

”Tattarefrågan. I nära sammanhang med frågan om allmänna profylaktiska åtgärder mot lösdriveriet och annan asocialitet står tattareproblemet. Det är allbekant, att tattarens andel i kriminalitet och lösdriveri vida överstiger deras andel i befolkningstalet. Dråp, knivskärning och andra våldsbrott av tattare förekomma allt som oftast. I de trakter, där tattare med förkärlek hålla till, utgöra de ofta en svår plåga för den fredliga och laglydiga befolkningen. En stor del av tatterna äro intellektuellt undermåliga och många av dem äro hemfallna åt alkoholmissbruk. Åtgärder för att åstadkomma en social anpassning av dessa individer äro merendels fruktlösa, därför att deras förhållande till andra människor i stor utsträckning bestämmas av deras släktmentalitet och de ofta sakna psykologiska förutsättningar för en anpassning till gängse moralbildning och uppförandenormer. Både biologiskt och socialt utgöra

de genomgående en belastningsfaktor för det svenska samhället. Då de ofta äro starkt fruktsamma och vanligen förete en eller flera av de indikationer för sterilisering, som äro angivna i steriliseringslagen, är det angeläget, att denna lag konsekvent kan tillämpas på dessa oroliga, i det sociala livet merendels icke anpassningsbara och i betydande grad farliga element.”

(ibid., s. 807; vår understrykning)

Det här citatet leder över till en central fråga i vårt uppdrag, nämligen Socialstyrelsens roll som pådrivare i steriliseringsfrågan. Det behandlar vi i ett senare kapitel.

Diskurs är maktens redskap

Det rasistiska synsätt som vi har försökt frilägga ledde till att tvångs-åtgärder föreslogs och tillgreps. Därför var det en förtryckande diskurs. Den ingår i en auktoritär struktur som var förhärskande inom offentlig förvaltning under en stor del av 1900-talet. Socialstyrelsen bidrog till att befästa denna diskurs genom att utsätta fattiga, marginaliserade människor, som ansågs ligga samhället till last, för ingripanden som bedömdes vara rationella, effektiva och anständiga metoder av den elit i samhället som utgjordes av akademisk, medicinsk och juridisk expertis. Diskursen sparkar nedåt men är hovsam uppåt, så som fallet är i auktoritära system. Även om mycket har mjukats upp i myndighetskulturens framtoning under senare år, finns samtidigt tecken på att den auktoritära diskursen inte är ett helt avslutat kapitel.

Vi har med hjälp av artiklar, remissvar och kortare notiser i Sociala Meddelanden som alla handlat om lösdriveri sökt beskriva det sätt på vilket Socialstyrelsen talade om frågor som rör det sociala arbetet bland marginaliserade, fattiga och utsatta människor. Den diskurs som vi söker avtäckta uppfattar vi idag, med 2010-talets perspektiv, som moraliserande. Artikelförfattarna, liksom de handläggare som officiellt skrev för Socialstyrelsens räkning i remissvar, uttryckte sig om medmänniskor på ett sätt som senare skulle komma att uppfattas som djupt nedsättande. I kölvattnet efter denna moraliserande diskurs kom förtryckande åtgärder, men dessa påföljder uppfattades inte så av den tidens tjänstemän, handläggare och socialarbetare.

Socialstyrelsen var långt ifrån ensam bland myndigheter om att företräda det här perspektivet. I det urval av texter från Sociala Meddelanden från 1900-talets första hälft som vi har gått igenom märker vi ingen egentlig självkritisk distans. Vi ser ingen debatt eller diskussion. Detta var envägskommunikation.

Bilden som framträder är inte alldeles enkelspårig. De moraliserande och repressiva perspektiven dominerar diskursen. Socialstyrelsen skriver emellertid också om "humanitet". Kruxet är att de ingripanden som på 1940-talet betraktades som humana (t.ex. steriliseringen) ser vi idag som de mest inhumana.

Tabell 3. Diskurskarta: Officiella föreställningar om romer och resande under olika perioder

PERIOD	FÖRESTÄLLNINGAR OCH DISKURS: Romer är ...	ÅTGÄRDER
1512–1850	främlingar	deportation, avrättningar, utvisning
1850–1920	icke medborgare	avvisning, periodvis stängda gränser, lösdriverilag 1885, utvisningslag 1914, tvångsarbete och internering, förvisning från boplatser
1920–1945	rasmässigt underlägsna, ett problem	helt stängda gränser, sterilisering, tvångsarbete och internering, omhändertagande av barn, (etnisk) registrering, förvisning från boplatser
1945–1960	kulturellt mindervärdiga, ett problem	stängda gränser till 1954, sterilisering, tvångsarbete och internering, omhändertagande av barn, förvisning från boplatser, registrering
1960–1980	socialt eftersatta, socialt handikappade, ett problem	sterilisering fram till 1976, utbildning syftar till assimilation, hyresbostäder blir tillgängliga, organiserad flyktinginvandring, registrering, familjepedagoger
1980–2000	kulturellt avvikande, utsatta för diskriminering, ett problem	familjepedagoger, diverse "zigenarprojekt", nyorientering av utbildning, lokala kartläggningar
2000–nutid	nationell minoritet	vissa steg mot internationell samverkan, fortsatt registrering hos polisen, rivning av utländska romers boplatser, utvisning av EU-medborgare, regeringens romastrategi

3. Utlänningslag och främlingskontroll

”Sedan år 1914 torde invandring av utländska zigenare ej ha förekommit, utom möjligen i något undantagsfall. Det må i detta sammanhang erinras om att enligt lagen om utlännings rätt att här i riket vistas (§ 19) må utlänning, om han är zigenare vid ankomsten till riket avvisas av polismyndighet. Avvisningsfrågor skola dock underställas socialstyrelsens avgörande, om utlänning av politiska orsaker flytt hit till landet.”

(Sociala Meddelanden, 1944, s. 122)

Citatet är skrivet av Socialstyrelsen 1944 mitt under brinnande krig och strax innan myndigheten, i linje med sin egen vilja, befriades från ansvaret för flyktingpolitiken. I det här kapitlet vill vi beskriva Socialstyrelsens syn på invandringspolitiken och flyktingfrågan under 30 år, mellan 1914 och 1944. Myndighetens ansvar för invandringsfrågorna utökades successivt under perioden och genom utlänningslagarna 1927 och 1937 blev myndigheten huvudansvarig för invandrar- och flyktingpolitiken.

Socialstyrelsens inställning i flyktingfrågan drabbade romer som försökte fly undan nazisternas förföljelse, folk mord och förintelsepolitik. Myndigheten bar inte ensam ansvaret för den flyktingpolitiken under andra världskriget. Riksdagen och regeringen i stort, och utrikesdepartementet i synnerhet, var ytterst ansvariga. Den allmänna opinionen, den rasistiska och fördomsfulla inställningen till romer som var vida spridd i samhället, är också en viktig förklaring till myndigheternas politik.

Kapitlet kommer att beskriva en exkluderande politik, hur förföljelsen av romer blev en icke-fråga. Romer ingick inte i diskussionen om flyktingar. Men de ingick i den bredare invandringsdebatten genom att de var ett av de ”folkelement” som skulle hindras från att komma in i landet. Vi vill visa hur romer, genom den diskurs som vi söker frilägga i kapitel 2, utslöts från tanken om att de kunde vara flyktingar. Dokumenten nämner sällan specifikt romer och flyktingdebatten dominerades av den judiska flyktingfrågan. Den avoga

och rasistiska inställningen till judarna har dock, enligt vår mening, mycket att säga om den svenska antiziganistiska politiken som innebär att romerna inte kunde finna en fristad i Sverige under kriget. En romsk grupp som lyckades fly till Sverige var resande från Norge. Vi beskriver i kapitlet hur de bemöttes av Socialstyrelsen och de svenska gränsmyndigheterna.

Utvisningslagen 1914

Den första utlänningslagen, den s.k. ”utvisningslagen”, antogs inte förrän 1914 men den anknöt till 1885 års lösdriverilagstiftning, som vi skriver om i föregående kapitel. Framförallt anknöt den till det tillägg till lösdriverilagen som gjordes 1886, där det förklarades att utlänningslagar som i Sverige ertappades med lösdriveri skulle utvisas till sitt hemland. I fall det visade sig svårt att avgöra varifrån de kom skulle de förvaras i häkte (SFS 1886:33). Det här tillägget rörde inte invandringsfrågor i egentlig mening utan endast frågan om hur utländska lösdriverare som vistades i riket skulle behandlas. I själva verket var bestämmelser om vilka som fick resa in i landet i stort sett obefintliga fram till första världskrigets utbrott. Tiden dessförinnan var det i stora drag möjligt att röra sig fritt inom Europa. Mest karakteristiskt för den här tiden var den stora utvandringen från Sverige och Europa till Nordamerika som hade tagit fart vid 1800-talets mitt. Detta återspeglas i myndigheternas dokument. Mycket mer tid och energi ägnades åt emigrationsfrågorna än åt frågor som rörde den då begränsade invandringen till Sverige. Så fortsatte det även under 1920-talet. Den första utlänningslagen 1914 kan därför förstås som ett initiativ att hindra invandring av människor som kunde betecknas som lösdriverare, till vilka romer räknades, inte primärt som en konsekvens av det världskrig som bröt ut samma år. Följande citat ger stöd åt tolkningen. Redan i lagens första paragraf stipuleras att avvisning av följande personer som anländer till Sverige ska ske:

”Utländsk zigenare ävensom utlänning, som uppenbarligen har för avsikt att söka sitt uppehälle genom bettlande eller att under vandring från ort till annan vinna sin utkomst genom utförande av musik, förevisande av djur eller annan dylik sysselsättning, må vid ankomsten till riket eller omedelbart därefter av polismyndighet

avvisas. Samma lag vare om annan utlänning, som till riket ankommer för att söka sitt uppehälle, där det skäligen bör antagas, att han saknar möjlighet att här ärligen vinna sin försörjning.”
(SFS 1914: 196)

Även personer som dömts för förfalskning, stöld, bedrägeri, yrkesmässigt hasardspel eller prostitution saknade rätt att komma in i landet. Vidare fastställde lagen att samma kategorier av människor väl i landet, skulle utvisas, något som även gällde för utlänningar som dömts för olaga gårdfarihandel eller olovlig brännvinsförsäljning, liksom dem som utan tillstånd reste omkring och idkade hantverk, och för dem som dömts till fängelse eller straffarbete i minst sex månader. I en annan förordning från samma år förbjuder man utlänningar att utan tillstånd bedriva gårdfarihandel och att under kringresande utöva hantverk (SFS 1914: 171). Kategoriseringen av människor i utvisningslagen känns igen från de försök till närmare beskrivning av de olika lösdriverityperna som vi stiftat bekantskap med tidigare i rapporten. Den här kategoriseringen ingår i den tvångspolitiska diskursen inom vilken olika politikområden länkas samman, och utifrån vilken frågor rörande romer och resande bedömdes under den första hälften av 1900-talet.

Vid behandling av utvisningsärenden skulle myndigheterna ta hänsyn till den tid som personen hade vistats i Sverige liksom dennes familje- och levnadsförhållanden, men för kringresande sällskap sattes denna bestämmelse ur spel. Det var deras levnadssätt som lagen sökte hindra. Väl utvisad var det förbjudet att återvända. Om så ändå skedde dömdes man oavkortat till sex månaders fängelse varefter man återigen utvisades. Bestämmelsen att avvisning inte skulle ske till land där den avvisade personen hotades av repressalier för politiska brott hade ytterst marginell betydelse i sammanhanget. Att romer inte ägde rätt att vistas i landet sågs inte som en *politisk fråga* utan som en *rasfråga*. Romer saknade politiska rättigheter och kunde inte åberopa politiska skäl för att undgå avvisning. Förföljelsen av romer var inte en fråga som togs upp på den politiska dagordningen utan var snarare något som togs för givet i stora delar av Europa. En statlig offentlig utredning redogjorde för de åtgärder som vidtagits *mot ”zigenare”* i olika europeiska länder tiden efter Sveriges första utlänningslag med syftet att undersöka hur Sverige skulle kunna tvinga

”zigenare” att lämna landet (SOU 1923:2). Asylrätt i modern mening var det inte frågan om. Visade det sig att utlänningar inte kunde återföras till det land varifrån de hade kommit skulle de tas i förvar tills dess att beslutet kunde verkställas.

Motiven bakom lagen

Det politiska motivet bakom 1914 års lag var ordningssynpunkter, påpekade Socialstyrelsen i ett yttrande, men några år in på 1920-talet hade arbetsmarknadspolitiska bedömningar kommit att få ökad betydelse. Utrikesdepartementet grundade beslut att bevilja eller avslå utländsk medborgare inresetillstånd för att ta anställning i Sverige på Socialstyrelsens yttrande i frågan. Det kom fram att relativt många personer som reste in i landet under andra förevändningar än att arbeta tog anställning när de väl kommit in i landet. En slopad främlingskontroll kunde därför befaras utöva ett tryck på den svenska arbetsmarknaden av ”vådlig omfattning”. Och om ”invandrarströmmen lämnades fritt lopp” skulle det likaså innebära ”allvarliga olägenheter” på bostadsmarknadens område, skrev myndigheten i sitt yttrande. (Sociala Meddelanden, 1923, s. 1060–1061). Bilden av en stark ström av invandrare figurerar flitigt i den invandringspolitiska debatten i Europa än idag, nästan hundra år senare. Idén om en flyktingvåg som hotar drabba Sverige och Europa används allt som oftast av invandringsfientliga debattörer. Vi känner även igen argumenten som går ut på att den svenska arbetsmarknaden inte förmår skapa arbete åt fler människor än de som redan vistas i landet. Många av de argument och idéer som lever och frodas i dagens diskussion har sitt ursprung i tiden som följde efter den första utlänningslagen. Mindre vanligt idag, om än inte helt förpassat till historiens skräpkammare, är det rasbiologiska synsättet. Ett av Socialstyrelsens argument för fortsatt behov av invandringskontroll rörde utvandringen till Nordamerika. Men som framgår av följande citat blev det även en rasbiologisk fråga:

”Som känt är, karaktäriseras de nuvarande tiderna av en stark ström av rent svensk ras till länder på andra sidan haven, medan samtidigt en rätt kraftig främlingsström, vari skilda nationaliteter äro representerade, söker sig till Sverige. Under det att i vårt land

emigrationsproblemet sedan decennier varit en fråga av största betydelse, hava de specifika invandringsproblemen hittills saknat aktualitet. Numera synes emellertid även sistnämnda problem hava aktualiserats, och klok förtänksamhet kräver, att invandringens följder för landets del, särskilt ur den svenska folkrasens synpunkter, vederbörligen beaktas.”

(Sociala Meddelanden, 1923, s. 1061)

På 1920-talet och åren därefter var de rasbiologiska motiven framträdande i Socialstyrelsens skrivelser. Ett av utlänningslagens främsta mål var enligt myndigheten att upprätthålla kulturell och religiös enhetlighet inom Sveriges gränser. Men syftet var inte att förhindra invandring av alla nationaliteter och ”raser” utan först och främst att hindra romsk, (och även judisk), invandring eftersom romer omöjligt kunde anpassa sig till svensk kultur, enligt myndighetens sätt att se på saken:

”Världshändelserna hava under de senare åren ytterligare framhävt det utomordentliga värdet av att Sveriges folk i fråga om ras, språk och religion uppvisar nära nog fullständig enhetlighet. Det är ett statsintresse av största betydelse, att denna homogenitet också för framtiden bevaras. På grund härav böra våra myndigheter allt framgent äga möjlighet hindra invandring av sådana främmande folkelement, som enligt vad erfarenheten visat, varken kunna eller böra assimileras med den svenska folkstocken.”

(Sociala Meddelanden, 1923, s. 1061)

Utlänningskontrollen kom därför att ses som nödvändig under åtskilliga år framöver, dels av arbetsmarknadspolitiska skäl och dels av rasbiologiska. I själva verket tvingades kontrollen bli noggrannare eftersom uppgifter om antalet utlänningar som reste in till och som vistades i Sverige inte var tillförlitliga. Det var uppgifter som Socialstyrelsen ansåg var nödvändiga att inhämta på grund av ”ovan berörda rassynpunkter” (Sociala Meddelanden, 1923, s. 1062).

Året därpå (1924) införde USA en strängare immigrationslag vilket Socialstyrelsen spådde skulle komma att leda till ökade folkförflyttningar inom Europa. Sverige, som inte hade dragits in i första världskriget, och som i jämförelse med många andra länder i Europa åtnjöt ekonomisk och politisk stabilitet, kunde räkna med att fler människor skulle söka sig till landet. Samtidigt gjorde den amerikanske immi-

grationslagen det svårare för svenska medborgare att ta sig över Atlanten. Det var därför ”dubbelt angeläget, att man från vår sida söker förbehålla arbetstillfällena åt i första rummet hemlandets egna söner och döttrar” (Sociala Meddelanden, 1924, s. 967).

Åren före 1924 uppfattades problemet vara att människor av ”svensk ras” emigrerade medan ”främmande folkelement” hotade resa in i landet. Vid den här tidpunkten riskerade de minskade möjligheterna till utvandring att bli till ett problem såvida inte arbetsmarknaden reserverades för svenskar. De ”folkelement” som Socialstyrelsen uppfattade sökte sig till Sverige bedömdes dessutom vant sig vid en levnadsstandard som var betydligt sämre än den i Sverige rådande. Pass och viseringstvånget måste därför upprätthållas gentemot de länder vars befolkning kunde förväntas söka sig till Sverige. Vidare påpekade Socialstyrelsen att den amerikanska invandringspolitiken, från att ha varit rent ekonomiskt bestämd, numer blivit en rasbiologisk befolkningsfråga. Där ansågs det vara stor skillnad mellan de olika nationaliteternas assimileringsmöjligheter, framförallt mellan de nord- och västeuropeiska folken å ena sidan och de syd- och östeuropeiska å den andra. Så även om en återgång till den fria rörligheten mellan länderna i Europa framstod som önskvärd så måste alla lättnader i invandringsbestämmelserna göras med största möjliga försiktighet. Väl avskaffad kunde viseringen nämligen visa sig svår att återinföra. Socialstyrelsen kunde tänka sig att slopa anmälningsskyldigheten för norska och danska medborgare som reste till Sverige, men inte avskaffa kravet på pass för desamma eftersom ”då givetvis möjligheten för mindre önskvärda utomskandinaviska utlänningar att över Danmark och Norge inkomma i riket härigenom skulle ökas” (Sociala Meddelanden, 1924, s. 968).

Viseringstvånget avskaffades under 1920-talet för medborgare från vissa länder varifrån en invandring av arbetskraft inte förutsågs bli särskilt stor såsom Storbritannien, Frankrike och Schweiz. Problemet med viseringspolitiken var enligt myndigheten att den var administrativt omständlig och dessutom verkade hämmande på den ”lojala resandetraffiken”. Tyskland innebar särskilda betänkligheter. Å ena sidan kunde ett slopat viseringstvång förväntas medföra ett särskilt ”tryck” på den svenska arbetsmarknaden. Å andra sidan var Tyskland genom sitt läge ett genomresandeland för de flesta människor som reste mellan Sverige och övriga Europa. I och med att handelstraktat

skrevs med Tyskland avskaffades så viseringstvånget för tyska medborgare 1926. Viseringen var tidigare det viktigaste verktyget för att reglera tillgången till utländsk arbetskraft, ett verktyg som vid mitten av 20-talet successivt höll på att avskaffas. Istället införde Sverige i september 1926 ett provisoriskt system med krav på arbetstillstånd vid anställning för medborgare från de länder där visum inte längre krävdes (Sociala Meddelanden, 1934, s. 656-657).

Främlingslagen 1927

Socialstyrelsen ansåg inte att det provisoriska systemet var helt tillfredställande eftersom det endast avsåg utlännningar som sökte anställning i Sverige. Därtill fanns särskilda ”rassynpunkter” att ta hänsyn till. Myndigheten skrev i en promemoria inför den nya utlänningslagen att:

”Utlänningar från viseringsfritt land, som här i riket driva självständig näring äro sålunda ej underkastade någon invandringskontroll. Flera exempel finnas, vilka utvisa behovet av en sådan kontroll... Härtill kommer, att erfarenheten visat, att särskilt vissa folkslag, som företrädesvis ägnat sig åt fri näringsutövning, ha en benägenhet för släktinvandring. Kommer sådan utlännning hit, bildar han en replipunkt för invandring av släktingar.”
(RA Socialstyrelsen Byrån för sociala ärenden i allmänhet: utlänningsärenden, FI)

År 1927 stiftades en ny utlänningslag som ersatte den från 1914. Lagen fastställde att utländska medborgare inte hade rätt att vistas i Sverige längre än tre månader utan särskilt *uppehållstillstånd*. Likaså saknade utlännningar rätt att ta anställning i landet utan *arbets-tillstånd*. Vidare bestämdes att det var Socialstyrelsen som hade att bevilja eller ge avslag på tillståndsansökningarna och att styrelsens beslut därom inte gick att överklaga.

I och med att utlänningslagen från 1927 antogs blev Socialstyrelsen den myndighet som ansvarade för svensk invandringspolitik. Lagen innebar ingen ändring för utländska romers eller resandes vidkommande. De skulle även fortsättningsvis avvisas vid ankomst till riket och utvisas ifall de påträffades i landet. Själva formuleringen om ”zigenare” behölls i stort sett intakt och stod liksom tidigare överst i de avsnitt som handlar om avvisning och utvisning (SFS 1927: 333).

I en utredning på 1930-talet beskrev några sakkunniga hur utlänningslagen från 1927 skulle tolkas. Avvisning vid gränsen kunde komma ifråga för vissa ”mindervärdiga element” och till den gruppen:

”...höra utländska zigenare samt personer, om vilka det är tydligt, att de icke ämna försörja sig med något ordentligt arbete, utan antingen skaffa sig sitt uppehälle genom tiggeri eller också draga sig fram som kringvandrande musikanter, djurförevisare o. d. samt vidare sådana utlänningar, som visserligen inte kunna redan från början avslöjas som zigenare o.s.v., men om vilka det dock finns goda skäl att antaga, att de trots sin önskan att här skaffa sig uppehälle sakna möjlighet att ärligen försörja sig och alltså sannolikt komma att falla fattigvården till last eller öka bettlarnas och lösdrivarnas antal. Slutligen höra hit utlänningar, som gjort sig skyldiga till viss brottslig eller osedlig verksamhet... Det måste för polismyndighet vara känt, att utlänningen övat brottslig eller osedlig verksamhet av ovannämnda art, och är det fråga om brottslig verksamhet, måste laga dom föreligga. Dessutom måste det finnas grundad anledning att antaga, utlänningen kommer att här i Sverige fortsätta samma verksamhet.”

(SOU 1936:53, s. 82)

Det förefaller alltså som om brottslingar löpte mindre risk att avvisas direkt vid gränsen än vad ”zigenare” gjorde.

För att hålla *kontroll* över de utlänningar som vistades i riket var arbetsgivare och hyresvärdar ålagda att rapportera till polisen om de hade utlänningar i sin tjänst eller hyrde ut bostad till människor av annan nationalitet än svensk. Människor som anlände till Sverige var skyldiga att skriftligen uppge syftet med sin resa till landet. Socialstyrelsen menade att lagen i första hand tillkom för att *skydda* den svenska arbetsmarknaden i och med att viseringstvånget hade avskaffats för åtskilliga nationaliteter. Men förändringen i svensk invandringspolitik hade enligt myndigheten både för- och nackdelar:

”Man föreställde sig ingalunda, att den genom främlingslagen anordnade kontrollen skulle vara så effektiv, att i dess maskor skulle kunna redan vid inresetillfället stoppas alla utländska brottslings- eller eljest ur ordnings- och polissynpunkter mindre önskvärda främlingselement, som ville söka sig hit; en sådan kontroll skulle

förutsätta ett kontrollförfarande, som bleve olidligt för de hitresande lojala utlänningarna samt vore ägnat att skada våra trafik- och affärsintressen och föranleda besvärligheter för svenska medborgares resor och uppehåll i främmande länder.”

(Sociala Meddelanden, 1934, s. 658)

För att underlätta för svenska affärsintressen och förenkla för svenskar att resa utomlands var det enligt Socialstyrelsen befoget med de nya invandringsbestämmelserna. En skarp skiljelinje drogs mellan ”lojala utlänningar” och ”mindre önskvärda främlingar”. Romer och resande tillhörde den senare kategorin. Resonemanget gick ut på att det var omöjligt att helt förhindra dessa ”mindre önskvärda folk-element” att komma in i landet utan att det samtidigt riskerade att slå tillbaka mot den önskvärda rörligheten mellan Sverige och dess grannländer. I händelse av krig eller oroligheter i omvärlden var det dock enligt lagen möjligt för Kungl. Maj:t att återinföra viseringsplikten. Det var en möjlighet som sedan också kom att utnyttjas.

En ny kategori utlänningar

Det nazistiska maktövertagandet i Tyskland innebar att en ”ny kategori utlänningar” sökte sig till Sverige, nämligen politiska flyktingar:

”Till en början utgjordes dessa utlänningar av personer av judisk ras eller personer, som arbetat i de kommunistiska, socialdemokratiska eller pacifistiska idéernas tjänst i Tyskland, men på senare tid hava tillkommit även vissa mot den ledande regimen i Tyskland eller Österrike oppositionella nazistiska element.”

(Sociala Meddelanden, 1934, s. 659)

Vi kan konstatera att den romska gruppen lyser med sin frånvaro i Socialstyrelsens skrivelser och handlingar som rör flyktingpolitiken. Samtidigt minns vi att romer var den enda etniska gruppen som enligt lagen var förbjuden att resa in i landet. Den tidens flyktingpolitik exkluderade dem ovillkorligt utan minsta diskussion. Den repressiva diskursen innebar att diskussionen endast handlade om hur romerna skulle förhindras att komma in i Sverige.

Socialstyrelsen trasslade in sig i en snårig diskussion om politiskt flyktingkap. Syftet med främlingslagen var, enligt myndighetens yttrande över några motioner 1936, tudelad. Dels syftade den till

att ”sätta spärr mot spontan massinvandring till Sverige av utländsk arbetskraft, utgående från de stora arbetslöshetsarméer, som efter kriget uppstått ute i Europa”. Och dels, liksom i den tidigare lagen från 1914, avsåg den ”att från riket utestänga moraliskt mindervärda och för allmän ordning och säkerhet farliga personer, utlänningar, som saknade för sin existens härstädes nödiga medel, samt ur ras- eller annan synpunkt svårassimilerbara element” (Sociala Meddelanden, 1936, s. 392).

I yttrandet diskuterades också frågan om uppehållstillstånd för politiska flyktingar och utländska medborgare av judisk börd. Vad gällde ”*egentliga politiska flyktingar*”, dvs. de som i sitt hemland löpte risken för ”allvarlig påföljd” för sitt politiska engagemang, så borde de äga rätt att vistas i Sverige under villkor att de avhöll sig från politisk verksamhet (Sociala Meddelanden, 1936, s. 396). Även i Socialstyrelsens skrivelse är frasen ”*egentliga politiska flyktingar*” kursiverad, vilket inger känslan av att det inom denna kategori inte kunde vara fråga om människor som flydde på grund av religiös eller etnisk tillhörighet. För att man skulle få räknas som politisk flykting räckte det inte att man hävdade att så var fallet. Sanningshalten i sådana påståenden skulle istället avgöras genom att en så noggrann utredning som möjligt kom till stånd. En försvårande omständighet enligt myndigheten var samtidigt att flyktingar inte alltid lämnade riktiga uppgifter, dels för att skydda sig själva om de tvingades återvända och dels för att skydda sina anhöriga som var kvar i hemlandet. Att en utlänning ”åberopar en känsla av vantrevnad” med det politiska klimatet i hemlandet bedömdes inte vara en godtagbar anledning för rätt till asyl. Socialstyrelsen konstaterade att det i många fall kunde vara svårt att avgöra om uppehållstillstånd på grund av politiskt flyktingskap var befogat och att det i andra fall var svårt att avvisa utlänningar även om de inte ansågs vara *bona fide*-flyktingar.⁸ Det kunde också vara svårt att sända politiska flyktingar med ”tvivelaktiga föregående” till tredje land eftersom de länderna därmed skulle svara med att sända ”icke önskvärda” personer till Sverige. Socialstyrelsen presenterade en tänkbar lösning:

⁸ *Bona fide*, latin, ett juridiskt begrepp som betyder god tro. Med uttrycket ”*bona fide*-flykting” avses person som bedöms uppfylla lagens villkor för flyktingskap.

”Särskilt dylika flyktingfrågor synas giva anledning till omprövning, huruvida icke under vissa betingelser uppehållstillstånd skulle kunna få bindas till visst administrativt område. Anordningen skulle kunna medge skärpt kontroll över misstänkta agitatorer och spioner och säkerligen ofta tjäna att direkt avhålla kringvandrar typer från att inresa i riket.”

(Sociala Meddelanden, 1936, s. 397)

Misstänkta spioner skulle övervakas och kontrolleras medan ”kringvandrar typer” även fortsättningsvis skulle hindras från att resa in i landet.

En av motionerna 1936 yrkade på att endast invandrare som ur ”nationalitetshänseende” var ”närstående” svenskar skulle tillåtas komma in i Sverige (Sociala Meddelanden, 1936, s. 402). På det svarade Socialstyrelsen att frågan egentligen saknade praktisk betydelse annat än vad gällde utläningar av ”judisk ras”. Återigen ser vi hur romer utelämnades i diskussionen.

Myndighetens resonemang gick ut på att utlänningslagen och dess förarbeten var tydliga med att ”oönskade folkelement” inte hade rätt att resa in i landet. Sverige hade dock genom deltagande i internationella samarbeten vissa moraliska förpliktelser och ett ansvar att bidra till lösningen av ett humanitärt problem. Samtidigt var ”bördorna” som Sverige dittills burit inte särskilt stora, menade Socialstyrelsen. Den judiska flyktingfrågan uppfattades som ett särfall. Myndigheten skilde på egentliga politiska flyktingar och utländska medborgare av judisk börd men medgav att *vissa* judar i realiteten var att jämställa med egentliga politiska flyktingar. Men i vanliga fall var politiskt flyktingskap förbehållet dem som flyr på grund av att de hyser vissa politiska åsikter eller organiserar sig i förbjudna politiska organisationer. Det sågs inte som en fråga om religiös åskådning eller etnicitet (ras i myndighetens terminologi). På så sätt var det i praktiken omöjligt för romer – en särskild folkgrupp – att hävda politiskt flyktingskap, vilket var den enda möjligheten att på laglig väg ta sig in i Sverige.

Att i författningen precisera vilka som är att betrakta som politiska flyktingar ansågs inte vara en bra idé eftersom det finns en mängd individuella omständigheter att ta hänsyn till i det enskilda fallet. Och en särlagstiftning för politiska flyktingar skulle ”lämna dörren öppen för jämväl ett stort antal ur skilda synpunkter icke önskvärda utläningar” (Sociala Meddelanden, 1936, s. 403).

Socialstyrelsens syn på asylrätt under första hälften av 1900-talet kännetecknas av misstänksamhet. Önskar en utlänning bosätta sig i Sverige är det inte osannolikt att politiskt flyktingskap åberopas utan verklig grund och inom denna kategori ”gömma sig gärna en del skumma existenser, vilkas härvaro knappast är önskvärd” (Sociala Meddelanden, 1937, s. 214). Myndigheten resonerade att många sådana fall redan förekom, och bland ”egentliga politiska flyktingar” kunde kriminella och asociala individer finnas (ibid., s. 223-224). Man ville undvika en juridisk definition av politiskt flyktingskap som kunde binda Sverige vid oönskade förpliktelser. Det var inte säkert att den utlänning som lyckades visa starkast formell täckning för sitt flyktingskap var den som var i störst behov av asyl.

Ett alltjämt återkommande argument i debatten på 2010-talet är att Sverige ensamt inte har möjlighet att ta emot obegränsat med människor. Så resonerade även Socialstyrelsen på 1930-talet när den skrev att det inte är helt osannolikt att regimer i omvärlden störtas vilket i sin tur hotar ”att slunga över våra gränser flyktingar av den storleksordning, att vi över huvud taget ej mäktade mottaga dem... Givet är, att vi i en sådan situation vore nödsakade att göra front mot en massinvandring” (Sociala Meddelanden, 1937, s. 224). Den allmänna opinionen i Sverige skulle motsätta sig en alltför omfattande asylinvandring, särskilt av människor som hyser politiska åsikter främmande från ”våra”. Socialstyrelsen tänkte att folk som flyr ofta är utblottade och av den anledningen kan det vid längre vistelse bli aktuellt att den flyende även får tillgång till den svenska arbetsmarknaden. Annars skapas desperata människor som riskerar utvecklas till samhällsfarliga och asociala element. Det kan vara mindre önskvärt för gemene man att öppna upp den svenska arbetsmarknaden för flyktingar. Varför skulle ”flyktingen på arbetsplatsen få taga brödet ur munnen på en arbetssökande svensk arbetslös?” (Sociala Meddelanden, 1937, s. 225). Det gäller i sådana fall att finna lämpliga yrkesval för flyktingarna där de inte konkurrerar med den svenska arbetskraften.

Myndigheten motsatte sig av de här skälen att man i främlingslagen införde ”positiva stadganden rörande politiskt flyktingskap, vilka uttryckligen föreskrev en speciell behandling av politiska flyktingar” (Sociala Meddelanden, 1937, s. 224). Socialstyrelsen motsatte sig också förslag om att avvisningsbeslut skulle kunna överklagas av en

kategori utlänningar, nämligen de politiska flyktingarna. Man gjorde det utifrån ”humanitära principer”. Enligt internationell praxis kunde en utrest person återsändas inom ett dygn. Gavs en politisk flykting rätt att överklaga förlängdes handlägningsproceduren så att ett återsändande till det land varifrån vederbörande kommit till Sverige inte längre vore möjligt. Eftersom det stred mot humanitära principer att medverka till att flyktingar skickades från land till land kunde det resultera i att Sverige tvingades motta ett stort antal politiska flyktingar som inte ansågs önskvärda i andra länder. Myndigheten befarade att myndigheter i vissa stater i så fall skulle välja att avvisa ”icke önskvärda flyktingelement” just till Sverige (Sociala Meddelanden, 1937, s. 233).

Motion om ”biologisk invandringskontroll”

En motion i riksdagen 1936 förordade någon form av ”biologisk invandringskontroll”, genom läkarundersökningar, något som man dock fann svårigenomfört. Men styrelsen påpekade samtidigt att den ansvariga myndigheten – i de allra flesta fall Socialstyrelsen själv – i misstänkta fall borde genomföra en diskret undersökning i syfte att ta reda på om den tillståndssökande utlänningen var psykiskt eller fysiskt ”mindervärdig”. Och även om det inte ansågs realistiskt att införa en obligatorisk medicinsk undersökning av alla utlänningar som önskade komma till Sverige så var frågan inte helt främmande för Socialstyrelsen. Vid handläggning av utlänningsärenden kan slutsatser om den sökandes fysiska och psykiska status ofta dras utifrån uppgifter i ansökningshandlingarna om bland annat den sökandes livsföring (Sociala Meddelanden, 1936, s. 401-402). Det rasbiologiska synsättet ger sig återigen tillkänna i argumentationen. Det var inte bara yrkeserfarenhet och utbildning som var relevanta vid bedömningen av arbetstillstånd, inte heller enbart faktiska förhållanden beträffande hot och förföljelse vid bedömning av politiskt flyktingskap. Namn och ursprung avslöjade vissa personer, såsom de av romsk och judisk härkomst, och diskvalificerade dem från bifall på sina ansökningar.

Inför en flyktingkonferens i Genève samma år skrev Socialstyrelsen i ett yttrande att uppehållstillstånd för ”tyska emigranter” i regel meddelades för tre månader åt gången. Anledningen till de korta tillståndstiderna var enligt myndigheten en tveksamhet om ”flykting-

problemets” utveckling och flyktingens möjligheter till återinvandring i hemlandet eller vidareutvandring från Sverige. Men det fanns också ett annat skäl:

”De korta tillståndstiderna ha vidare i speciella fall motiverats av iakttagelsen, att många emigranter – vanligen personligen oförvitliga – icke kunnat och antagligen ej heller på längre sikt skulle kunna lyckligt inpassas i svensk miljö. Härvid har ingalunda rört sig om blott anpassning till affärskutym och dylikt, utan vanligen om ras- och folkegenskaper av mera obestämd natur. I dylika fall – där utlänningens psyke hänvisar till en helt annan miljö – äro korta tillstånd givetvis ägnade att utöva ett visst tryck, syftande till allvarliga ansträngningar från utlänningens sida att finna lämpligare hemvist.”

(RA Socialstyrelsen Byrån för sociala ärenden i allmänhet: utlänningsärenden, BI)

När Socialstyrelsen – mellan det nazistiska maktövertagandet 1933 och andra världskrigets slut 1945 – använde begrepp som ”tyska emigranter” och ”icke-ariere” syftade man närmast uteslutande på judiska flyktingar. På samma sätt ska i första hand begreppen ”främmande folkelement”, ”ur rassynpunkt svårassimilerbara element” och ”mindre önskvärda främlingar” under perioden förstås. Vår tolkning är dock att åtminstone de senare begreppen inte nödvändigtvis var *synonyma* med judiska flyktingar. Vi grundar vår tolkning på det som sägs om ”zigenare” i utlänningslagarna 1914 och 1927 och den diskussion som följde innan nazisterna tog över makten i Tyskland. I vissa sammanhang användes enligt vår tolkning begreppen under 1930- och 1940-talen även för att beteckna romer och resande. Helt klart var det den ”judiska frågan” som dominerade dagordningen under perioden. För att fritt kunna välja vilka flyktingar som skulle tillåtas komma in i landet gjorde Socialstyrelsen, som vi såg, en skillnad på ”utlänningar av judisk börd” och ”egentliga politiska flyktingar”. Romer och resande beaktades egentligen inte alls i *flyktingdebatten*. Att romer kunde vara politiska flyktingar var närmast otänkbart för de svenska myndigheterna. Däremot fanns de med i den bredare *invandringsdebatten* i den mening att de tillhörde de ”folkelement” som utlänningslagen och främlingskontrollen hade att utestänga från landet och stoppa vid dess gränser.

Myndigheten ville inte se en juridisk definition av politiskt flyktingskap i den nya utlänningslagen som stiftades 1937 utan eftersträvade fortsatt handlingsfrihet. Forskaren Karin Kvist Geverts sammanfattar riktlinjerna för flyktingpolitiken mellan utlänningslagen 1927 och dess efterföljare 1937 enligt följande:

”Socialstyrelsen ansåg sig ha relativt stort handlingsutrymme eftersom utlänningslagen inte gav tydliga direktiv om tillämpningen. Dokumenten beskriver en praxis där en del av bedömningen handlade om huruvida flyktingen riskerade att falla det allmänna till last.”

(Kvist Geverts, 2008, s. 93)

Med tanke på att bedömningen handlade om huruvida flyktingen riskerade att falla det allmänna till last är det inte svårt att se varför romer inte tilläts inrymmas i flyktingbegreppet. De var enligt dåtidens antiziganistiska synsätt, som härskade på Socialstyrelsen och i samhället i stort, närmast per definition en ”börda för samhället”. Samma antiziganism dikterade att romer inte var politiska subjekt. De saknade politiska rättigheter i praktiskt taget hela Europa och klassificerades därför inte som politiska flyktingar.

Utlänningslagen 1937

Med utlänningslagen 1937 centraliserades fler uppgifter till Socialstyrelsen och en särskild utlänningsbyrå upprättades inom myndigheten. Utlänningsbyrån övertog den registerverksamhet med information rörande den s.k. ”främlingskontrollen” som polismyndigheten fram till dess hade haft hand om. Till de nya uppgifterna hörde att utfärda uppehållsvisering, dvs. visering för utlänningar som vistades i Sverige. Visum krävdes fortfarande för medborgare från många länder.⁹ Dessa ärenden handlades dessförinnan på utrikesdepartementet som dock fortsatte att ansvara för inreseviseringen (SFS 1937: 912). Nytt var att Socialstyrelsen, istället för polismyndigheten, hade att besluta om avvisning av politiska flyktingar. Eller snarare skulle polisen överlämna avvisningsbeslutet till Socialstyrelsen om ”inresande

⁹ Före krigsutbrottet 1939 var medborgare från följande länder undantagna viseringstvånget: USA, Japan, Belgien, Danmark, Finland Frankrike, Holland, Island, Italien, Lichtenstein, Luxemburg, Norge, Portugal, Schweiz, Storbritannien och Tyskland. (Sociala Meddelanden, 1939, s.87)

utlänning påstår, att han av politiska orsaker tagit sin tillflykt hit och det ej med skäl kan antagas, att påståendet är oriktigt” (Sociala Meddelanden, 1937, s. 817). Det fanns med andra ord ett tolkningsutrymme för den lokala gränspolisens. Enligt myndigheten innebar den nya lagen att de politiska flyktingarna fick en ”ökad trygghet mot ett brådstörtat avlägsnande från riket” (Sociala Meddelanden, 1937, s. 816) och att den nya lagen gav ett bättre skydd mot att bli avvisad till ett land där risk för förföljelse kunde befaras. Exakt vari det ökade skyddet bestod är svårt att avgöra. Den nya lagen medgav förvisso flyktingar en viss möjlighet att överklaga Socialstyrelsens beslut om avvisning, (något som styrelsen motsatte sig i sitt remissvar), men det var en rättighet med förbehåll, som begränsades till de fall då en ledamot i den nyskapade Utlänningsnämnden uttryckte en avvikande åsikt och i de fall då Utlänningsnämnden inte närvarat vid beslutet (SFS 1937: 344). I själva verket innebar lagen 1937 ingen större förändring för asylsökande och i lagtexten stadgades alltjämt att romer skulle avvisas om de ankom till riket. I händelse av krig eller krigsfara åtnjöt regeringen liksom i den tidigare lagen stor handlingsfrihet att förordna särskilda bestämmelser om vilka utlänningar som ägde rätt att komma in i och vistas i landet och ”i fråga om utlännings avvisning, förpassning ur riket eller utvisning förordna efter omständigheterna” (SFS 1937: 344).

De politiska flyktingarnas ställning

Socialstyrelsen diskuterade i en promemoria¹⁰ de politiska flyktingarnas ställning i Sverige. Bestämmelserna om politiska flyktingar i den nya lagen garanterade en human behandling som sträcker sig längre än de internationella överenskommelserna om tyska flyktingar som beslutats i Genève, hävdade myndigheten då. Sverige hade för sin del inte anslutit sig till överenskommelserna. Socialstyrelsen menade dock att det var tydligt att även andra stater ansåg att flyktingproblemet knappast kunde lösas genom att ”man lämnade flyktingarna öppet att efter sitt eget fria skön på vinst och förlust resa från asylland till asylland” (RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrå, 1938–1944, BII). Skulle flyktingarna tillåtas sådan rörelsefrihet riskerade det att skapa

¹⁰ Odaterad men troligen skriven 1938 eller 1939.

en föreställning om att Sverige "översvämmades" av hjälpsökande. Av den anledningen ställde sig Socialstyrelsen "kyllig till ansökningar om uppehållstillstånd för flyktingar, som utan vidare rest hit från annat land, där man respekterar asylrätten" (ibid.). Om däremot flyktingen på förhand ansökt om uppehållstillstånd sade sig Socialstyrelsen vara betydligt mer välvilligt inställd:

"Det torde ligga i sakens natur, att en lojal utlänning icke inreser i främmande land för bosättning eller lång tids vistelse, med mindre han på förhand förvissat sig om, att han därstädes blir emottagen" (ibid.).

För den enskilde flyktingens möjlighet att beviljas asyl var det således viktigt att denne använde sig av de rätta procedurerna för ansökan om uppehållstillstånd. Det var enligt Socialstyrelsen ett mått på flyktingens "lojalitet" gentemot Sverige. Av samma anledning sade man sig inte vara beredd att medverka till att tvinga flyktingar att resa vidare till ett tredje land. Om det visade sig att flyktingen av "speciella skäl" borde avvisas från Sverige gav man flyktingen en viss tidsfrist att kunna ansöka om uppehållstillstånd i ett annat land. Kvist Geverts (2008) visar i sin forskning om de judiska flyktingarna att när det gällde ansökningar före respektive efter inresa, i själva verket förhöll det sig tvärtom. Av dem som ansökte om uppehållstillstånd efter inresa fick närmare 97 procent tillstånden beviljade under åren 1938 och 1939 att jämföra med de ca 52 procent som sökte tillstånd från utlandet. Över 90 procent av dem som ansökte om uppehållstillstånd följde dock Socialstyrelsens instruktioner och gjorde det utanför Sveriges gränser. En viktig poäng som Kvist Geverts lyfter fram är att de judiska flyktingarna "inte vågade chansa vid gränsen utan tog reda på sina möjligheter innan de reste" (Kvist Geverts, 2008, s. 156). Syftet med uttalanden som det av Socialstyrelsen ovan var således att förmedla bilden av svensk flyktingpolitik såsom restriktiv, vilket också lyckades.

Myndigheten varnade i promemorian för att en vidsträckt tolkning av begreppet flykting skulle drabba de "verkliga" flyktingarna:

"En alltför vid tolkning av begreppet flykting skulle sannolikt giva anledning till en tillströmning av utlänningar, som vore ägnad att

hos allmänheten alstra en negativ inställning till flyktingarna över huvud taget och därmed försvåra för verkliga flyktingar.”

(RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrå, 1938–1944, BII)

Att Sverige inte kunde driva en liberal flyktingpolitik berodde således på att den allmänna opinionen skulle motsätta sig det. Socialstyrelsen medgav i promemorian att inte särskilt många utlänningar vistades i Sverige, men det var också anledningen till att Sverige inte kunde tillåta särskilt många fler att komma hit:

”Det förtjänar framhållas, att Sverige, på grund av landets geografiska läge och måhända även av andra omständigheter, rymmer relativt få utlänningar, som stadigvarande vistas i riket; genomsnittssvensken är därför så att säga ovan vid utlänningar och benägen att betrakta en utlänning såsom i viss mån inkräktare.”

(RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrå, 1938–1944, BII)

I sitt yttrande över några olika motioner 1936 redogjorde myndigheten, som vi såg, för sin syn på ”egentliga politiska flyktingar”. I promemorian framgår att man strax innan kriget inte nämnvärt hade ändrat inställning i frågan:

”Såsom politiska flyktingar betraktas personer, som i hemlandet aktivt deltagit i politisk verksamhet och på grund därav löpa risk att för längre tid berövas friheten eller ock kunna anses hotad till liv och lem. Personer, som på grund av ståndpunktstagande i religiösa spörsmål, löpa liknande risker, ha även ansetts vara flyktingar. Beträffande judar och andra s.k. icke-ariar har flyktingskap icke ansetts föreligga på grund av allenast ekonomiska svårigheter i hemlandet eller stadganden i Nürnberglagarna.”

(RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrå, 1938–1944, BII)

Det fanns dock förmildrande omständigheter enligt Socialstyrelsen. Till exempel kunde försörjningssvårigheter i hemlandet beaktas om utlänningen hade stark anknytning till Sverige, det vill säga om nära släktingar bodde i landet. Till nära släktingar räknades knappast de romer som bodde i Sverige eftersom de i praktiken saknade medborgerliga rättigheter.

Den internationella flyktingkonferensen i Evian i juli 1938 misslyckades fullständigt med att komma fram till någon lösning för de tyska flyktingarna. I ett brev i augusti samma år till utrikesministern

frågade sig generaldirektören vid Socialstyrelsen Sigfrid Hansson om inte ”åtgärder av ett eller annat slag påkallas från svensk sida för hämmandet av okontrollerad invandring” (RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2). Hansson framhöll samtidigt att ytterligare instruktioner till gränskontrollen eller en förstärkning av dess personal inte skulle räcka för att ”bemästra de svårigheter” som kunde förutses med de bestämmelser om avvisning som vid tillfället gällde.

Septemberkungörelsen

Några veckor senare utfärdade regeringen den s.k. ”septemberkungörelsen” som innebar att utlänningar som kom till Sverige kunde avvisas om det fanns anledning att anta ”att han lämnat sitt hemland för att icke återvända dit” (SFS 1938: 555). Syftet med kungörelsen var att reglera invandringen, eller snarare försvåra för flyktingarna att komma till Sverige, från de länder där inresevisering inte krävdes. Socialstyrelsen skickade den 27 oktober 1938 en hemlig skrivelse till samtliga passkontroller i landet. Kontrollanterna fick genom den veta att innehavare av tyska och österrikiska pass som stämplat med bokstaven ”J” var att betrakta som ”emigranter” och att de således inte skulle släppas in i Sverige om de inte hade giltigt uppehållstillstånd eller en gränsrekommendation.¹¹ Myndigheten avslutade skrivelsen med en påminnelse om ”det stora ansvar, som i nuvarande situation åvilar passkontrollerna, vilka ha att såsom en främsta försvarslinje skydda riket gentemot icke önskvärd invandring, dock utan att härvid tillämpa gällande avvisningsbestämmelser med större strävhet än nöden kräver.” (RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2)

I ett yttrande den 7 november 1938, endast ett par dagar före Kristallnatten (9–10 november 1938), redogjorde Socialstyrelsen återigen för sin syn på den allt mer trängande flyktingfrågan. Socialstyrelsen uppskattade att det tyska ”flyktingproblemet” vid tidpunkten omfattade miljontals människor. Vidare deklarerade myndigheten att Sverige naturligtvis bör, så långt möjligt är, hjälpa människor i nöd. Men det

¹¹ Gränsrekommendationer utfärdades av Sveriges beskickningar i Tyskland, Österrike och senare Italien och Tjeckoslovakien till personer som kunde återvända till sina hemländer (SOU 1946:36, s. 317). Flyktingar fick med andra ord inte några gränsrekommendationer.

konstaterades samtidigt att landet har begränsade möjligheter därtill. I stort sett alla stater hade infört strängare gränskontroller. Ingen stat var villig att ta emot många människor som saknade medel för sitt livsuppehälle. Argumentet att Sverige på grund av befolkningsutvecklingen skulle vara i behov av ökad invandring, underkände Socialstyrelsen. Lagen sade ingenting om att tillämpningen skulle ske utifrån sådana hänsyn. En ”ohämmad” flyktinginvandring kunde dessutom få utrikespolitiska konsekvenser, resonerade man. Prognoser för framtiden indikerade att ”flyktingproblemet” skulle komma att anta allt större proportioner. Som den centrala myndigheten för invandningsfrågor ansåg sig Socialstyrelsen därför vara nödgad till en restriktiv politik gentemot de utlänningar som inte var i verklig fara för sina liv (Sociala Meddelanden, 1938, s. 754). Antalet flyktingar som mellan 1933 och 1938 hade invandrat till Sverige och fortfarande vistades i landet beräknades till mellan 1 800 och 2 300 (såväl legalt som illegalt). Det här, menade myndigheten, visade att landet hade tagit sitt ansvar för att hjälpa de flyende samtidigt som det inte var tal om någon ”flyktinginvasion”. I de flesta fall hade ”utvandrare” från Tyskland möjlighet att använda sig av de vanliga procedurerna och ansöka om uppehållstillstånd på förhand och därmed undgå risken att bli avvisad. Huruvida ”judiska emigranter” i allt större utsträckning och utan egentlig grund åberopade förföljelse för tidigare politiskt engagemang, hade myndigheten inte sett tendenser till. Men det borde inte heller spela någon roll i sammanhanget, menade man. Har en person bott i Tyskland sedan 1932 utan att straffas för politiska aktiviteter lär ”det *politiska* inslaget i ärendet vanligen icke förtjäna större beaktande” (Sociala Meddelanden, 1938, s. 759). Socialstyrelsens kursivering).

”Samma synpunkter i invandringshänseende äro i det stora tillämpliga på de icke-ariet från Tyskland, vilka inbjudas att gästa släktingar och vänner härstädes. I verkligheten är det nämligen här fråga om bosättningsfall, i det att en icke-ariet mestadels ej torde kunna fritt återvända till hemlandet efter att mera avsevärd tid ha vistats utomlands. På grund härav kan det i vissa fall till och med sättas i fråga om svenska medborgare, som hit såsom gäster inbjudas s.k. icke-ariet, handla fullt lojalt mot det egna landet.” (Sociala Meddelanden, 1938, s. 759)

Socialstyrelsen var på det klara med att den tyska raspolitiken syftade till att fördriva alla ”icke-ariar” från landet och uppmärksammade också att antalet flyktingar var stort och väntades bli ännu större. Den menade att ifall alla personer av judisk härkomst som sökte sig till Sverige betraktades som politiska flyktingar skulle Sverige i praktiken ”bli den dörr, genom vilken samtliga Tysklands s.k. icke-ariar skulle söka sig ut” (Sociala Meddelanden, 1938, s. 758). Eftersom andra länder inte heller var benägna att ta emot flyktingar från Tyskland som hade rest genom ett annat land skulle konsekvensen bli att Sverige fick ta emot även dem som egentligen hade tänkt söka sig någon annanstans.

Socialstyrelsens flyktingpolitik var med andra ord ytterst restriktiv strax före kriget. I första hand skulle de svenska medborgarnas intressen tillvaratas. Man tänkte sig att ett ”rimligt antal” flyktingar fortsatt kunde tas emot och att ”rimliga åtgärder” för flyktingarnas bästa kunde vidtas även om det skulle innebära vissa ekonomiska uppföringar. Men ”tillströmningen” kunde inte få leda till att svenska medborgares intressen åsidosattes ”och ej ens vid försämrade ekonomiska konjunkturen här i landet större svårigheter uppstå” (Sociala Meddelanden, 1938, s. 760).

Socialstyrelsen redogjorde i en skrivelse till utrikesdepartementet den 22 november 1938 för vilka som kunde räkna med att få sitt uppehållstillstånd beviljat. Eftersom antalet ansökningar om uppehållstillstånd för tyska medborgare av judisk börd ökat markant sade sig myndigheten i vissa fall frånga det vanliga remissförfarandet för ”väl kända personer i god ekonomisk ställning eller omdömesgilla organisationer rekommendera utlännningen och åtaga sig att sörja för honom under vistelse härstädes” (RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2). Även personer som önskade lämna Tyskland för att bosätta sig utanför Europa och där planerna bedömdes som realistiska, kunde i regel räkna med att få tillfällig fristad i Sverige, påpekade Socialstyrelsen. Detsamma gällde för före detta svenska medborgare som upprätthållit kontakten med Sverige, liksom deras anhöriga, samt föräldrar och omyndiga syskon till svenska medborgare. ”Åldriga föräldrar, ensamstående moder eller minderåriga syskon till härstädes sedan länge bofasta tyskar i tryggad ekonomisk ställning – förmögenhet dock ej erforderlig – kunna vanligen påräkna uppehållstillstånd. Andra tyska medborgare kunna,

även om de äro anförvanter till svensk medborgare eller sedan länge härstädes bofasta tyskar, endast i undantagsfall påräkna uppehållstillstånd som avser bosättning” (ibid.).

Anhöriga och nära vänner till svenska medborgare kunde dock få ett kortvarigt uppehållstillstånd i väntan på att flytta till ett utomeuropeiskt land om där fanns en garanti för att ”de under uppehållet härstädes icke falla det allmänna till last” (ibid.). Kvist Geverts undersökning visar att så många som 99 procent av de judiska flyktingar som under 1939 fick sina tillstånd beviljade av Socialstyrelsen fick det med kravet att resa vidare till ett tredje land (Kvist Geverts, 2008, s. 181). För romer var det närmast omöjligt att erhålla garantier om inresetillstånd till länder utanför Europa.

Utlänningsräkning och utlänningsstatistik

Socialstyrelsen genomförde på egen begäran en utlänningsräkning i februari 1939 och publicerade från och med slutet av 1930-talet och i början av 1940-talet löpande uppgifter i Sociala Meddelanden om antalet utläningar med arbets- och uppehållstillstånd i Sverige. Anmärkningsvärt är det blygsamma antalet flyktingar under åren 1939 och 1940. Myndigheten påpekade ofta att många av de människor som kommit till Sverige inte hade för avsikt att stanna någon längre tid och att de stigande siffrorna berodde på antalet *ansökningar* om uppehållstillstånd och inte på det *faktiska* antalet flyktingar i landet (Sociala Meddelanden, 1939, s. 87-93). Dessutom var det inte säkert att beviljade tillstånd alltid utnyttjades (Sociala Meddelanden, 1939, s. 611). I några av de periodiska rapporterna under 1940 verkar det till och med som om antalet politiska flyktingar i landet i själva verket hade minskat jämfört med föregående rapport (Sociala Meddelanden, 1940, s. 572). Av detta kan vi dra två slutsatser. För det första ville myndigheten dämpa vad man upplevde som en oro hos den svenska befolkningen för en ökad flyktinginvandring, och att man därmed inför opinionen fullföljde det som man såg som sin plikt att begränsa invandringen till Sverige. För det andra står det klart att den svenska flyktingpolitiken under perioden var mycket restriktiv och att antalet flyktingar som lyckades ta sig till Sverige var mycket litet. Intressant att notera är likheterna mellan utlänningsräkningen och inventeringarna av ”tattare” och ”zigenare” som vi skriver om i kapitel 7. Inven-

teringarna tillkom för att undersöka omfattningen av vad som beskrevs som det s.k. ”tattarproblemet” eller ”tattarplågan”. På liknande sätt var bakgrunden till utlänningsräkningen talet i media och det vidare samhället om en s.k. ”judeinvasion”. Några av våra informanter påpekar att inventeringarna av ”zigenare” och ”tattare” som Socialstyrelsen utförde 1943 och 1944 skulle fått ohyggliga konsekvenser om nazisterna hade ockuperat Sverige:

”Vi pratade kanske inte om ”inventeringen” men vi visste att de skrev upp vilka som var romanoa manisch (resandefolk), det hade ju myndigheterna gjort länge, redan under medeltiden – prästerna satte ”T” vid våra namn i kyrkoböckerna för ”Tattare”. Men vi visste samtidigt att det var annorlunda när det gällde den sista inventeringen, den som skedde 1943–1944. Egentligen var det inget nytt att vi skrevs upp, men visst den sista inventeringen, som vi nu kallar den, kändes på ett annat sätt. Om tyskarna hade vunnit kriget och ockuperat Sverige, då hade vi resande skickats till koncentrationslägren. Det var därför man gjorde registreringen, vissa har sagt att detta var för att hjälpa ”tattarna” men det är inte sant. Det var tur att Hitler förlorade kriget, annars hade inte jag levt.”
(Resandeman född på 1940-talet)

Det andra världskrigets utbrott

I inledningsskedet av kriget infördes olika bestämmelser som gjorde det svårare för flyktingar att komma in i Sverige. Successivt blev det också allt svårare att ta sig ut från Tyskland och de länder som kom att ockuperas. Den första september 1939, samma dag som Tyskland invaderade Polen, utfärdades en kungörelse om viseringstvång för alla utlännningar undantaget de från Norden vilka sedermera ändå kom att omfattas av viseringstvånget våren 1940. Därmed förlorade de av Socialstyrelsen utfärdade uppehållstillstånden i betydelse och istället stärktes utrikesdepartementets inflytande över utlänningspolitiken eftersom det var där beslut om inresevisering fattades. Socialstyrelsen var dock remissinstans till utrikesdepartementet när det gällde inreseviseringarna och genomreseviseringarna och därmed fortfarande en viktig aktör i den svenska flyktingpolitiken. Enligt Kvist Geverts remitterades mellan 55 och 77 procent av ärendena till utlänningsbyrån under perioden 1941 till 1944. Utrikesdepartementet

följde Socialstyrelsens yttrande i 97 procent av ansökningarna som bifölls (Kvist Geverts, 2008, s. 161).

I och med krigsutbrottet stärktes Socialstyrelsens befogenhet i ett annat avseende. Enligt utlänningslagen skulle Socialstyrelsen ta del av Utlänningsnämndens yttrande innan beslut om avvísning eller förpassning kunde meddelas så länge som inte ärendet var av ”synnerligen brådskande natur” (SFS 1937:344). Det var en anordning som var tänkt att stärka de politiska flyktingarnas rättigheter och rättssäkerhet. När kriget bröt ut fick Socialstyrelsen rätt att meddela beslut om avvísning utan krav på att först höra Utlänningsnämnden (SFS 1939:599). Den avvisades möjlighet att överklaga ett beslut om Utlänningsnämnden inte yttrat sig eller om någon av dess ledamöter uttryckt en avvikande åsikt, försvann också den genom den nya tillsynskungörelsen. Vidare stadgades att en utlänning kunde avvisas om ”han lämnat landet för att icke återvända dit, eller det med hänsyn till rikets säkerhet eller eljest i statens intresse icke kan anses önskvärt, att han inkommer i riket” (SFS 1939:599).

Det fanns förhållanden som ökade – men på inget sätt garanterade – möjligheten för de judiska flyktingarna att få komma till Sverige. Som vi ser i Socialstyrelsens skrivelse från 1938 var möjligheten att resa vidare till annat mottagarland avgörande. Att väl kända personer eller omdömesgilla organisationer engagerade sig i fallet och garanterade flyktingarnas uppehälle kunde också öka flyktingens överlevnadschanser. Hur nära släktbanden var till boende i Sverige hade också det betydelse, liksom flyktingens ålder. Flyende romer saknade organisationer som engagerade sig i deras sak. Deras släktingar i Sverige saknade i praktiken medborgerliga rättigheter. De saknade också kontakter med inflytelserika personer som kunde driva deras frågor och garantera deras ekonomiska uppehälle. Och som vi påpekade tidigare fanns inte heller möjligheten att resa vidare till ett land utanför Europa. Vi får också förmoda att bara det faktum att det i Sveriges lagstiftning stadgades att ”zigenare” inte ägde rätt att komma in i landet avhöll många romska flyktingar från att söka sig hit.

Sveriges flyktingpolitik förändrades under krigets gång. Krigsutbrottet i september 1939, liksom ockupationen av Norge och Danmark i april 1940, ledde tillfälligt till att inresevillkoren skärptes (Kvist Geverts, 2008, s. 177). Så småningom minskade dock andelen avslag för de judiska flyktingarna:

”Myndigheternas kännedom om förföljelsen och Förintelsen innebar inte någon tydlig och snabb omsvängning. Den förändrade flyktingpolitiken kan snarare beskrivas som en långsam process som inte tycktes total förrän i oktober 1943 i och med räddningen av de danska judarna.”

(Kvist Geverts, 2008, s. 182)

Lag mot rashets föreslås

Förändringarna i flyktingpolitiken skedde för sent. De allra flesta människor i de delar av Europa som låg under Nazityskland hade inte längre möjlighet att fly. Många hade redan avrättats. De flyende romerna lyste fortsatt med sin frånvaro i flyktingdebatten, men i ett yttrande vid årsskiftet 1943/1944 över ett förslag till lag mot rashets diskuterades ”zigenarna” och ”tattarna”. Ärendet handlades vid utlänningsbyrån som ansvarade för flyktingfrågorna på Socialstyrelsen. Lagförslaget gick i första hand ut på att förbjuda antisemitisk propaganda. Socialstyrelsen menade att behovet av en sådan lag egentligen var mer påkallad några år tidigare, men att lagen var berättigad även ”under nuvarande förhållanden”:

”En lag mot rashets borde kunna bli en tankeställare för många, som utan egentlig ond avsikt sorglöst ha anpassat sina tale- och tänkesätt efter dåliga förebilder. Det synes också under alla förhållanden vara skäligt, att envar, som gör sig skyldig till sådan rashets vare sig genom spridning av falska rykten eller lögnaktiga uttalanden eller genom smädelse eller hot på det sätt som säges i lagförslaget, ställes till ansvar för sitt beteende.”

(RA Socialstyrelsen utlänningsbyrån 1938–1944, BI)

Socialstyrelsen diskuterade om lagen borde få en mer allmän giltighet eller enbart riktas mot antisemitisk propaganda, men tog inte tydlig ställning i frågan:

”Det kan synas ligga nära till hands att i stället direkt utpeka den antisemitiska propagandan i lagen. Det kan ju icke helt förnekas, att lagens räckvidd måste bli i någon mån svåröverskådlig genom en mera allmängiltig avfattning. Å andra sidan kan det med fog hävdas, att ett lagbud helst icke bör uttryckas genom en hänsyft-

ning på en särskild kategori människor. I detta hänseende kan en traditionell och välgrundad inriktning hos vår lagstiftning åberopas. Det vill också synas, som om det i och för sig vore helt i sin ordning, att lagen bleve tillämplig i fråga om alla slag av rashets. Även gentemot folkslag av för oss mycket främmande natur, som ha fått ett visst stadgat rykte för svårighet att anpassa sig inom vårt samhälle, såsom zigenare och tattare, är besinning och anständighet i omdömen och talesätt på sin plats. Orättvist och nedsättande tal kan föras även mot dessa, och de erkännansvärda försöken att förbättra sådana folkgruppers samhällsduglighet kunna äventyras genom sådant talesätt. Det är rimligt att även dessa människor skyddas mot att beljugas eller smädas.”

(ibid.)

Citatet visar att romer och resande tillhörde de grupper som utlänningsbyrån såg som ”svåra att anpassa” och av ”mycket främmande natur”. Det vill säga de ”folkelement” som Socialstyrelsen aktivt försökt hindra från att fly till Sverige. Socialstyrelsen ansåg inte att all form av kritik mot andra nationaliteter skulle förbjudas:

”Nationer och raser kunna ha sina fel och förtjänster, som må fritt diskuteras, varvid även allmänna sympatier och antipatier – icke liktydiga med absurda orimligt generaliserande tillvitelser och fördömanden – kunna komma till synes. Sådant bör icke anses som förtal eller smädelse i lagens mening.”

(ibid.)

Med tanke på att utlänningsbyrån i det här sammanhanget lyfte frågan om hets mot ”zigenare” och ”tattare” förefaller det märkligt att de uteslöts ur flyktingdebatten. Det är också märkligt att utlänningslagens paragrafer om avvissning och utvisning av ”zigenare” inte ifrågasattes.

I vilken utsträckning avvisades romer från kontinenten vid gränsen? I vilken utsträckning förnekades de flyktingstatus? Vi har i första hand granskat de dokument från Socialstyrelsen som pekade ut riktlinjerna för den svenska flyktingpolitiken. I de sammanhangen nämndes inte romer annat än genom omskrivningar som i sin tur handlade om vilka som inte fick komma till Sverige. Hur riktlinjerna i sin tur påverkade de flyende romernas möjlighet till en fristad i Sverige i praktiken har vi inget svar på. Oss veterligen finns ingen

dokumentation om romer från kontinenten som fick komma till Sverige på laglig väg under kriget.¹² För att besvara frågorna ovan krävs en genomgång av alla de enskilda ärenden som Socialstyrelsen och utrikesdepartementen hade att ta ställning till, men alla de som avvisades direkt vid gränsen skulle ingalunda fångas in av en sådan undersökning. Inställningen till de flyende av resandeursprung från Norge kan emellertid ge vissa ledtrådar om vad de flyende romerna från kontinenten kunde ha mött vid den svenska gränsen.

Norrmän avvisas

Dagen efter ockupationen av Norge meddelade Socialstyrelsen gränspoliserna och passkontrollanterna gentemot Norge att de utlänningar som kom över gränsen och som uppgav att de var politiska flyktingar inte skulle avvisas. Istället skulle de tas i förvar i avvaktan på Socialstyrelsens beslut i ärendet. Och i juni 1940 beskrev utrikesdepartementet närmare vad som gällde för de norska flyktingarna.

Landsfiskaler och passkontrollanter i de län som gränsade till Norge fick befogenhet att utfärda *nödfallsvisering* till norska medborgare (och om synnerliga skäl fanns också till medborgare från andra länder som kom över den norska gränsen). I första hand skulle de norska medborgarna ha giltigt pass och visum, men de kunde av olika skäl beviljas nödfallsvisering. Ett giltigt skäl var om de var politiska flyktingar som flytt till Sverige, men i sådana fall skulle ärendet i första hand överlämnas till Socialstyrelsen. Utrikesdepartementet underströk dock att män i värnpliktsåldern i regel inte ansågs vara politiska flyktingar utan borde avvisas. Civila norrmän, och särskilt då kvinnor, barn och åldringar, som på grund av krigsoperationer flydde över gränsen för att rädda sig undan livsfara, var däremot berättigade till nödfallsvisering. Övriga skulle i regel avvisas såvida de inte av brådskande skäl förhindrats att ansöka om visum eller om man höll det för troligt att de skulle beviljats visum, hade de ansökt i vanlig ordning. Tveksamma fall skulle överlämnas till utrikesdepartementets avgörande (SOU 1946:36, s. 139-140).

¹² Annat än de två som fick följa med de ”vita bussarna”.

Under hösten meddelade utrikesdepartementet passkontrollanterna att nödfallsvisering inte fick lämnas till norska medborgare utan att UD kontaktats. I en minnesanteckning från en överläggning mellan UD och Socialstyrelsen några veckor dessförinnan diskuterades de tre alternativ som stod till buds för behandlingen av civila norrmän som kom till Sverige utan giltigt visum. De kunde beviljas nödfallsvisering, de kunde behandlas som politiska flyktingar – varvid frågan överlämnades till Socialstyrelsen – och de kunde avvisas. Och vidare diskuterades att man bland flyktingarna kunde förvänta sig att det fanns såväl personer som skulle fått visum ifall de ansökt i vanlig ordning, liksom icke önskvärda personer.

”Mest tilltalande vore, om de förra i möjligaste mån insläpptes på nödfallsviseringar. Man behövde då varken taga dem i förvar medan utredningen pågår eller binda sig för att anse dem som politiska flyktingar. Det torde även ur svensk synpunkt vara fördelaktigast om de mindre önskvärda elementen avvisas i den mån vederbörande icke alldeles otvivelaktigt skulle befinnas vara politiska flyktingar.”

(SOU 1946:36, s. 141)

Sandlerkommissionen som 1946 granskade den svenska flyktingpolitiken kom fram till att utrikesdepartementets anvisningar fick konsekvensen att politiskt flyktingskap prövades i mindre omfattning än vad som var tänkt med utlänningslagstiftningen. Eftersom tveksamma fall skulle underställas utrikesdepartementet urholkades lagens syfte genom att Socialstyrelsen inte fick möjlighet att pröva ärendena i fråga (SOU 1946:36). Men det var en ordning som Socialstyrelsen själv varit med om att få till stånd. Sandlerkommissionen kom också fram till att avvisningarna med tiden blev allt mer sällsynna. Mot slutet av kriget ska i princip samtliga flyktingar som kom till Sverige ha beviljats nödfallsvisering enligt en statlig offentlig utredning (SOU 1945:1, s. 56-57). De flesta norrmän beviljades med andra ord nödfallsvisering. Det gjordes emellertid undantag. I ett utlåtande i december 1941 över en framställning från överbefälhavaren om arbetsläger för de norska flyktingarna, skrev Socialstyrelsen:

”Angående mottagandet härstädes av flyktingar från Norge ha gränsmyndigheterna erhållit direktiv från utrikesdepartementet. I allmänhet meddelas med stöd härav nödfallsvisering åt de

ankommande. Föreligger ett mer utpräglat politiskt flyktingskap, hänskjutes dock i regel frågan om mottagandet jämlikt 20§ andra stycket utlänningslagen till socialstyrelsens avgörande. Avvisningar förekomma sparsamt och rikta sig närmast mot ungdomar, som av äventyrslystnad lämnat hemmet, eller mot lösdrivar- och ligisttyper.”

(RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2)

En statlig offentlig utredning förtydligade vilka människor som alltjämt riskerade att avvisas:

”Frånsett en mindre del av dessa flyktingar, som inkommit efter att i förväg ha erhållit inresetillstånd, kommo de flesta flyktingarna illegalt över gränsen. Till en början förekom i vissa fall avvisning av personer, som icke kunde anses ha haft grundad anledning till sin flykt. Med hänsyn till de skärpta förhållandena i Norge ansåg man sig emellertid ganska snart å svensk sida böra mottaga alla flyktingar därifrån. Avvisning ha därefter skett endast i fall, då inresan haft uppenbart illegalt syfte, eller beträffande av de svenska gränsmyndigheterna kända asociala element, t.ex. tattare.”

(SOU 1945:1, s. 52)

Norrmän med resandeursprung förefaller med andra ord ha avvisats vid gränsen även i ett senare skede av kriget.

Omhändertagande i förläggning

Redan innan kriget uppmärksammade Socialstyrelsen att det krävdes nya bestämmelser för övervakningen av utlänningar som vistades i Sverige. Myndigheten skrev i ett utlåtande i juli 1939 att i och med att flera länder hade infört strängare gränskontroller och att många flyktingar saknade giltigt pass så hade det blivit svårare för dem att lämna det land dit de kommit. Därmed hade ”även andra utlänningar än verkliga flyktingar – nämligen förbrytare, lösdrivare och dylika – ofta intresse av att utan pass eller med stöd av förfalskat sådant smyga sig in i länder med en demokratisk rättsordning. Vad Sverige beträffar har ock på senare tid illegala inresor av detta slag ej så sällan förekommit” (RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2).

Utlänningslagen som antogs 1937 behövde därför kompletteras så att myndigheterna fick ökade möjligheter att ”beträffande illojala utlännningar, vilka icke kunna avlägsnas från riket, kunna vidtaga åtgärder till stävjande av deltagande i politisk propaganda och dylikt, meningslöst flackande från ort till ort, i högre grad olämpligt uppträdande mot svenska myndigheter eller enskilda personer, bedrivandet av olaga handel eller tillverkning med mera” (ibid.).

Genom beslut i januari 1940 fick Socialstyrelsen i uppdrag att skyndsamt genomföra en utredning om lämpliga bestämmelser för omhändertagandet av utlännningar som vistades i Sverige. Utredningen som var klar några veckor senare beskrev vilka utlännningar de nya bestämmelserna riktades mot:

”Styrelsen utgår från att ifrågavarande förläggningar skola vara avsedda för sådana utlännningar, vilkas härvaro funnits eller finnes vara icke önskvärd, vilka likväl tills vidare icke kunna eller böra avlägsnas från riket och vilka slutligen bör stå under noggrann uppsikt, utan att därför deras hållande i egentligt förvar är påkallat. Den grupp av utlännningar, varom sålunda är fråga, inrymmer olikartade element: från individer, vilka kunna misstänkas för benägenhet att tjäna främmande intressen eller vilka under vistelsen härstädes visat sig obenägna att ställa sig myndigheters föreskrifter till efterrättelse, till personligen ganska harmlösa utlännningar, vilka på grund av bristande förutsättningar för ordnat arbete eller liknande föra en halvt lösdrivarmässig tillvaro och därigenom äro till förfång för den ordning, som i nuvarande läge påkallas av utlänningskontrollen.”

(RA Socialstyrelsen Avdelningen för utlänningsföreläggningar, B1)

En utlänningskungörelse som trädde i kraft i slutet av februari samma år gav Socialstyrelsen utökade befogenheter att besluta om en utlännings tagande i förvar (fängelseliknande anstalt) och en ny möjlighet för myndigheten att besluta om ett *omhändertagande i förläggning*. Det rörde sig om de ärenden där beslut om avvisning, förpassning eller utvisning inte kunde verkställas eller om en i övrigt ”särskild anledning” var för handen (SFS 1940:92). Vad som närmare menades med särskild anledning framgick inte i lagtexten. Beslut om omhändertagande skedde således inte genom prövning i domstol utan det förefaller ha varit en vag lagstiftning som gav Socialstyrelsen fria

händer att avgöra vilka människor som var lämpliga att omhänderta. Myndigheten var inte bara ansvarig att fatta beslut om omhändertagande. Det föll även på myndighetens lott att anordna förläggningar runt om i landet, utöva tillsyn över dem och meddela föreskrifter rörande deras skötsel (SFS 1940:93). För de omhändertagna gällde att de inte ägde rätt att vistas utanför förläggningen utan tillstånd. De hade också att rätta sig efter de ordningsföreskrifter och delta i det arbete som föreståndaren eller Socialstyrelsen beslutat om. Myndigheten kunde vidare fatta beslut om förflyttning av den internerade liksom inskränkningar i den intagnas brevväxling och övriga kontakt med yttvärlden. De omhändertagna fick inte heller veta anledningen till varför de internerats. Först i oktober 1943 infördes en bestämmelse som innebar att anledningen till omhändertagandet skulle anges (SOU 1946:36, s. 40-41).

Knappt tio dagar efter ockupationen av Norge fick Socialstyrelsen en skrivelse från länsstyrelsen i Värmland som rapporterade att ett stort antal civila norska medborgare sökt sig över gränsen till Sverige och bland dem fanns ”icke önskvärda personer”. Länsstyrelsen ville därför att Socialstyrelsen anordnade en särskild förläggning utanför länet för omhändertagande av civila norrmän. (RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E4). Landshövdingen beskrev i ett samtal med Socialstyrelsen vilka icke önskvärda personer det var frågan om:

”Vid ett därpå följande samtal med landshövding Wennerström underströk denne, att bland de norska flyktingarna funnes vissa grupper, där man visserligen icke kunde uttala sig om att en viss individ vore på något sätt misstänkt men där man i alla fall kände sig mycket osäker på vad det vore fråga om för sorts figurer. Framförallt tänkte Wennerström på en del mer eller mindre löst folk, vilka åtföljt den reguljära norska militären och gjort en viss tjänst tillsammans med denna, såsom kuskar m.m.”

(RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E4)

Landshövding Wennerström berättade också att det pågick ”ett försök att bland dessa söndra ut dem som måste anses suspekta” (ibid.). Hur många personer det rörde sig om kunde landshövdingen inte uppskatta men det var inte uteslutet att det kunde röra sig om några hundra individer. Socialstyrelsen och landshövdingen kom överens om att

det var orimligt att tillämpa utlänningslagen på så sätt att samtliga personer togs i förvar för att sedan förpassas ur landet. Åtgärder av det slaget var aktuella endast för enskilda personer som gjort sig skyldiga till någonting misstänkt i sitt uppförande. Istället kom man överens om att Wennerström skulle höra sig för med Skaraborgs län om de kunde ordna med en särskild förläggning för de civila norska flyktingarna, ”om möjligt med viss övervakning” (ibid.).

Som vi ser lyftes kort efter ockupationen av våra skandinaviska grannländer frågan om omhändertagande i förläggning av ”löst folk”. Det är anmärkningsvärt att lösdrivare beskrevs som ett lika stort hot mot ordningen i landet som individer som misstänktes för att ”tjäna främmande intressen” gjorde. Vi vill inte påstå att det måste ha varit frågan om norska medborgare med resandeursprung. Lösdrivare var naturligtvis inte synonymt med resande. Det är inte heller självklart att talet om ett behov av att internera flyktingar som betecknades som lösdrivare innebar att det var de som kom att omhändertas vid förläggningarna. Däremot finner vi det troligt att resande som tog sig till Sverige riskerade att tas i förvar eller omhändertas i förläggning i större utsträckning än övriga civila norrmän. Men än värre var att de, liksom alla romer, i större utsträckning riskerade att avvisas vid gränsen. I vilken omfattning resande från Norge kom att utgöra klientelet på förläggningar runt om i landet ligger utanför ramen för det här kapitlet. För att besvara den frågan skulle man behöva gå igenom de akter över enskilda personer vid olika förläggningar som finns bevarade på Riksarkivet.

I mars 1940 omhändertogs de första utlänningarna vid Socialstyrelsens inrättade slutna förläggningarna i Långmora och Smedsbo och i maj samma år beslutades att en särskild avdelning vid myndigheten med ansvar för utlänningsförläggningarna skulle inrättas. I en hemlig skrivelse om utlänningsförläggningarna hösten 1941 skrev Socialstyrelsen att vid Långmora skulle de som ”närmast kan rubriceras såsom lösdrivare” vistas eftersom de där kunde ”sättas i för dem lämpligt kroppsarbete” (RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2). Myndighetens syn på verksamheten var att omhändertagandet inte var att betrakta som ett straff utan som en ”påkallad isoleringsåtgärd” som:

”...enligt styrelsens uppfattning utövat ett hälsosamt inflytande på mindre lojala utlänningars uppträdanden i Sverige. Utan överdrift torde kunna sägas, att landet genom blotta existensen av dessa förläggningar förskonats från allehanda allt annat än önskvärda utländska element, vilka eljest skulle sökt sig hit. Vidare kan sägas att i många fall beslut om förpassning av icke önskvärda utlänningar kunnat verkställas genom att utlänningen inför risken av ett eventuellt omhändertagande å förläggning själv på olika sätt medverkat till utresan.”

(RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2)

Flyktingförläggningar för norrmän

Det fanns många olika sorters förläggningar för de *civila flyktingarna* i Sverige under det andra världskriget. För det första kunde utlänningar tas i *förvar* på en fängvårdsanstalt, polisarrest eller ett stadsfängelse. De människor som togs i förvar likställdes med anhållna personer (SOU 1946:36, s. 43). För det andra fanns det ett stort antal *öppna förläggningar*. De inrättades för mottagandet av ”större flyktingströmmar” och för att ta hand om flyktingar som inte kunde ordna eget uppehälle. De flyktingar som befann sig vid de öppna förläggningarna betraktades inte som internerade (SOU 1946:36, s. 46). Däremot räknades till de öppna förläggningar några *disciplinläger* där flyktingarna förvisso fick röra sig relativt fritt men där rörelsefriheten begränsades till förläggningssorten. Ett disciplinläger var det i Vägershult där ”arbetsovilliga och indisciplinära norrmän” placerades (SOU 1946:36, s. 48). Så här skrev Socialstyrelsen inför etableringen av lägret:

”Bland de norska flyktingarna finnes otvivelaktigt en del mindre arbetsvilliga element. För att komma till rätta med dessa upprättar styrelsen för närvarande ett särskilt arbetsläger... I sista hand har styrelsen möjlighet att internera element, vilka visa sig ohanterliga, på de särskilda interneringsförläggningar för utlänningar i allmänhet, som styrelsen disponerar över.”

(RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2)

Antalet öppna förläggningar varierade under kriget beroende på hur många flyktingar som kom till Sverige och utifrån möjligheten att ordna med arbete åt dem. Utöver disciplinförläggningarna delades de in i mottagningsläger, arbetsförmedlingsläger och vårdläger. Några drevs och bekostades av Socialstyrelsen medan andra drevs av utländska legationers flyktingkontor, dock med en representant från Socialstyrelsen vid förläggningen (SOU 1946:36, s. 46-47).

Den norska lägerverksamheten bekostades av den norska exilregeringen i London. Till en början var det de svenska myndigheterna som tog emot de norska flyktingarna. Våren 1941 etablerades emellertid en mottagningscentral för de norska flyktingarna i Öreryd i norsk regi. Verksamheten flyttades drygt ett år senare till mottagningslägret i Kjesäter. Mottagningscentralen i Kjesäter sköttes och bekostades av det norska flyktingkontoret men stod under ledning av en svensk föreståndare. Flyktingarna som tog sig till den svenska gränsen genomgick en ”viss polisiär undersökning” men skickades sedan till mottagningscentralen där en ”närmare granskning av deras personer” ägde rum (SOU 1945:1, s.118). Det var alltså de norska myndigheterna som genomförde de flesta förhören med de anländande norska flyktingarna och sållade ut vilka som var att betrakta som ”icke önskvärda”.

De flyktingar som fick flyktingkontorets godkännande flyttades i regel till ett arbetsförmedlingsläger eller ett vårdläger som bekostades av den norska legationen. Medan de personer ”som den norska legationen icke vill erkänna på grund av deras asocialitet eller förbindelser med ockupationsmakten” (SOU 1945:1, s. 118), fick lämna mottagningsförläggningen för att istället omhändertas av de svenska myndigheterna. De norska flyktingar som inte godkändes förflyttades efter beslut av Socialstyrelsen vanligtvis till någon av de *slutna förläggningar* som myndigheten ansvarade för (ibid., s. 121). De internerade vid de slutna förläggningarna var av olika nationaliteter men Socialstyrelsen försökte i görligaste mån dela upp dem efter nationalitet och politisk åskådning. En rad omorganisationer och förflyttningar gjordes av de internerade under tiden som kriget varade. Samma ”klientel” internerades sällan på en och samma förläggning under hela kriget.

Syftet med det öppna disciplinlägret för norrmän i Vägershult var, enligt Socialstyrelsen i en skrivelse i juni 1942, ”att bibringa de intagna behövlig träning och arbetsdisciplin” (RA Socialstyrelsen Avdel-

ningen för utlänningsförläggningar, BI). Förläggningen i Vägershult var ett arbetsläger där de omhändertagna i regel inte behövde isoleras från omvärlden. Socialstyrelsen hävdade emellertid att det bland de norska flyktingarna vid Vägershult fanns vissa ”påtagligt arbetsovilliga element” och att det behövdes ”kraftigare verkande disciplinmedel” (ibid.). Man ville få utökade möjligheter att ta flyktingar vid de öppna förläggningarna i förvar, dvs. placera dem på fängesliknande anstalt. Socialstyrelsen ville också inrätta en ny förläggning där personer som varit straffade för ”opolitiska brott”, men även ”påtagligt arbetsovilliga element”, kunde interneras eftersom de där kunde ”bli föremål för en strängare behandling”. Så här skrev myndigheten i ett yttrande i november 1942 om den tilltänkta förläggningen:

”Med hänsyn till det speciella klientel, förläggningen är avsedd för, synes densamma böra få en strängare karaktär, än vad som gäller ifråga om övriga förläggningar. Sålunda bör åtgärder vidtagas för genomförandet av en långt gående isolering av förläggningssklientelet och för förhindrandet av möjligheterna till rymning. För ändamålet påkallas, att förläggningen blir effektivt inhägnad, och att erforderligt vaktmanskap kan disponeras. Av förläggningens tilltänkta stränga karaktär följer även att stora krav komma att ställas på de omhändertagnas arbetsprestationer samt ordning och uppträdande i övrigt inom förläggningen.”

(RA Socialstyrelsen Avdelningen för utlänningsförläggningar)

Socialstyrelsen ansåg att baracklägret i Rengsjö var lämpligast för ändamålet. Så blev det också. De internerade vid förläggningen i Rengsjö levde under betydligt strängare villkor än övriga flyktingar i Sverige. Tobias Berglund som granskat de slutna utlänningsförläggningarna i Sverige skriver att Rengsjö var den enda förläggningen som omgärdades av taggtråd och som övervakades av uniformerade och beväpnade vakter. Vidare genomfördes det nattliga visitationer en gång i timmen antingen med ficklampor eller genom att belysningen i logementet tändes. Arbetet var hårdare än vid övriga förläggningar. De omhändertagna sysselsattes bland annat med stenbrytning och bestraffades med livsmedelssanktioner om de inte utförde det arbete som förväntades av dem. Tillgång till radioutsändningar begränsades, de internerades brev censurerades och permissioner var sällsynta. (Berglund, 2008, s. 158-159)

Resande från Norge interneras

Mycket talar för att romer riskerade att avvisas vid gränsen i större utsträckning än andra flyktingar under det andra världskriget. I vilken utsträckning det skedde har vi däremot inget svar på. De flyktingar som avvisades vid gränsen dyker inte upp i de register och handlingar som finns bevarade för eftervärlden i Socialstyrelsens arkiv eftersom frågan om flyktingskap aldrig prövades. Sveriges flyktingpolitik förändrades med tiden och mot slutet av kriget avvisades få människor av de svenska gränsmyndigheterna, men då var det för sent. Många romer hade avrättats i nazisternas koncentrationsläger. Det var närmast omöjligt för de romer som lyckats hålla sig gömda att ta sig till Sverige. Romerna i Sverige insåg också att man gjorde bäst i att gömma sig:

”Kriget pågick för fullt ute i Europa och oroligheterna hade lagt sordin på alla i lägret. Papo tyckte att det var bäst att de stannade i Norrland, där det var säkrast att vistas. Avståndet mellan bebyggda områden var stora och skogarna var tillräckligt djupa för att kunna gömma sig i. Men dagligen blev man påmind om att även Sverige kunde ockuperas av Hitlers armé.”

(Caldaras, 2002, s. 48)

Beträffande Quisling-regimens förföljelse av resande i Norge skriver Bo Hazell i sin bok ”Resandefolket”:

”År 1944 lades ett par lagförslag fram som skulle bereda vägen för en kommande etnisk rensning. Alla resande i Norge skulle registreras. Likaså ville Quisling att steriliseringslagen skulle liberaliseras så att ännu fler resande kunde steriliseras. Enligt ett par av mina norska informanter fanns det i krigets slutskede långt framskridna planer på att samla ihop resande och transportera dem till koncentrationsläger utomlands, på samma sätt som man gjort med judar och romer. Enligt andra norska resande hann naziregimen i Norge faktiskt påbörja ihopsamlandet av resande och placera dem i norska arbetsläger i väntan på vidaretransport till tyska koncentrationsläger. För att slippa internering lär vissa resande ha målat hakkors på sina husvagnar för att visa sitt ariska ursprung.”

(Hazell, 2011, s. 113)

Det finns tecken på att de resande i större utsträckning än övriga norska civila flyktingar riskerade att interneras vid de slutna förläggningarna och vid disciplinlägren som upprättades på olika håll i Sverige. För att veta hur många det rörde sig om krävs en genomgång av alla de personakter om internerade som finns arkiverade på Riksarkivet och en vetskap om vilka personer som var av resandeursprung. Vi måste poängtera att benämningar som "lösdrivare", "kringstrykande" och "arbetsovilliga" inte var synonyma med begreppen "tattare" eller "zigenare". Och att begreppet "tattare" i sin tur inte alltid innebar att det var en person av resandeursprung. Det finns en risk för att vi begår samma orätt gentemot resande och romer som man gjorde på den tiden om vi inte är tydliga på den punkten.

Vi vill påminna om att begreppen "lösdrivare", "kringflackande", "vagabonder" liksom egenskapsbeskrivningen "arbetsovillig" var ett mycket vanligt sätt att beskriva "tattare" och "zigenare" inom Socialstyrelsen vid den här tiden. Samma beskrivningar återfinns vi i de inventeringar av "zigenare" och "tattare" som Socialstyrelsen genomförde 1943 respektive 1944. En slutsats vi kan dra är att Socialstyrelsen uppfattade "lösdrivare" och "arbetsovilliga" från Norge som ett hot mot ordningen i riket och att de därför skulle interneras. Vi kan också konstatera att omhändertagande av "utländska lösdrivare" ofta diskuterades i samband med omhändertagande av spioner och "quislingar". En skillnad var dock att de förra förefaller ha behandlats strängare av de svenska myndigheterna. Vi finner detta högst anmärkningsvärt.

Vi ger nedan exempel på två livsöden som beskriver hur Sveriges och Socialstyrelsens flyktingpolitik kunde fungera under kriget. Socialstyrelsen skrev i ett utlåtande i december 1942 angående utvisningen av en norsk medborgare:

"NN inkom i riket den 22 maj 1942 och har därefter med vederbörligt tillstånd en tid arbetat som skogs- och torvarbetare inom Jönköpings län. NN, som är tattare, har emellertid med norsk medborgaren fru NN bedrivit olovlig gårdfarihandel, varför de av rådhusrätten i Jönköping den 21 september 1942 dömts till dagsböter. Genom beslut den 14 oktober 1942 har länsstyrelsen i Jönköpings län, med stöd av 31 § utlänningslagen, förordnat att NN skall utvisas från riket samt att han i avbidan på beslutets verkställighet

skall hållas i förvar. Styrelsen finner i likhet med länsstyrelsen i Jönköpings län, att NN torde böra betraktas såsom flykting från Norge och att han under sådana omständigheter icke för närvarande bör utvisas till sitt hemland. I avbidan på utvisningsbeslutets verkställighet synes NN icke böra vistas på fri fot. NN har till socialstyrelsen ingivit ansökan om uppehållsvisering samt arbetsvisering såsom plåtslagare i Göteborg. Framställningen har avstyrkts av polismyndigheten och länsstyrelsen därstädes och anledning synes finnas att antaga, att anställningen endast avser ett camouflagge för fortsatt gårdfarihandel tillsammans med NN. Socialstyrelsen är vid angivna omständigheter icke beredd att bevilja NN rätt till vistelse i Göteborg. Med hänsyn till vad NN, enligt handlingarna i ärendet giva vid handen, under sin vistelse i Norge låtit komma sig till last, torde han vara av sådan asocial och kriminell läggning, att han i avbidan på utvisningsbeslutets verkställighet bör hållas i förvar eller omhändertagas för vistelse i sådan förläggning, som socialstyrelsen avser inrätta för kriminella utlänningar.”

(RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrån 1938–1944, BI).

Som vi ser innebar det faktum att personen ifråga bedrev gårdfarihandel att han också borde utvisas. Förbudet mot att bedriva gårdfarihandel utan särskilt tillstånd var sedan länge ett sätt att kringskära romernas och de resandes försörjningsmöjligheter med förhoppningen om att de skulle söka sig någon annanstans. Vi noterar de signalord som dyker upp i beskrivningen av den flyende: *tattare, gårdfarihandel, komma sig till last, asocial och kriminell läggning*. Alldeles oavsett den här flyktingens bakgrund kan vi konstatera att det är samma sorts beskrivningar som vi återfinner i inventeringsprotokollen och steriliseringsprotokollen och i den vidare diskussionen om ”zigenare” och ”tattare”. Det är tydligt att romer och resande ofta stämplades som asociala och kriminella enbart på grund av sin etniska bakgrund. De *kriminaliserades* eller *asocialiserades* av det svenska samhället och en viktig aktör i den processen var Socialstyrelsen. Slutligen, ser vi i exemplet ovan att ett villkor för att utvisningen inte omedelbart skulle verkställas var att flyktingen spärrades in och inte tilläts vistas på fri fot.

De som internerades vid förläggningarna gjorde det utan domstolsprövning. Nedan ger vi ett exempel på en ung flykting, förmodligen

ett barn, som dömts till straffarbete för stöld. Efter avtjänat straff omhändertogs han vid förläggningen i Rengsjö där förhållandena var betydligt strängare än vid övriga förläggningar. Det var alltså frågan om en isoleringsåtgärd för ett tidigare begått ringa brott som han redan sonat för. I det här fallet förespråkade Socialstyrelsen en ändring av sitt tidigare beslut eftersom man ansåg honom för ung för att förbli omhändertagen vid Rengsjö.

”NN, vilken såsom flykting inkom i riket i juli månad 1942, dömdes sedermera till fyra månaders straffarbete för stöld och uppmaning till brott mot offentlig myndighet. Genom beslut den 6 februari 1943 förordnade länsstyrelsen i Kristianstad län, att NN skulle utvisas ur riket. Kungl. Maj:t beslöt den 5 mars 1943 i fråga om utvisningsbeslutets verkställande, att NN icke mot sin vilja finge befordras till sitt hemland eller till land, varest han kunde antagas icke åtnjuta trygghet mot att bliva återsänd till förstnämnda land, samt att han i avbidan på utvisningsbeslutets verkställande skulle omhändertagas för vistelse i Rengsjö förläggning. Socialstyrelsen förordande den 10 mars 1943, att NN skulle omhändertagas för vistelse i Rengsjö förläggning. NN uppgav vid inresan i riket och även i ansökan om uppehållsvisering, att han vore född den 15 oktober 1923. I framställning till socialstyrelsen den 1 april 1943 om utskrivning från Rengsjö förläggning uppgav han sig vara född den 15 juni 1926. Med anledning av detta hans påstående föranstaltade styrelsen om läkarundersökning av NN. Provinsialläkaren i Bollnäs distrikt utfärdade den 12 april 1943 ett så lydande intyg: ”NN från interneringslägret för norska flyktingar i Rengsjö har i dag besiktigats av undertecknad. Han uppgav sig vara född den 15/10 1927 och att hans mor var tattare. Hans ansikte visar tydliga tecken på främmande rasblandning. Med hänsyn härtill anser jag också att hans utseende överensstämmer med den ålder, som han angivit. Vilket härmed på begäran intygas.” Beträffande NN:s uppförande i Rengsjö förläggning har t.f. förläggningsdirektör Sten Kyhle anfört följande: ”NN har under sin vistelse härstädes visat sig vara av utpräglat oppositionell natur. Trots sin ungdom har han dock icke tvekat att vid flera tillfällen utfara i synnerligen grova ordalag mot både vaktkonstaplar och kamrater. Han har dessutom haft ett anfall av mycket tydlig hysteri. Emellertid synes han

samtidigt vara en ganska vek natur, vilket tagit sig uttryck i att han vid två olika tillfällen framfört ursäkter för sitt uppförande. Enligt läkares utlåtande är han tydligt disponerad för nervösa åkommor.” Å Rengsjö förläggning har NN gjort sig skyldig till rymning. Med hänsyn till det intyg, som utfärdades av provinsialläkaren i Bollnäs distrikt angående NN:s ålder måste anses sannolikt, att NN ännu icke uppnått en ålder, överstigande sjutton år. Av principiella skäl anser styrelsen, att det icke bör ifrågakomma, att ynglingar, som icke nått mera stadgad ålder, omhändertagas i förläggning. På grund av ovan anförda får styrelsen till Kungl. Maj:ts avgörande överlämna frågan om NN:s fortsatta vistelse i förläggning.” (RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrån 1938–1944, BI)

Utlänningskommissionen tar över

Utlänningslagen från 1937 hade inte varit i kraft mer än ett år innan röster höjdes för en översyn på grund av situationen i Tyskland. Antalet flyktingar i Sverige ökade för varje år som gick i början av 40-talet och det blev allt svårare för Socialstyrelsen att uppskatta och redovisa tillförlitliga siffror på hur många som vistades i Sverige (Sociala Meddelanden, 1943, s. 878-880). I en promemoria 1944 föreslogs att utlänningsärendena åtminstone provisoriskt skulle flyttas från Socialstyrelsen till ett självständigt organ (Sociala Meddelanden, 1944, s. 128). Myndigheten ställde sig positiv till en sådan ändring. Sambandet mellan utlänningspolitiken och övriga ansvarsområden hade försvagats, ansåg myndigheten. Tidigare var det arbetsmarknadshänsyn som dominerade handläggningen. Vid den här tiden hade frågorna blivit mer ömtåliga och dominerades istället av polisiära, utrikespolitiska och säkerhetssynpunkter (Sociala Meddelanden, 1944, s. 560-561). Arbetsbelastningen ökade ständigt och utlänningsärendena tog upp en allt för stor del av myndighetens och generaldirektörens arbete. Möjligheten för generaldirektören att skaffa sig överblick över ärendena försvagades därmed, något som ansågs problematiskt med tanke på de enskilda ärendenas betydelse under tider av krig. Så länge kriget pågick kunde man räkna med att antalet utlänningar som sökte sig till Sverige skulle öka och vad ett fredslut skulle innebära var svårt att sia om, framhöll byråchefen Bixelius (Sociala Meddelanden, 1944, s. 562). Framtiden för Socialstyrelsen borde ligga i att

bli den självklara socialvårdsmyndigheten och därmed befrias från ansvarsområden som inte nödvändigtvis hör dit, skriver styrelsen i sitt yttrande över förslaget. Därmed ansågs det inte heller önskvärt att någon gång i framtiden återfå ansvaret för utlänningspolitiken (Sociala Meddelanden, 1944, s. 128-131).

Den första juli 1944 flyttades så ansvaret för utlänningsfrågorna från Socialstyrelsen till den nyinrättade utlänningskommissionen. Som ordförande för kommissionen utsågs byråchefen i Socialstyrelsen Ernst Bexelius (Sociala Meddelanden, 1944, s. 487). Förändringarna infördes sedan i den nya utlänningslagen som klubbades igenom någon månad efter Tysklands kapitulation 1945 (SFS 1945: 315). Socialstyrelsens tid som den centrala myndigheten i invandringsspolitiken var därmed över. Vad beträffar den nya utlänningslagen gjordes dock inga nämnvärda förändringar avseende skrivningarna om romer och resande. De skulle alltså avvisas vid ankomsten till riket och utvisas i fall de vistades i landet. Det var först i och med 1954 års utlänningslag som paragrafer om avvisning och utvisning av romer avlägsnades ur svensk lagstiftning. Katarina Taikon skrev i sin bok ”Zigenerska” år 1963:

Även Sverige har haft diskriminerande raslagar. Under större delen av 1900-talet, fram till 1954, fanns det ett inträdesförbud för zigenare. Det innebar ohyggliga konsekvenser, särskilt under rashetsens dagar i Hitler-Tyskland då man inte bara utrotade sex miljoner judar utan också ett stort antal zigenare – ett faktum som ofta är förbisett. De som försökte fly undan koncentrationsläger och gaskammare vägrades inresa i Sverige. Också här var man mån om rasrenheten och motade bort folk därför att de tillhörde en illa sedd ras. Denna vidriga bestämmelse upphörde alltså att gälla först 1954. Men ibland var det angeläget för oss om att få hit zigenare från andra länder. Myndigheterna höll stenhårt på sin lag. Då återstod bara en sak. Att få in dem illegalt. I regel gjorde vi så att någon av oss smugglade ut sina identitetshandlingar. Sen gällde det för den utländske zigenaren att ta sig in med hjälp av dem.
(Taikon, 1963, sid 111)

Porrajmos

Under hela min barndom levde jag med en ständig rädsla för krig. I lägret gick det inte en dag utan att man påmindes om vad som hade hänt under andra världskriget. Man tackade Gud för att Hitler inte hade ockuperat Sverige, för då hade vi mött samma fruktansvärda öde som alla andra. Ofta hade jag mardrömmar om att vi i lägret tillfångatogs av soldater och dödades och jag vaknade kallsvettig och skakade av rädsla. (Caldaras, 2002, sid 133).

Under senare år har romernas och sinternas förintelse – ”Porrajmos” vilket betyder ”uppslukandet” eller ”förtärandet” – allt mer uppmärksammas. Genom sitt ansvar för invandrar- och flyktingpolitiken under åren före och under andra världskriget spelade Socialstyrelsen en roll i att tolka lagen så som man gjorde, för att flyktingar från Nazityskland inte annat än i undantagsfall tilläts få skydd i Sverige. Ett litet antal judiska flyktingar tilläts komma till Sverige före kriget, liksom några tyska socialdemokrater, kommunister och oppositionella, men inga romer. I krigets slutskede fördes överlevande från förintelse- och arbetsläger till Sverige genom den aktion som leddes av Svenska Röda Korsets vice ordförande Folke Bernadotte. De vita bussarna förde cirka 11 000 överlevande till Sverige för vård och rehabilitering. Efter kriget togs ytterligare cirka 20 000 överlevande emot. Endast två överlevande romer fick möjlighet att komma till Sverige för vård och rehabilitering.¹³ Enligt riksdagskvinnan Elisabeth Sjövall var det en medveten politik att inte ta med romerna: ”Jag minns att när man bland koncentrationslägrens offer skulle ta hit flyktingar, föredrog man att inte se zigenarna” (Taikon & Hammarberg, 1970, s. 20).

Man räknar med att sex miljoner judar dog till följd av nazisternas folkmord. Uppskattningarna av antalet romer och sinti¹⁴ som föll offer för det nazistiska folkmordet varierar. Forum för levande historia (FLH) anger siffran 500 000 (Jansson & Schmid, 2005). Den siffran måste relateras till FLHs bedömning att den romska befolkningen i Europa före andra världskriget var en miljon. Men även den siffran är i högsta grad osäker eftersom en stor del av Europas romer och sinti

¹³ Gunilla Lundgren, Sofia Taikon och Amanda Eriksson (2005), Berith Kalander (1996), Karl-Axel Jansson och Ingemar Schmid (red.) (2005).

¹⁴ Sinti är det namn som resandefolk i det tysktalande Europa använder om sig själva.

inte var folkbokförda på 1930-talet. Om befolkningsantalet har underskattats kan också antalet offer i Porrajmos ha underskattats. Därför nämns också siffror på en miljon och den amerikanska romska forskaren Ian Hancocks uppskattning är att närmare en och en halv miljon romer föll offer för Förintelsen (Hancock, 2010).

Vi har försökt ge en bild av den dominerande inställningen på Socialstyrelsen till flyktingpolitiken och hur de flyende romerna utslöts från flyktingdebatten. Flyktingpolitiken förändrades under perioden vi undersöker, i synnerhet under tiden som kriget pågick, men förändringarna påverkade inte romernas möjlighet till asyl i Sverige i någon större utsträckning. Socialstyrelsen genomförde 1943–1944 registreringar av romer och resande i Sverige. De så kallade inventeringarna av ”zigenare” och ”tattare” skriver vi om i ett senare kapitel.

4. Steriliseringspolitiken

Inledning

Steriliseringspolitiken som vi diskuterar i det här kapitlet omfattar perioden 1922 till 1975. Riksdagen antog steriliseringslagar 1934 och 1941. Den senare gällde fram till 1975. Idag uppfattas steriliseringspolitiken under den här aktuella perioden som ett särskilt mörkt kapitel i svensk 1900-talshistoria. Politiken drabbade fattiga människor och personer i utsatt social ställning. Romer och resande hörde till de grupper i samhället som drabbades allra hårdast. När steriliseringslagstiftningen utreddes och diskuterades på 1920-talet och 1930-talet, och när politiken genomfördes i stor skala under decennierna som närmast följde, uppfattades emellertid sterilisering som en human, okomplicerad och effektiv metod att komma till rätta med fattigdom i barnrika familjer och som hjälp för ensamstående mödrar med försörjningssvårigheter. Framför allt sågs sterilisering som en metod att hindra spridning av icke-önskvärda arvsanlag. Den steriliseringspolitik som arbetades fram av flera utredningar och efter lång politisk debatt var ett barn av de rasbiologiska perspektiv och teorier som hade en stark vetenskaplig ställning under mellankrigstiden. Steriliseringspolitiken var nära sammanlänkad med det överordnade politiska projektet att utforma ett modernt välfärdssamhälle.

Sterilisering är ett relativt enkelt medicinskt ingrepp som innebär att personens reproduktionsförmåga tas bort för alltid. Operationen är något mer komplicerad att utföra på kvinnor än på män, och risken för komplikationer är följaktligen större för kvinnor än den är för män. Som behandlingsåtgärd på kvinnor i syfte att hindra graviditet av medicinska skäl förekom sterilisering i början av 1900-talet. Metoderna utvecklades med kirurgins och gynekologins landvinningar.

Den drygt femtioåriga perioden som står i centrum för vårt intresse kan indelas i tre skeden.

- Steriliseringspolitiken tar form 1922–1934 (1941)
- Steriliseringspolitiken genomförs 1935–1959

- Gradvis nedtrappning av antalet genomförda steriliseringar 1960–1975

Antalet steriliseringar var störst under 1940-talet. På 1950-talet började viss kritik mot steriliseringspolitiken höras. Den blev starkare under 1960-talet. Allt fler läkare avstod från att rekommendera sterilisering. Den förändrade inställningen tog form i en ny steriliseringslag 1975 (SOU 2000:22, s. 495-500).

Processen under vilken steriliseringspolitiken utformades var långdragen och det regelverk som gällde för steriliseringar var snårigt. Flera juridiskt besvärliga frågor behövde klaras ut. Begreppsapparaten var komplicerad. Både Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen fick dessutom gehör för sina idéer vid lagens utformning.

Det var en lång och vindlande väg fram till den steriliseringslag som slutligen antogs 1941. Flera delvis sammanhängande frågor behövde lösas juridiskt. När sedan lagen tillämpades skulle det stå klart vilka bedömningar som behövde göras, hur beslut fattades, och på vilka grunder den aktuella steriliseringen genomfördes. Viktiga frågor som lagstiftningen aktualiserade gällde:

- Frivillighet eller tvång: Är personen för vilken sterilisering är aktuell med på att låta sterilisera sig?
- Individens rättskapacitet eller ej: Förstår vederbörande vad ingreppet betyder?
- Eugenisk¹⁵, medicinsk eller social indikation¹⁶: Vilka är skälen att genomföra sterilisering?
- Initiativrätt: Vem får ta initiativ till steriliseringsansökan?
- Beslutsrätt: Vem beslutar?
- Utförare: Vem genomför ingreppet? Var får sterilisering utföras?

Fram till den definitiva steriliseringslag som antogs av riksdagen 1941 utspelade sig en lång politisk process, som fick sin start i riksdagen 1922 med det första förslaget att en steriliseringslag borde utformas. Idéer om en steriliseringslag hade diskuterats utanför riksdagen under åtskilliga år dessförinnan. Utvandringen till Amerika och ett minskat

¹⁵ Eugenik var läran om "välborehet", dvs. "rasförbättring" ("rasförädling") hos människor.

¹⁶ Med begreppet "indikation" avses *utmärkande kännetecken* hos individen eller i dennes omgivning som kan föranleda ingripande från samhällets sida av medicinsk, social eller rättslig natur.

barnafödande sågs som hot mot ”den svenska folkstammens” tillväxt. Under det tidiga 1900-talet oroades myndigheterna av risken att ”människomaterialets” kvalitet försämrades. Personer som hade visat sig bära på ”undermåliga” arvsanlag ansågs inte kunna, eller vilja, bidra till att bygga upp landet. Psykiskt sjuka, funktionshindrade, kriminella, arbetskygga och lösdrivare räknades till denna kategori, liksom även resande och romer. Ur de rasbiologiska teorierna utvecklades en praktisk tillämpning som kallades *rashygien* (eugenik). Den kan beskrivas som ”biologisk förädling” av människan genom att främja barnafödande hos ”lämpliga föräldrar” och att motverka barnafödande hos ”olämpliga föräldrar”. Det är här sterilisering kom in i bilden som metoden framför andra att hindra barnafödande hos ”olämpliga föräldrar”. Att hålla nere kostnaderna för sociala insatser som exempelvis mödrahjälp, internering av alkoholister, psykiskt sjuka och funktionshindrade var också ett motiv till att utforma en steriliseringspolitik. Vid den här tiden var den vetenskapliga ståndpunkten den att psykiska sjukdomar, låg intelligens, alkoholism och en oordnad livsstil var biologiskt ärftliga.

Riksdagen tillsatte kommittéer att utreda frågan om sterilisering. Vetenskapliga auktoriteter kallades för att klarlägga vad de senaste forskningsrönen sa om ärftlighet, framför allt beträffande sinnessjukdomar och ”sinnesslöhet”.¹⁷ Även rasbiologisk kunskap efterfrågades.

De politiska förslagen – motionerna – vandrade mellan olika instanser. De ändrades och utvecklades under processens gång. Så småningom tog ett utredningsförslag form som lades fram för ansvarig minister. Sedan sändes utredningsförslaget på remiss i första hand till statliga verk som berördes, men även till ett antal andra myndigheter, organisationer och forskningsinstitutioner.

Vi har haft stor hjälp av utredningen *Från politik till praktik – De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* av Mattias Tydén som gavs ut år 2000 (SOU 2000:22). Andra arbeten som har varit till hjälp har författats av Maija Runcis (1998), av Gunnar Broberg och Mattias Tydén (2005), och av Maria Björkman (2011). Vår beskrivning gäller framför allt den roll som föregångarna till nuvarande Socialstyrelsen, dvs. Medicinalstyrelsen och förutvarande Socialstyrelsen, spelade. Båda myndigheterna var tunga remissinstanser som bidrog aktivt till

¹⁷ Kategorin ”sinnesslöa” omfattade med den tidens terminologi personer som ansågs vara helt obildbara (”idioter”) och sådana som ansågs vara begränsat bildbara (”imbeciller”).

lagens utformning. För att förstå vilken påverkan de två myndigheterna hade granskar vi deras yttranden över olika lagförslag som lades fram. Vi är förstas även intresserade Medicinalstyrelsens roll som beslutsfattande myndighet vid tillämpning av lagen. Medicinalstyrelsens *Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag* ger intressant information.

Steriliseringar enligt 1941 års steriliseringslag utfördes i en större omfattning på 1940-talet och 1950-talet än under nedtrappningsfasen fram till lagens avskaffande. I Socialstyrelsens perspektiv framstår det troligen som länge sedan steriliseringspolitiken infördes och det kan säkerligen även framstå som ganska länge sedan denna lag avskaffades (1975). Minnet av dessa oåterkalleliga ingrepp lever emellertid starkt kvar hos drabbade familjer än idag, och den kollektiva kränkningen av resandefolket känns lika starkt nu som då. För de personer och familjer som drabbades är steriliseringarna i högsta grad ännu aktuella. Vi vill redan här i inledningen av kapitlet belysa detta med utdrag ur en intervju som gjordes 2012.

De drabbades röst

Som redan nämnts drabbade sterilisering resandefolket mer än någon annan etnisk grupp i samhället. Både de personer, som har intervjuats för denna rapport, och resande- och resanderomska organisationer menar att sterilisering var ett sätt att utrota resandefolket som grupp. En informant sa under intervjun att ”[d]et var inte bara vi ’tattare’ som blev steriliserade, utan också många andra folk, men för oss resande fanns steriliseringen alltid med som ett överhängande hot, man försökte hitta möjligheter att sterilisera oss, vi var inte en önskad ras i samhället”.

Flera personer som intervjuades berättar att de mycket tidigt var medvetna om vad sterilisering innebar, att deras familjer berättade och varnade om ingreppen samt att detta fick konsekvenser för deras uppfostran. Flera informanter berättar att rädslan för steriliseringarna blev till ett disciplineringsinstrument som medförde att de upplevde det som att de var tvungna att prestera väl i olika situationer och ”sköta sig”. Inte minst kvinnorna som intervjuades beskriver att de var rädda sedan tidiga tonåren för att bli steriliserade och att rädslan inte gick över förrän de fick egna barn.

”När vi talar om steriliseringar kan jag säga dig att du pratar med en person vars släktingar och familj råkade mycket illa ut. Sju av tio personer i min familj blev tvångssteriliserade. Detta var främst kvinnor som hade fött många barn. De fick ofta den uppmaningen av myndigheterna att om du inte skriver under steriliseringen, så tar vi de barnen du redan har ifrån dig. Detta slog ju givetvis hårt på alla individer. Jag har kusiner som blev steriliserade så för mig är det inget främmande. Jag har också tre farbröder som blev tvångssteriliserade, ja också min mamma blev tvångssteriliserad.

Jag kan inte säga annat än att vetenskapen om tvångssteriliseringar ingick i min och mina syskons uppfostran, dessa är vi väl medvetna om och vi kan med säkerhet peka ut de sinnessjukhus som mina steriliserade släktingar fick ligga i. Min farfar berättade för oss: för att bli tvångssteriliserad krävs det ett skäl. Han hade rätt. Då gjorde myndigheterna så här, man placerade barnen i Hj-klasser (hjälpklasser) och då var första stigmatiseringen igång för att kunna tvångssterilisera, framförallt om de hittade på rackartyg under sin skolgång, där har du en ingångsport till steriliseringen.

Ett annat sätt var att säga att de resande som åkte in för lösdriveri var arbetsskygga och inte ville arbeta, då fanns det också möjlighet att sterilisera. Man ville inte inse att resandefolket under denna tid inte kunde få vanliga arbeten. Hur skulle de annars försörja sig än genom att sälja saker? Detta utnyttjade myndigheterna i varje fall också för att kunna sterilisera stackarna, unga pojkar ofta utan någon egen familj.

Jag och mina syskon vi fick lära oss att hur djävligt det än var i skolan så skulle vi sköta oss. Våra äldre berättade för oss att om vi inte skötte oss så kunde lärarna ta in oss på sjukhus eller klassa oss som 5-5or och dåliga individer. Då kunde vi ju bli steriliserade och detta skrämde oss.

Att en liten flicka som vet vad tvångssterilisering är, det kanske är skrämmande i ett samhälle idag, men jag var väl medveten om vad en sterilisering var. Ja! Det innebar att man aldrig skulle kunna få barn. Det satte skräck inom familjen. Om en släkt inte fick föda barn då skulle vi dö ut och det visste jag och mina syskon när vi var 5-6-7-8 år gamla. Detta var något som vi skulle passa oss för. Ta det här som ett exempel, när man träffade skolläkaren, då fick man hålla tungan i styr och uppföra sig exemplariskt. Vi var ju inte vanda [vid] att klä av oss framför en vuxen man och jag kände mig nervös för skolundersökningarna. Det var en pina att stå där då vi hade lärt oss att man inte fick visa upp kropparna. Men jag var medveten. Jag förstod det att jag måste ju få olika sprutor och väga

mig. Jag måste visa läkaren att jag förstår det här, men samtidigt mådde jag dåligt av det. Oavsett vad han än gjorde där inne vågade jag inte säga någonting, jag visste att om han tycker att jag betar mig dåligt kan han säga att jag är förståndshandikappad och bråkig i skolan och då kan han göra något kerria (illa) mot mig.

Detta är ju bara ett exempel, tänk på all skit man fick sitta och ta emot i skolan utan att protestera av lärare och andra elever på skolan. Jag kan inte säga annat än att min skoltid var en hemsk tid. Jag skulle aldrig vilja genomleva den igen, aldrig!”

(Resandekvinna född på 1950-talet)

Samtliga informanter med resandebakgrund berättade att de hade personer inom familjen eller kände någon som hade blivit steriliserad. De var alla tydliga med att påpeka att det främst var kvinnor som drabbades. Att steriliseringspolitiken drabbade gruppen väcker fortfarande starka känslor av både skam och ilska. Informanterna menar att just påtryckningar och övertalningar var vanliga medel som myndigheterna tog till för att vissa personer självmant skulle ge sitt tillstånd för steriliseringen, exempelvis möjligheten att bli frisläppt tidigare från anstalt. Informanterna påpekar att kärnan inom kulturen ligger i familjen, och att steriliseringarna slog mot familjesammanhållningen.

Lagstiftningen

Det första lagförslaget

Alfred Petrén, psykiater och socialdemokratisk riksdagsman, förde upp steriliseringsfrågan på den politiska dagordningen genom en motion i 1922 års riksdag. Petrén efterfrågade en utredning och ett lagförslag om sterilisering av sinneslöa. Motionen fick starkt stöd i riksdagen (Broberg & Tydén, 2005, s. 64). Rasbiologiska institutet beskrev i ett utlåtande (över riksdagsskrivelsen) vilka principer som borde ligga till grund för en framtida lagstiftning, och Medicinalstyrelsen ställde sig positiv till en utredning av frågan. Det dröjde dock till slutet av 1927 innan en utredning tillsattes. Våren 1929 lämnade den sakkunnige in sitt betänkande.

Enligt förslaget borde sterilisering tillåtas då en sjukdom var ärftlig, men inte tillåtas enbart av sociala skäl. Att en person inte bedömdes kunna ansvara för vårdnaden av egna barn t.ex. på grund av

alkoholmissbruk ansågs inte vara tillräcklig grund för sterilisering. Sociala skäl skulle dock få återopas till stöd för ett steriliseringsbeslut om arvs hygieniska skäl samtidigt talade för ett ingrepp, men utredaren avvisade bestämt tanken att sterilisering skulle få tillgripas för att minska samhällets utgifter för barnavård. En viktig princip enligt förslaget var att lagen endast skulle godta sterilisering på frivillig väg (Sociala Meddelanden, 1929, s. 585-598). Omyndigförklarade personer, som var oförmögna att förstå innebörden av ett steriliseringsgrepp, skulle därför inte steriliseras.

Socialstyrelsen svarade på remissen i november 1931 (Sociala Meddelanden, 1931, s. 1008-1012). Kravet på frivillighet (och insikt) var en stöttesten för styrelsen. Av ett femtiotal remissinstanser förordade tre direkt tvångssterilisering i vissa situationer. Socialstyrelsen var en av dem (SOU 2000:22, s. 198). Styrelsens principiella ståndpunkt uttrycks i följande citat:

”Vid behandling av sociala frågor av principiell innebörd har socialstyrelsen vid mer än ett tillfälle haft anledning vidröra problem, vilka direkt peka på önskvärdheten av lagligen reglerade steriliseringsåtgärder. De väsentligt förbättrade sociala välfärdsanordningar, som följt med vår tids humanare åskådning och stigande medkänsla för de vanlottade i samhället, med den ökade ekonomiska förmågan samt med läkarvetenskapens stora framsteg, få i och för sig utan tvekan betraktas såsom ett av de mest glädjande dragen i modernt samhällsliv. Det kan emellertid ej fördöljas, att den ökade sociala omvårdnaden, vilken åsyftar de svaga och vanlottade i samhället, tillika erbjuder möjligheter för det socialt undermåliga människomaterialet ej blott att hålla sig uppe i den mildrade kampen för tillvaron utan också att sätta till världen och – ofta blott med samhällelig hjälp – bevara en samhällsoduglig avkomma.

Vid behandlingen av sociala problem ställer man sig allt oftare den frågan, huruvida samhället kan avstå från att använda sig av de numera humana medel, som läkarvetenskapen förmår anvisa, till förebyggande av att barn sättas till världen, vilka synas förutbestämda att bliva allenast en börda för samhället och för vilka livet ofta gestaltar sig som ett glädjelöst elände.”

(Sociala Meddelanden, 1931, s. 1008–1009; våra understrykningar)

Formuleringen om en ”humanare åskådning och stigande medkänsla” med de utsatta i samhället rimmar illa, kan det tyckas, med formuleringen som strax därefter följer om att personer som företer ett ”undermåligt människomaterial” inte borde sätta barn till världen. Lite längre fram skriver Socialstyrelsen:

”Förslaget hotar med sitt ängsliga kringgärdande av läkarens rätt att sterilisera äventyra en redan nu förekommande, ytterligt försiktigt driven och – socialstyrelsen veterligt – aldrig klandrad steriliseringsverksamhet.”

(ibid., s. 1009; våra understrykningar)

Det kan tyckas märkligt för nutida läsare att Socialstyrelsen, som var tillsynsmyndighet för hälso- och sjukvården 1968–2013, för åttio år sedan kunde kritisera ett lagförslag om ett oåterkalleligt ingrepp på människors reproduktiva förmåga för att vara alltför försiktigt. I myndighetens ögon uppfattades emellertid sterilisering av de vanlottrade som en humanitär gärning.

Lagförslaget största svaghet var, enligt Socialstyrelsen, kravet på *frivillighet*. För den kategori av människor där sterilisering ansågs särskilt angelägen att genomföra, s.k. ”imbeciller”, kunde samtycke baserat på frivillig grund inte uppnås, menade Socialstyrelsen. En steriliseringslag behövdes inte för att reglera de frivilliga steriliseringarna, utan snarare för att fastställa samhällets rätt att hindra sådan fortplantning som enligt Socialstyrelsen bedömning inte var önskvärd för samhället och därför inte kunde tillåtas.

”Lagen synes böra medgiva sterilisering med tvång i de fall, där grundad anledning finnes att antaga, dels att individen eljest kan komma att fortplanta sig och dels att avkomman i sådant fall ej skall bliva samhälleligt livsduglig.[...] Vid tillämpning av regler med sådant allmänt innehåll torde indikationerna i vissa fall kunna ställas på rent läkarvetenskapliga grunder. Härvidlag borde alltså läkarens bedömande i väsentlig mån vara utslagsgivande.”

(ibid., s. 1010; våra understrykningar)

Socialstyrelsen uttrycker i sitt svar en stark tilltro att ärftlighetsforskningens landvinningar skulle ligga till grund för säkra beslut i steriliseringsfrågan. Lagen borde därför tillåta sterilisering med tvång. Socialstyrelsen ansåg att lagförslaget i alltför hög grad foku-

serade på de arvmässiga skälen för sterilisering. I fråga om fall som ligger utanför läkarvetenskapens område borde lagen ge möjlighet till sterilisering av *sociala skäl*, ansåg Socialstyrelsen.¹⁸ Därför var det enligt styrelsen viktigt att såväl barnavårdsnämnder som fattigvårdsstyrelser hade rätt att ta initiativ till sterilisering, även om de inte skulle äga rätt att själva besluta i frågan (ibid., s. 1010).

Socialstyrelsen ansåg sig inte kunna stödja lagförslaget utan förordade istället att en ny utredning tillsattes. Riksdagen följde Socialstyrelsens synpunkt och tillsatte en ny utredning.

Det andra lagförslaget och steriliseringslagen

I det nya lagförslaget som kom 1934 fick Socialstyrelsen gehör för många synpunkter som hade framförts på 1929 års förslag till steriliseringslag. För att steriliseringslagen skulle fungera effektivt ansåg utredaren att ansvarig myndighet måste få befogenhet att sterilisera den som var *rättsinkapabel* utan vederbörandes samtycke. Rättsinkapabel var person som på grund av intellektuella (sjäsliga) brister inte förstod vad steriliseringsingreppet handlade om, och därför inte kunde lämna ”frivilligt” samtycke (Broberg & Tydén, 2005, s. 70).

I det svar som lämnades på detta andra lagförslag tog Socialstyrelsen bara upp några kritiska punkter. En sådan punkt handlade om initiativrätt, där Socialstyrelsen ville att kommunala nämnder och styrelser med ansvar för sociala frågor skulle få rätt att ta initiativ till sterilisering. Vidare ansåg Socialstyrelsen att bestämmelser inte behövde utfärdas beträffande lokal (eller plats) där steriliseringsingrepp utfördes. Indirekt sökte Socialstyrelsen med detta öppna dörren för andra än de strikt medicinska perspektiven på steriliseringsfrågan. På det stora hela var Socialstyrelsen dock nöjd med förslaget och gav det sitt godkännande.

Den lag som riksdagen antog i maj 1934 följde i allt väsentligt utredarens och Socialstyrelsens linje. Det mest centrala var att lagen stadgade att sterilisering kunde få genomföras utan individens samtycke

¹⁸ ”Men det finnes också fall, där individens vandel så uppenbart gör honom oduglig och ovärdig att fylla faderskapets eller moderskapets plikter, att samhället icke kan i passivitet tolerera, att han prokreerar sig. Låt vara att man härvid mången gång kan skönja även konstitutionella bristfälligheter, ligger dock bedömandet i dylika fall i viss mån utanför läkarens område och bör ske ur övervägande sociala synpunkter. Vare sig indikationerna böra ställas på övervägande läkarvetenskapliga eller på övervägande sociala grunder, ligger emellertid i själva tvångsförfarandet natur städse ett starkt framträdande socialt syfte. Den varelse, vars tillblivelse man med tvång vill förebygga, betraktar man dock alltid ur synpunkten av hans ställning såsom samhällsindivid.” (Sociala Meddelanden, 1931, s. 1010)

om denne ”på grund av sin rubbade själsverksamhet [var] varaktigt ur stånd att lämna giltigt samtycke till sådan åtgärd.” (Justitiedepartementet: Utkast till ändring av 1934 års steriliseringslag; återgiven i Sociala Meddelanden, 1939, s. 863). Lagen stadgade att operationen fick genomföras av arvsbiologiska såväl som av sociala skäl. En förutsättning var dock att personen led av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten. Ansvaret att besluta om sterilisering låg hos Medicinalstyrelsen.

Steriliseringsfrågan var ändå inte färdigutredd. Riksdagen såg en brist i att lagen inte reglerade när *frivillig* sterilisering var tillåten, och begärde därför en kompletterande utredning. Frågan hamnade hos Befolkningskommissionen för vidare utredning.

Det tredje lagförslaget

Befolkningskommissionen presenterade sitt betänkande 1936. Här föreslogs en lagreglering av frivilliga steriliseringar och en ändring av reglerna för sterilisering av rättsinkapabla. Medicinalstyrelsen hade flera kritiska synpunkter på lagförslaget. De sammanfattas i fyra punkter nedan.

1. Den föreslagna lagen bedömdes vara ineffektiv i de relativt vanligt förekommande och okomplicerade fallen där sterilisering samtidigt var synnerligen angelägen, ”nämligen de enligt vanligt psykiatriskt språkbruk högre stående debila, ofta antisociala elementen”.¹⁹
2. Frågan om rättskapacitet eller rättsinkapacitet borde strykas ur lagstiftningen. Grundprincipen måste vara frivillighet. Om man höll fast vid frivillighetsprincipen skulle frågan om rättskapacitet kunna uteslutas.²⁰
3. Social indikation borde ges större spelrum.
4. Befolkningskommissionens förslag innebar att en man och kvinna som bildat familj under vissa omständigheter fick möjlighet att genomgå steriliserande operation av den som samtyckte därtill.

¹⁹ Utlåtande 1 april 1937 från Medicinalstyrelsen rörande befolkningskommissionens den 19 oktober 1936 avgivna betänkande angående sterilisering, s. 4. (RA Justitiedepartementet. Konseljakt 13 december 1940)

²⁰ ”Då steriliseringsfrågan först och främst är en socialmedicinsk angelägenhet, ifrågasätter styrelsen, huruvida icke frågan om rättskapacitet eller –inkapacitet bör bortfalla vid ny lagstiftning i ämnet” (ibid., s. 4). ”En ännu väsentligare grundval synes vara den visserligen icke i lagen klart utsagda men vid dess tillblivelse uttryckligen hävdade ståndpunkten, att i princip endast frivillig sterilisering finge förekomma. Fasthållles denna princip, synes distinktionen kapacitet-inkapacitet vara en ej blott överflödig utan framför allt hindersam formalitet” (ibid., s. 5).

Mot denna ordning invände Medicinalstyrelsen. En lösning måste sökas på annat håll: ”Beträffande exempelvis alkoholister, vilka torde utgöra en ej ringa del av de här tänkta fallen, skulle man sålunda kunna ifrågasätta sterilisering som villkor för utskrivning från alkoholistanstalt.” (RA Justitiedepartementet Konseljakt 13 december 1940)

Medan Socialstyrelsen i tidigare utlåtanden vidhållit att sociala indikatorer borde tillmätas större betydelse, och även ställde sig positiv till användning av tvingande metoder att säkra sterilisering, instämde Medicinalstyrelsen i uppfattningen att sociala indikationer behövde vägas in och tillmätas större betydelse. Medicinalstyrelsen intog en mera avvaktande ställning till tvingande metoder, främst på grund av oklarheter med frågan om rättskapacitet eller ej. Medicinalstyrelsen underkände betänkandet som grund för ny lag.

Det fjärde lagförslaget

Justitiedepartementet gjorde vissa justeringar av Befolkningsskmissionens förslag. I det så tillkomna fjärde förslaget fördes bestämmelser om sterilisering av rättskapabel och rättsinkapabel samman till en gemensam lag.

Socialstyrelsen yttrade sig 1939 över det här fjärde reviderade lagförslaget. Uppenbart är att Socialstyrelsen ville flytta fram positionerna. Socialstyrelsen var kritisk till begreppet *varaktig rättsinkapacitet*. Begreppet *varaktig* borde strykas ur lagformuleringen eftersom samtycke blir ovidkommande i juridisk mening vid varje form av rättsinkapacitet. (RA Justitiedepartementet Konseljakt 13 december 1940).

Socialstyrelsen ansåg att en ny lag borde göra det möjligt att utföra fler steriliseringsingrepp än hittills. Det aktuella förslaget reste dock hinder för steriliseringsåtgärder som kunde motiveras av sociala skäl vilket sågs som en svaghet. Enligt förslaget var sociala skäl enbart godtagbara om personen ifråga var uppenbart olämplig att ha vårdnaden av barn på grund av ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själverksamheten” (Sociala Meddelanden, 1939, s. 864). Socialstyrelsen menade att det väsentliga var *om* och inte *varför* en person var uppenbart olämplig som förälder. Eftersom det i sammanhanget handlade om frivilliga steriliseringar borde det inte spela

någon roll av vilken anledning de genomfördes. Socialstyrelsen ville se en renodlad social indikation i den nya steriliseringslagen:

”För socialstyrelsen, som anser det vara i hög grad önskvärt, att den sociala indikationen för sterilisering skall otvetydigt och direkt, utan omvägar, bli tillämplig å svåra alkoholmissbrukare liksom även å oförbätterliga lösdrivare, svårt kriminella m.fl., framstår det därför såsom angeläget, att det kommer till stånd en utvidgning av denna indikation, så att den omfattar sådan undermålighet, som framträtt i utpräglad asocial livsföring.”

(RA Justitiedepartementet Konseljakt 13 december 1940)

Socialstyrelsen ansåg att steriliserande operationer även borde få utföras på alkoholistanstalter, skyddshem, uppfostringsanstalter, fängelser och lösdriverianstalter förutom på lasarett, sjukstuga eller liknande institution. Socialstyrelsen tog också upp några frågor som inte behandlades av utredningen:

”Den nya lagstiftningen torde bland annat ha till följd, att en del kvinnliga vårdtagare å anstalter av olika slag bli steriliserade. Även om de direkta indikationerna för deras omhändertagande utgjorts av ådagalagd undermålighet i det ena eller andra avseendet, är i många fall det viktigaste skälet för deras placering att förbygga, att de skola sätta barn till världen. Sedan möjligheten härtill avskurits genom steriliseringsåtgärd skulle säkerligen åtskilliga av dem kunna utan olägenhet tillåtas leva sitt liv ute i samhället.”

(RA Justitiedepartementet Konseljakt 13 december 1940)

Här tillstår Socialstyrelsen alltså att många kvinnor som omhändertagits och låsts in på anstalter hade placerats där för att hindra dem från att få barn. Om de gick med på att sterilisera sig skulle många kunna frigges.

Slutligen påpekade Socialstyrelsen att om lagstiftningen skulle vara effektiv borde läkare och föreståndare vid uppfostringsanstalter, lösdriverianstalter och alkoholistanstalter ha *skyldighet* att verka för att lagen tillämpades, dvs. att de ansökte om sterilisering av intagna som kunde vara aktuella för sterilisering. Sammanfattningsvis förespråkade Socialstyrelsen att steriliseringslagen tydligare än vad som varit riktades in mot de kategorier som myndigheten hade under sitt ansvar, som t.ex. lösdrivare, alkoholister och asociala ungdomar.

Medicinalstyrelsen var av den bestämda uppfattningen att en lagreglering av den frivilliga steriliseringen behövdes och att det var viktigt att alla beslut prövades av en central myndighet.

”Garantier mot att sterilisering av rättskapabla personer företagas på otillräckliga grunder torde vara erforderliga och äro givetvis långt mera betydelsefulla än garantier mot att sådana ingrepp i onödan företagas på rättsinkapabla.”

(RA Justitiedepartementet Konseljakt 13 december 1940)

Det var enligt Medicinalstyrelsen viktigare att frivilliga steriliseringar gjordes på juridiskt korrekta grunder än att enstaka omyndigförklarade personer ”råkade” steriliseras på felaktiga grunder. Den här synen på frivillighet kontra statens befogenhet till ingrepp på individen är svår att förstå idag.

Liksom Socialstyrelsen vände sig Medicinalstyrelsen mot att *varaktig* rättsinkapacitet krävdes för påtvingad sterilisering. Att rättsinkapacitet kunde vara övergående borde inte hindra att en steriliserande operation utfördes. Det är i allmänhet ytterst svårt att avgöra om förbättringar i det psykiska sjukdomstillståndet är att vänta eller inte, särskilt med tanke på nya och förändrade behandlingsmetoder, framhöll Medicinalstyrelsen.

Den antagna lagen 1941

Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen var framgångsrika i det politiska spelet om sterilisering. De fick gehör för de flesta av sina synpunkter när den nya lagen formulerades. I 1941 års steriliseringslag krävdes inte, så som i tidigare lag, *varaktig* rättsinkapacitet. En annan förändring var att personer, såvida de lämnat sitt samtycke till det, kunde steriliseras om de på grund av asocialt levnadssätt var *uppenbart olämpliga* som förälder istället för som tidigare *ur stånd* att handha vårdnaden av barn.²¹

²¹ ”[Social indikation] föreligger ... då någon på grund av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av självsverksamheten eller ock på grund av asocialt levnadssätt prövas vara för framtiden uppenbart olämplig att handhava vårdnaden om barn.” (Medicinalstyrelsens Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag och abortlagen, 1947, s. 6)

Medicinalstyrelsen skulle nu enligt lagen i fortsättningen avgöra alla anmälda förslag till sterilisering.²² Den tidigare ordningen där två läkare gemensamt hade rätt att fatta ett steriliseringsbeslut avskaffades. De arvsbiologiska skälen för sterilisering utvidgades till att vid sidan om sinnessjukdom och sinnesslöhet även omfatta vissa svåra kroppsliga sjukdomar. (SOU 2000:22, s. 56) Till skillnad från den tidigare gällande steriliseringslagen reglerades nu även de frivilliga steriliseringarna. Tydén skriver att tidigare tvekan och osäkerhet inom läkarkåren undanröjdes med den nya lagen. Läkare fick nu formell rätt att ta initiativ till alla steriliseringsingrepp (ibid., s. 295).

Den nya steriliseringslagen föreskrev att skriftligt samtycke till operation vore önskvärt även från s.k. rättsinkapabla, vilket kan ha hållit tillbaka steriliseringsingrepp som annars gjordes under tvångsmässiga former (SOU 2000:22). I andra fall kunde motsatt effekt vara en realitet, eftersom Medicinalstyrelsen inte behövde pröva frågan om rättskapacitet så länge en namnteckning fanns på ansökningshandlingen (ibid., s. 295). I tillämpningsföreskrifterna utvidgades rätten att ansöka om sterilisering till fler kategorier av läkare. Framförallt ålades läkare med rätt att ansöka om sterilisering med *skyldigheten* att ansöka om sterilisering av patienter där de medicinska, arvsbiologiska eller sociala omständigheterna pekade mot att sterilisering kunde komma ifråga.

Tydéns bedömning är att 1941 års lag och dess tillämpningsföreskrifter ledde till att ett ökande antal steriliseringar genomfördes jämfört med tidigare. Medicinalstyrelsen behövde endast pröva frågan om huruvida rättskapacitet förelåg i fall där skriftligt samtycke saknades. På så sätt kom läkare på lokal nivå att få stort inflytande över steriliseringspolitiken. De nya reglerna möjliggjorde att ”det indirekta tvånget på vissa anstalter sattes i system: försöksutskrivning, permissioner eller någon annan förmån gavs som belöning för en namnteckning på ansökningshandlingarna” (ibid., s. 297).

²² Undantagen gällde frivillig sterilisering på grund av kroppslig sjukdom och nödfallsituationer.

Samtycke och rättskapacitet

Medan 1934 års steriliseringslag endast gällde varaktigt rättsinkapabla personer, omfattade 1941 års steriliseringslag såväl rättskapabla som rättsinkapabla. Juridiskt sett var frivillighet en huvudprincip. Men i den praktik som utvecklades kunde gränserna för frivillighet tänjas en hel del. Lagen tillät att en rättsinkapabel person steriliserades även utan dennes samtycke, om Medicinalstyrelsen så beslutade. Lagen tillät däremot inte att rättskapabel (psykiskt frisk) person steriliserades mot sin vilja. Tvingande metoder som kunde användas i fråga om rättsinkapabel person fick inte användas mot rättskapabel person. Lagen var emellertid formulerad så att gränsen mellan frivillighet och tvång framstod som oklar. Tvång fick tillgripas i vissa sammanhang och på vissa kategorier av personer, i första hand sinnessjuka och sinnesslöa. Lagen var (kanske oavsiktligt) formulerad så att påtryckningsmedel som tillgreps kunde skylas över. I redovisningen av det enskilda fallet kunde sterilisering framstå som frivillig. Lagen hade sina kryphål och de indikationer som läkare och beslutsfattande myndighet hade att förhålla sig till var långtifrån klart avgränsade eller väldefinierade. Vi tar upp några vanligt förekommande situationer där påtvingad sterilisering kunde förekomma, nämligen sterilisering som villkor för mödrahjälp, sterilisering som villkor för abort och sterilisering som villkor för utskrivning från anstalt.

En uppgift för Medicinalstyrelsen som ansvarig myndighet för steriliseringspolitiken var att förklara hur lagen skulle tillämpas. Vid tre tillfällen – 1939, 1943 och 1947 – gav Medicinalstyrelsen ut *Råd och anvisningar* om tillämpningen av steriliseringslagen och abortlagen. Den reviderade och utvidgade upplagan 1947 innehåller de fullständiga texterna till 1941 års steriliseringslag och den då gällande abortlagen från 1938 med senare tillägg, samt aktuella formulär för ansökan om sterilisering (resp. abort) med föreskrifter och anvisningar. Huvudtexten utgörs dock av Medicinalstyrelsens råd och anvisningar rörande hur de aktuella lagarna ska tillämpas. Saker och ting förklaras, begrepp utreds, krav som ställs på ansökan motiveras, och diverse tips ges. Medicinalstyrelsens officiella uppfattning i steriliseringsfrågan kommer till uttryck i dessa råd och anvisningar. Utgåvorna 1943 och 1947 distribuerades till samtliga läkare, barnavårdsnämnder och fattigvårdsstyrelser (SOU 2000:22, s. 304). Det första stycket i den

upplaga som gavs ut 1947 förklarar på ett enkelt och pedagogiskt sätt den vikt som samhället fäster vid steriliseringspolitiken, och den betydelse som läkare och även andra verksamma inom hälso- och sjukvården har för att politiken genomförs så som avsett.

”Sterilisering har i vissa avseenden en mycket stor samhällelig betydelse. Detta gäller särskilt ur arvshygienisk synpunkt, i synnerhet som sterilisering av sinnesslöa i tillräcklig omfattning kommer att medföra en minskning av sinnesslöhetens frekvens i befolkningen. Den sterilisering som företages av sociala skäl, är ur samhällets synpunkt också mycket väsentlig, då härigenom hindras tillkomsten av barn, som skulle komma att uppväxa under mycket ogynnsamma förhållanden. Rent objektivt sammanfalla naturligtvis samhällets och den enskildes intressen i flertalet fall av sterilisering på såväl arvshygieniska som sociala grunder, då steriliseringen i hög grad är ägnad att förebygga socialt elände. Sterilisering av kvinna på medicinska grunder har givetvis sin största betydelse för kvinnan själv, ehuru det även ur samhällets synpunkt är väsentligt, att hennes liv eller hälsa sparas genom förhindrandet av havandeskap, som skulle kunna äventyra dessa.”

(Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 1)

Distinktionen frivillighet – tvång var den etiskt mest betydelsefulla frågan att förhålla sig till. Problemet var att en gråzon fanns mellan fall av solklar frivillighet respektive lika klart tvång, där påtvingad sterilisering kunde se ut som frivillig sterilisering. Här fick avgörandet om huruvida rättskapacitet förelåg eller ej en avgörande betydelse.

Frågan om rättskapacitet var inte aktuell om en person själv sökte om sterilisering, eller lämnade sitt samtycke till sterilisering. Frågan aktualiserades då sterilisering söktes för en person utan att denna lämnat sitt samtycke, och i vissa (akuta medicinska) fall då beslut fattades av två läkare (Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 3).

Den läkare som lämnade intyg över genomförd undersökning hade att avgöra vilken av indikationerna för sterilisering som var aktuell.

- Eugenisk indikation: risk att anlag för sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan allvarlig sjukdom skulle föras över på kommande barn.
- Social indikation: oförmåga att ha vårdnaden om barn.

- Medicinsk indikation: risk för den havande kvinnans liv eller hälsa.

Medicinalstyrelsen hade formell beslutanderätt i alla fall av sterilisering. I många fall handlade det om en ren formsak. Om skälen till sterilisering ansågs vara uppfyllda hade läkaren sedan att bedöma om vederbörande var rättskapabel eller inte. I fall med en *rättskapabel person* var avgörandet enkelt. Om vederbörande lämnade sitt samtycke till sterilisering, genomfördes operationen. Om vederbörande inte lämnade sitt samtycke fick sterilisering inte genomföras.

Om en *rättsinkapabel person* lämnade sitt samtycke var saken också klar. Om en rättsinkapabel person inte lämnade sitt samtycke överlämnades ärendet till Medicinalstyrelsen för avgörande. Det var naturligtvis inte svårt att fastställa att en normalbegåvad psykiskt frisk person var rättskapabel. Likaså fanns givetvis fall där en persons rättsinkapacitet med den tidens synsätt inte var svår att fastställa. Problemet var att avgöra hur det förhöll sig för personer i zonen däremellan.

Distinktionen mellan rättskapacitet eller ej var inte precis. Lagen klargjorde inte när en person skulle anses vara rättskapabel eller ej. Det enda som lagen stadgade var att någon skillnad mellan varaktig eller tillfällig rättskapacitet inte gjordes. Risken fanns att gränsfall eller tveksamma fall kunde tolkas så att personen i fråga för sterilisering uppfattades som rättsinkapabel (Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 3). Här fanns alltså möjlighet för Medicinalstyrelsen såsom ansvarig myndighet att utforma en prejudicerande tolkning och praktik.

Medicinalstyrelsen betonade i sina råd och anvisningar att steriliseringsansökningarna i första hand borde undertecknas av den som ingreppet gällde. Då behövde Medicinalstyrelsen inte avgöra om rättslig kapacitet var för handen eller inte. Det framstod som ett smidigt förfarande att med övertalning och påtryckningar få personen att själv ansöka, att underteckna en ansökan eller på annat sätt förmås att samtycka till sterilisering.

”Om ansökan avser annan än sökanden, bör, där det kan ske, skriftligt samtycke av honom till sterilisering bifogas. På ansökningsblanketten finnes en härför av sedd plats. Ett sådant samtycke har i likhet med behörigheten för honom själv att göra ansökan intet att göra med vare sig ålder eller rättskapacitet. Det har emel-

lertid stor psykologisk betydelse, att vederbörande får tillfälle att lämna sitt samtycke. I anslutning till vad förut sagts om rättskapacitet, där bland annat påpekats att det numera ofta ej behöver avgöras, om sådan föreligger eller ej, må här framhållas, att det i sådana fall, där tveksamhet härutinnan kan tänkas, är betydelsefullt att vederbörande – såvida han ej själv ansökt om sterilisering – lämnar skriftligt samtycke därtill. Å andra sidan skall givetvis ansökan om sterilisering av en rättsinkapabel person icke underlåtas av det skälet, att han vägrat lämna samtycke.”

(Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 10; vår understrykning)

Även om den enskildes vilja i fallen med rättsinkapabla personer saknade betydelse för steriliseringsbeslutet fick inte fysiskt tvång användas för att driva igenom beslutet (Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s.14). Läkarens auktoritet skulle i första hand övertyga personen ifråga att ge sitt samtycke, utan att direkt övertalning behövde tillgripas. Läkarens ord skulle helt enkelt väga så tungt. Om läkarens rekommendation inte ledde till önskat resultat (samtycke till sterilisering) var nästa steg att ansökningshandlingarna skickades till Medicinalstyrelsen för avgörande oavsett om den person som saken gällde gick med på att låta sig steriliseras eller inte. Det här var en subtil psykologisk strategi. Medicinalstyrelsen räknade med att vetskapen om att beslut hade fattats skulle i de flesta fall få en motsträvig person att underkasta sig ingreppet.

”Alltsedan sterilisering i vårt land blev i lag reglerad, har den i princip varit frivillig. Då propositionen till nu gällande lag framlades, anförde departementschefen bland annat, att det i stort sett syntes råda enighet om att den nya lagstiftningen borde bygga på frivillighetens grund. Mot denna principiella frivillighet strider icke det förhållandet, att i lagens mening rättsinkapabla personer, d.v.s. sådana som kunna anses sakna förmåga att lämna giltigt samtycke till åtgärden, få steriliseras utan sitt samtycke. Om en sådan person, som anses böra steriliseras, på förhand tillfrågas om sin inställning och vägrar att samtycka, skall således ingen hänsyn tagas härtill utan handlingar iordningställas och insändas. Om han, sedan tillstånd till sterilisering lämnats, bestämt vägrar

att underkasta sig åtgärden, får operationen dock ej utföras under anlitande av fysiskt tvång. Vetskapen om att ett beslut fattats av medicinalstyrelsen synes ofta medföra, att en tidigare ovillig person underkastar sig ingreppet. Den lämpligaste behandlingen av dylika patienter torde i regel vara den, att det betraktas som tämligen självfallet, att, när medicinalstyrelsen lämnat tillstånd till ingreppet, detta skall verkställas, ehuru en person naturligtvis icke på direkt förfrågan får undanhållas upplysning om att fysiskt tvång icke kommer att användas.”

(Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 14; våra understrykningar)

Nu var det inte tillåtet att hemlighålla det faktum att tvång var förbjudet, men den upplysningen behövde å andra sidan endast ges om någon ställde frågan. Anhöriga hade rätt att yttra sig, men enligt Medicinalstyrelsen krävdes inte att de godkände steriliseringen.

”Det synes vara en vida spridd missuppfattning, att de som skola beredas tillfälle att yttra sig, skola lämna sitt medgivande till ingreppet. Detta är alls icke fallet. Vad som uttryckligen stadgas är blott, att de skola beredas tillfälle att yttra sig. Medicinalstyrelsen är därför vid sin prövning icke bunden av en eventuell avstyrkan. Initiativ till sterilisering behöver sålunda icke stoppas, därför att en make eller en fader vägrat sitt samtycke till åtgärden hos hustru respektive underårigt barn.”

(Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, sid 11, våra understrykningar)

Anvisningarna förklarar hur personlig rättskapacitet kan avgöras. Om den som var aktuell för sterilisering förstod vad operationen gick ut på var han eller hon rättskapabel. Det fanns emellertid en komplicerande omständighet. En djupare förståelse än bara insikt om ingreppets direkta konsekvenser för reproduktionsförmågan fordrades.

”Sådan insikt förefinnes icke enbart därigenom att han förstår, att han efter sterilisering icke kan få barn; det måste även krävas, att han har en viss uppfattning både om åtgärdens betydelse för honom själv och samhället och om motiven för densamma”

(Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 3).

Frågan är om den ”uppfattning” om samhällets motiv som krävs här kan karakteriseras som insikt. Så som villkoret formuleras i citatet ligger det nära till hands att tolka det så, att personen i fråga måste *acceptera* samhällets motiv till att just han eller hon ska bli föremål för en steriliserande operation. Om vederbörande förstår (i betydelsen accepterar) är det nära till det samtycke som krävs. Om personen å andra sidan inte förstår (inte accepterar) uppfyller han eller hon villkoret för rättsinkapacitet, och får då följaktligen steriliseras utan att samtycke krävs. Hur man än vrider och vänder på saken blir utgången given.

Frågan om hur gränsen skulle dras mellan rättskapacitet och rättsinkapacitet gjordes knappast tydligare. Det kan inte ha varit helt lätt för läkare att avgöra om en person kunde förstå operationens betydelse för samhället. Den enskilde läkarens personliga uppfattning om saken kom i stället att få avgörande betydelse (Broberg och Tydén, 2005, s. 141)

En steriliseringspraktik utformas

I tillämpningsföreskrifterna till lagen 1941 hade regeringen slagit fast skyldigheten för läkare att utreda steriliseringsärenden.

”Ett betydelsefullt stadgande i tillämpningskungörelsen är det om skyldighet för läkare, som äger att göra ansökan om sterilisering, att på framställning av myndighet eller då han eljest erhåller kännedom om fall, där sterilisering synes påkallad från allmän synpunkt, verkställa eller låta verkställa erforderlig undersökning samt därest omständigheterna därtill föranleda, sörja för att ansökan om sterilisering göres hos medicinalstyrelsen. Det angelägna i att denna föreskrift tillämpas har ovan betonats i samband med diskussionen av de sinnesslöa, vilkas sterilisering kan sägas vara steriliseringslagens syftemål.”

(Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag, 1947, s. 15, våra understrykningar)

Medicinalstyrelsen skrev i sina instruktioner till läkare, att läkare vid sinnesslö- och epilepsianstalter var skyldiga att pröva om sterilisering kunde vara aktuell inför varje utskrivning. Medicinalstyrelsen gjorde här en tydlig koppling mellan sterilisering och utskrivning från

anstalt, dvs. Medicinalstyrelsen visade på ett möjligt påtryckningsmedel. Lagen lade inte hinder i vägen för den steriliseringspraktik som tog form.

Så omfattande blev steriliseringarna vid några av specialsjukhusen för sinnesslöa under 1940-talet att Tydén talar om ”bokstavliga massteriliseringar vid Källshagen och Salberga” (SOU 2000:22, s. 462). Att så kunde ske berodde på att 1941 års steriliseringslag inte uttryckligen förbjöd påtryckningar för att få intagna att skriva på en steriliseringsansökan. Frågan är i vilken utsträckning Medicinalstyrelsen kände till att sterilisering gjordes till villkor för utskrivning. Var det en praktik som det inte talades öppet om? Rapporter från statens inspektör för sinnesslövärderna till Medicinalstyrelsen kan belysa frågan enligt Tydén. Inspektören arbetade självständigt men på uppdrag av Medicinalstyrelsen som avlönade honom med att granska värderna och att rapportera om eventuella missförhållanden (ibid., s. 430). Det hände att inspektören samtalande med patienterna och var med om att tillsammans med specialsjukhusens överläkare fatta beslut om permissioner och utskrivningar (ibid., s. 469). Tydén kom till slutsatsen att praktiken som utvecklades vid sinnesslöanstalterna med sterilisering som villkor för utskrivning sanktionerades av inspektören (ibid., s. 430, 469).

En liknande bild framkommer i inspektionsrapporter från skolor, arbetshem och vårdhem för sinnesslöa. När sterilisering diskuterades i de här rapporterna var det med anledning av att allt för få steriliseringar hade genomförts i förhållande till vad som förväntades, eller att en steriliserande operation inte hade verkställts på grund av att någon patient hade protesterat. Tydén ger exempel på att inspektören själv skulle ha påpekat att en intagen borde steriliseras (ibid., s. 430). Rapporterna vittnar om att Medicinalstyrelsen genom inspektören haft en aktiv roll i tvångssteriliseringen av sinnesslöa.

Antalet steriliseringar vid sinnesslöanstalterna var som störst år 1948. Samma år skickade Medicinalstyrelsen ut ett cirkulär till föreståndare och läkare vid vårdanstalterna för bildbara sinnesslöa. Medicinalstyrelsen uppmärksammade anstalterna på att varje steriliseringsansökan skulle föregås av en noggrann undersökning, och betonade vikten av att anhöriga informerades om anledningen till att sterilisering av den intagna var på gång. Cirkuläret informerade om att steriliseringar hade genomförts på personer som sedan ”eftermog-

nat”, vilket Medicinalstyrelsen nu hade uppmärksammat. Samtidigt påpekade Medicinalstyrelsen att cirkuläret inte skulle tolkas så att en minskning av antalet steriliseringar av de faktiskt sinnesslöa var aktuell eller önskvärd (SOU 2000:22, s. 331). En rimlig tolkning är ändå att cirkuläret representerade början på en mera återhållsam inställning till sterilisering inom Medicinalstyrelsen. Steriliseringsoffensiven från 1940-talet dämpades betydligt under 1950-talet då antalet steriliseringar sjönk avsevärt vid såväl sinnesslöanstalterna som specialsjukhusen. (ibid., s. 335)

Den här förändringen gällde dock inte alla anstalter. Vid några specialsjukhus steriliserades många intagna alltjämt vid slutet av 1950-talet. En omständighet som måste uppmärksammas var att antalet kvinnor som steriliserades vid anstalterna under 1950- och 1960-talen var avsevärt större än antalet män. Vid sidan av intagna på specialsjukhusen riskerade framförallt ungdomar som skrevs ut från särskolorna att påtvingas sterilisering. Flickor var särskilt utsatta. (SOU 2000:22, s. 442)

Ett tecken på att Medicinalstyrelsen sanktionerade den steriliseringspraxis som utvecklats, och såg positivt på verkställighet, är att formulären för de årsrapporter som Medicinalstyrelsen begärde in från sinnesslöanstalterna ändrade form vid mitten av 1940-talet. Anstalterna hade nu att ange hur många som steriliserats vid anstalten. Vidare skulle anstalterna ange hur många utskrivna som inte steriliserats och motivera varför det inte blivit av (ibid., s. 319).

Sterilisering genomfördes även vid skyddshem och på ungdomsvårdsskolor. Socialstyrelsen beslutade om och vilken form av anstaltsvård som från och med 1946 var lämplig för omhändertagna ungdomar efter ansökan från barnavårdsnämnden. Dock beslutade skolorna själva om utskrivning. Elever vid ungdomsvårdsskolor och (tidigare) intagna på skyddshem riskerade i hög grad att komma ifråga för sterilisering. I vilken utsträckning sterilisering ställdes som villkor för utskrivning är obekant (SOU 2000:22, s. 479).

Andra påtryckningsmöjligheter

Mödrahjälpen infördes 1938 efter förslag från Befolkningskommissionen. Mödrahjälpen var ett behovsprövat bidrag som gavs i form av räntefritt lån, naturabidrag (t.ex. kläder eller mat) eller kontanter

avsedda för särskilda ändamål. Tanken var att hjälpen skulle gå till de allra fattigaste i samhället, men i själva verket var det långt fler än de allra fattigaste som fick ta del av den. Socialstyrelsen var tillsynsmyndighet över mödrahjälpens verksamhet och var den myndighet som först kopplade samman mödrahjälp med rashygien, vilket innebar att den som erhöll mödrahjälp prövades för sterilisering. Socialstyrelsen gav 1942 ut en *Handbok för mödrahjälpens verksamhet* med råd och anvisningar till mödrahjälpnämnderna. I den förklarar myndigheten att mödrahjälpen inte är en ovillkorlig rättighet. Den betalas inte ut om det riskerar att leda till att olämpliga föräldrar skaffar fler barn. Personer som här identifierades som ”icke önskvärda föräldrar” tillhörde i stora drag samma kategori som steriliseringslagen pekade ut som sinnessjuka, sinnesslöa, epileptiker och asociala. För att mödrahjälp skulle beviljas måste de aktuella föräldrarna genomgå läkarundersökning. Den sökandes hemförhållanden och allmänna livsföring skulle kartläggas. Om kartläggningen visade att modern var ”miljöbetingat asocial” skulle hjälp endast betalas ut om man samtidigt kunde komma till rätta med den skadliga miljön (SOU 2000:22, s. 110). Socialstyrelsen skrev att

”Zigenare och tattare, som föra ett typiskt nomadliv, torde ofta vara att hänföra även till miljöbetingat asociala och böra då ej tillerkännas mödrahjälp”

(Handbok för mödrahjälpens verksamhet citerad i SOU 2000:22 s. 110)

Om läkarundersökningen resulterade i rekommendationen att en ”asocial” kvinna borde steriliseras var det barnavårdsnämndens och mödrahjälpnämndens uppgift att övertala henne att gå med på operation. Om läkarundersökningen dessutom visade att kvinnan var ”psykiskt defekt” och därmed borde steriliseras skulle mödrahjälp endast betalas ut ifall hon gick med på en operation. Socialstyrelsen ansåg inte att förfarings sättet innebar tvång. Kvinnan hade full frihet att låta sterilisera sig eller inte. Avböjde hon kunde hon emellertid inte påräkna mödrahjälp. Eftersom mödrahjälp inte var en allmän rättighet var det således inte tal om tvång (SOU 2000:22, s. 114). Myndighetens strävan att styra mödrahjälpnämnderna hade troligen att göra med de skenande kostnaderna för mödrahjälpen (SOU 2000:22 s. 109).

Barnbidragsreformen 1948 ledde till att färre kvinnor sökte mödravård, även om möjligheten fanns kvar fram till början av 1960-talet. Till skillnad från mödravården var barnbidraget ett allmänt bidrag och kunde därför inte på liknande sätt villkoras (SOU 2000:22, s. 122). Medicinalstyrelsen påpekade i sitt remissvar om barnbidragsreformen att reformen eventuellt kunde kombineras med en effektiv sterilisering av asociala individer, men just det förslaget rann ut i sanden (ibid., s. 119).

Socialstyrelsen framstår som mera pådrivande i steriliseringspolitiken än Medicinalstyrelsen. Redan i början av 1920-talet var Socialstyrelsen utifrån arvsbiologiska överväganden inne på en koppling mellan barnavård och steriliseringsåtgärder. I ett utlåtande över en utredning med förslag till ny barnavårdslag skrev Socialstyrelsen 1923 att utredningen hade förbigått en i sammanhanget mycket viktig fråga:

”Styrelsen syftar på de rasbiologiska frågorna. En betydande del av den offentliga barnavårdens mest sorgliga klientel härstammar från föräldrar med uppenbara fysiska eller andliga defekter, som de lämnat i arv och vilkas yttringar de i sin oförmåga att bereda barnen ens den mest nödortfuga fostran och vård bidragit att ytterligare förvärra. Ofta giva dylika för fader- och moderskapet i allo olämpliga individer upphov till ett flertal barn, vilka, behäftade med nedärvda defekter och därtill under uppväxtåren utsatta för nöd och vanvård, på förhand synas dömda att bliva en börda för samhället. Man riktar sig i sin vårdverksamhet endast mot yttringarna av vissa missförhållanden, men underlåter att angripa själva roten till det onda.”

(Sociala Meddelanden, 1923, s. 647)

Socialstyrelsen menade att den vård som samhället gav de ”förkomna individerna” inte upphörde i och med att vuxenåldern uppnåts. Där den offentliga barnavården slutade tog andra åtgärder vid – på arbetshem, tvångsarbets- och alkoholistanstalter, fängelser eller sinnessjukhus. Vidare framhöll myndigheten att man vid flera tillfällen hade påpekat att alkoholisters ”sorgliga öde” ofta berodde på ”nedärvd belastning”. Samhället skulle aldrig lyckas bekämpa fattigdom och brottslighet om det inte genom sterilisering och anstaltsvård såg till att förhindra ”tillblivelsen av nya olyckliga släkter”. Socialstyrelsen

påpekade att sterilisering endast skulle genomföras med moderna, vetenskapliga och humana metoder.

Abortlagen från 1938 fastställde att abort inte fick göras av arvsbiologiska skäl om inte kvinnan samtidigt lät sterilisera sig. Abortfrågan aktualiserades i samband med debatten om den s.k. befolkningskrisen och de låga födelsetalen. Huvudmotivet var att minska antalet aborter förutom då de utfördes av arvsbiologiska skäl. Abortlagen påminde om steriliseringslagen såtillvida att en operation inte krävde samtycke om kvinnan var rättsinkapabel. Motståndet mot abort kom att gynna den sida som förespråkade sterilisering. Abortmotståndare kom att acceptera och även propagera för sterilisering som en rationell lösning att minska antalet aborter (SOU 2000:22, s. 237).

En av våra informanter, som uppmärksammade aborter, sa under en intervju:

”Jag har flera kusiner som blev steriliserade och daden (pappa) blev steriliserad. Alla romanoa narthan (alla resandesläkter/resandefamiljer) har utsatts för detta, bara för att vi var en oönskad ras. Det var inte bara genom steriliseringar som man försökte ta död på oss, jag känner två kvinnor som har varit utsatta för tvångsaborter och i samma veva blivit steriliserade. En av kvinnorna var gravid i åttonde månaden.”
(Resandeman född på 1940-talet)

Steriliseringsvillkoret vid abort kom senare att ifrågasättas av 1950 års abortutredning då nya undersökningar hade visat att de medicinska riskerna ökade vid kombinerad abort och sterilisering. Dessutom var det vid vissa sjukdomar ofta oklart vilken roll arvsanlagen spelade (SOU 2000:22, s. 242). I bjärt kontrast till utredningen menade Medicinalstyrelsens arvsbiolog Nils von Hofsten att steriliseringsvillkoret var en väsentlig del av abortlagen. Han menade att det vore stötande om en sinnesslö kvinna hade möjlighet att genomgå ett flertal aborter på grund av arvsrisken för det väntande barnet. Precis som Socialstyrelsen resonerade när det gällde frågan om mödrahjälp så var det enligt von Hofsten inte fråga om tvång. Kvinnan hade ett val antingen att genomgå abort och sterilisering eller att föda barnet (ibid., s. 243).

I slutet av 1940-talet och under första delen av 1950-talet genomfördes mellan 60 och 70 procent av alla steriliseringar i samband med abort (Broberg & Tydén, 2005, s.137). Steriliseringsvillkoret blev

kvar i lagen men kom efter mitten av 1950-talet att ställas alltmer sällan i Medicinalstyrelsens handläggning av abortärenden (SOU 2000:22, s. 244). I mitten av 1960-talet hade Medicinalstyrelsen helt slutat att ställa krav på sterilisering. I och med att lagen ändrades 1975 och fri abort blev laglig, blev det samtidigt inte längre möjligt att genomföra abort mot kvinnans vilja (Broberg & Tydén, 2005, s. 139-140).

Ifrågasatt praktik

Justitieombudsmannen blev 1944 varse att sterilisering ställdes som villkor för utskrivning från många anstalter. I skrivelse till regeringen konstaterade JO att steriliseringslagen i första hand föreskrev frivillighet. JO ställde sig därför högst tveksam till hur praktiken kring sterilisering hade utvecklats. Särskilt anmärkningsvärd var situationen vid alkoholistanstalter där klienten endast var intagen under begränsad tid. Anstaltsvård och sterilisering reglerades av olika lagar med vitt skilda syften. En person som lät sterilisera sig var därför inte garanterad utskrivning. Om riksdagen ansåg att rådande steriliseringsvillkor befanns vara i överensstämmelse med frivillighetsprincipen borde detta framgå tydligare av lagen, ansåg justitieombudsmannen. JO begärde därför in yttranden från de tre centrala myndigheterna i frågan, nämligen Sinnessjuknämnden, Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen (SOU 2000:22 s. 267-270).

Medicinalstyrelsen ansåg att lagen behövde förtydligas för att slå fast att frivillighet var grunden. Medicinalstyrelsen hävdade dock att sterilisering som villkor för utskrivning från sinnessjukhus var lagenlig så länge den intagna var rättsinkapabel.

Socialstyrelsen diskuterade frågan om sterilisering som villkor för utskrivning från alkoholistanstalt. Socialstyrelsen ställde inte sterilisering som oavvisligt villkor, men argumenterade ändå kraftfullt för det önskvärda i att en intagen steriliserades och inte borde skrivas ut, eller ens lämna anstalten på permission förrän så skett. Socialstyrelsen framhöll att det handlade om intellektuellt och moraliskt ”mindervärdiga” personer som skulle komma i fråga för sterilisering eller personer som vanvårdade sina barn. Socialstyrelsen hänvisade till steriliseringslagens förarbeten och utgivna tillämpningsföreskrifter för att styrka praktikens lagenlighet. Enligt tillämpningsföreskrifterna

var läkare skyldiga att få till stånd en sterilisering om den ansågs påkallad. Enligt propositionen till lagen kunde alkoholister som ansågs olämpliga att vårda barn steriliseras av sociala skäl, påpekade Socialstyrelsen (SOU 2000:22, s. 265-266).

Både Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen ansåg med andra ord att steriliseringspolitiken inte kunde bli effektiv om inte sterilisering kunde ställas som villkor i samband med utskrivning från anstalter för vård av sinnessjuka, sinnesslöa, alkoholister och liknande. Tydén uppger att steriliseringsvillkoret tillämpades vid utskrivning från sinnessjukhus så sent som i början av 1960-talet (ibid., 279).

Resandefolkets utsatthet

Ingenting i steriliseringslagen pekar ut resande ("tattare") som primära måltavlor för steriliseringspolitiken. Vi vet dock genom forskning, från tidigare utredningar och från resandeorganisationers egen dokumentation att resandefolket drabbades osedvanligt hårt av den statliga steriliseringspolitiken, både i absoluta tal och i förhållande till folkgruppens uppskattade numerär. Ingen annan etnisk grupp drabbades lika hårt. Vi har ägnat en stor del av det här kapitlet åt att beskriva hur steriliseringslagstiftningen växte fram, och, när lagstiftningen väl fanns på plats, hur en praktik utformades under Medicinalstyrelsens överinseende. Lagstiftning och praktik syftade till att hindra att sinnessjuka, sinnesslöa och bärare av vissa andra ärftliga sjukdomar förde över sjukdomsanlag till kommande generationer. Men politiken riktades också mot personer som inte ansågs kapabla att ha vårdnaden om sina barn på grund av asocialt leverne (alkoholism, kriminalitet, bettleri, lösdriveri etc.).

Många resande försörjde sig genom gårdfarihandel. För myndigheterna framstod den ambulerande tillvaron med gårdfarihandel som en form av lösdriveri, vilket klassificerades som asocialt. De flesta resande levde under knappa ekonomiska omständigheter. Vissa resandekvinnor med redan stora familjer kan ha ansökt om abort, och både män och kvinnor kan ha kommit på tvångsarbetsanstalt, alkoholanstalt, sinnessjukhus, särskolor och i några fall i fängelse. Fattigdom, marginalisering och förföljelse gjorde att resandefolket befann sig i en utsatt position, när fattigvårdsstyrelser, barnvårdsnämnder, provinsialläkare, anstaltsläkare och anstaltsföreståndare sökte iaktta

de skyldigheter, som steriliseringslagen och den praxis som utformades genom Medicinalstyrelsens råd och anvisningar lade på dem.

Vår uppgift är inte att uppskatta hur många resande och romer som steriliserades mellan år 1935 och 1975. Låt oss ändå presentera beräkningar som har gjorts och sätta in dem i ett sammanhang. Monika Bukowska Jacobsson gjorde en beräkning inom ramen för 1997 års steriliseringsutredning vilken återfinns som bilaga till utredningens slutbetänkande (SOU 2000:20, bilaga 4). Hon gick igenom samtliga steriliseringsansökningar för personer födda den 15:e någon av årets månader. De handlingar där någon uttryckligen betecknades som ”tattare” eller ”zigenare” i ansökningshandlingarna var förhållandevis få i jämförelse med det stora antalet ansökningar. Tydén påpekar att vi inte kan veta om beteckningen ”tattare” var avgörande för steriliseringsbeslutet. Inte heller är det säkert att personerna ifråga själva ansåg sig tillhöra resandegruppen (SOU 2000:22, s. 62). Antalet resande som steriliserades under perioden 1935–1975 uppskattar Bukowska Jacobsson till omkring 500 personer, huvudsakligen kvinnor, baserat på det antal ansökningshandlingar där beteckningen ”tattare” återfanns (SOU 2000:20, bilaga 4, s. 240). Å andra sidan är det inte säkert att intygsskrivande läkare uttryckligen uppgav att den person som ansökan gällde var resande eller rom. Ingenting stod i instruktionerna till ansökan om att sådan information efterfrågades eller var relevant. Antalet resande och romer som steriliserades bör enligt vår mening ha varit större.

I förhållande till det totala antalet steriliserade under samma period, som var 62 888 (ibid., s. 209), kan det i förstone se ut att vara ett litet antal. Med tanke på resandepopulationens numerära storlek rör det sig emellertid om en klar överrepresentation. Delegationen för romska frågor uppskattade att var fjärde resandehushåll hade någon medlem som steriliserades (SOU 2010:55, s. 147). Steriliseringspolitiken fick såsom avsett ödesdiga konsekvenser för folkgruppens möjligheter till biologiska reproduktion. Den fick också djupgående psykologiska återverkningar för enskilda familjer i form av fruktan att man själv eller närstående skulle drabbas. Många alltjämt levande personer påtvingades ett liv i barnlöshet.

Delegationens uppskattning är emellertid diskutabel, eftersom den bygger på en felaktig förutsättning. Uppgifterna om antalet steriliserade personer gäller 40-årsperioden 1935–1975, medan den popu-

lationssiffra som anges härrör från ett enda år (1944). I själva verket är det så att individerna i populationen successivt ”byts ut” över tid. Det betyder att det totala antalet personer som riskerade att steriliseras under 40-årsperioden var avsevärt större än antalet personer som ingick i populationen vid en bestämd tidpunkt.

Rasegenskaper grund för sterilisering

Vi kan konstatera att Socialstyrelsen vid olika tillfällen verkade för att steriliseringslagen skulle tillämpas i större utsträckning på resande. I ett yttrande 1937 uttrycktes skepsis till att åtgärder som syftade till en assimilering av ”tattarna” var av nytta. Sådana åtgärder kunde snarare komma att bli en fara för samhället. Enligt Socialstyrelsen utgjorde ”tattarna” ett ”specifikt rasproblem”. Det var deras rasegenskaper som gav upphov till en annorlunda ”livsföring”. Därför önskade man att rasbiologerna i Uppsala fick möjlighet att undersöka frågan närmare:

”Skulle en närmare undersökning exempelvis av bofasta tattare och deras ättlingar ge stöd för farhågor i nu berörda riktning, anser socialstyrelsen det mindre lyckligt, att åtgärderna inriktas på åstadkommande av fast bosättning och av en skenbar, rent yttre försvenskning av tattarnas livsföring, där djupare liggande, endogena olikheter i kynne, intelligens och karaktär likvisst levde kvar genom generationerna.”

(RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942).

Socialstyrelsen menade alltså att det var lönlöst att förmå ”tattarna” att bli bofasta. Inte heller trodde man att ”åtgärder i uppfostrande syfte” riktade mot barnen skulle leda till önskade resultat. Istället ansåg myndigheten att omfattande steriliseringsåtgärder borde övervägas:

”Det kan ifrågasättas, om icke – i skyddssyfte – kraftigare medel äro motiverade, givetvis i den mån de äro förenliga med humanitetens bud. I sådant hänseende synas steriliseringsåtgärder kunna övervägas i de fall, där vederbörande äro oförmögna att ens elementärt fylla fader- eller moderskapets plikter sådana dessa te sig enligt svensk åskådning.”

(RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942).

I kapitel 2 såg vi hur Socialstyrelsen i början av 1940-talet kopplade ihop lösdriveri, sterilisering och ”tattarefrågan”. Resonemanget gick ut på att en utvidgad steriliseringslag och en ”mer energisk tillämpning” av den skulle minska nyrekryteringen av lösdrivare och på så sätt också lösa ”tattarefrågan”:

”Även om man har anledning antaga, att lösdrivarnas och andra asociala individers prokreationstal är tämligen lågt – på grund av könssjukdomar, förbindelser med sterila prostituerade och av liknande anledningar – kan man icke bortse från att varje barnalstring hos detta klientel är icke önskvärd och därför bör förhindras i görligaste mån. Med avseende på steriliseringen av mindervärdiga individer är det därför av vikt, att vederbörande myndigheter, läkarkåren, anstaltchefer och socialarbetare av alla slag påverkas så att de föranstalta om att sterilisering verkligen kommer till stånd i de fall, där detta av allmänna skäl är önskvärt.”

(Sociala Meddelanden, 1940, s. 807)

Socialstyrelsen var således mycket tydlig med att ”tattarna” borde steriliseras på grund av sin etniska tillhörighet. Man påpekade att en särslagstiftning för en viss befolkningsgrupp kunde ”ingiva betänkligheter” men att de fick stå tillbaka på grund av att inga andra metoder såg ut att leda till ”problemets lösning” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIa).

Vad vi kan konstatera är att kategoriseringarna ”tattare” och ”zigenare” nämndes i ett antal ansökningar till Medicinalstyrelsen, kanske för att ytterligare underbygga beslut om sterilisering. Varje sådant fall är en skamfläck i Sveriges, Medicinalstyrelsens, och därmed även Socialstyrelsens historia. Vi ska här ge några exempel, i huvudsak hämtade från Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd under 1950-talet. Exemplen visar hur resande beskrevs i ansökningshandlingar och protokollsbilagor. Det var socialpsykiatriska nämnden (och före 1947 rättspsykiatriska nämnden) som beslutade om sterilisering, abort och kastrering vid sina veckovisa sammanträden.

Socialpsykiatriska nämndens protokoll

Vi har gått igenom nämndens protokoll från åren mellan 1947 och 1958. Emellanåt fogades särskilda bilagor till protokollen där ansö-

kan och nämndens beslut diskuterades närmare. Bilagorna var för det mesta skrivna av Medicinalstyrelsens arvsbiologiska expert. Det handlar om fall som ansågs svårbedömda och prejudicerande för den fortsatta tillämpningen av steriliseringslagen. De representerar därför Medicinalstyrelsens försök till styrning av den svenska steriliseringspolitiken. Under perioden 1935 till 1953 var Nils von Hofsten Medicinalstyrelsens arvsbiologiska expert (SOU 2000:22, s. 358-360; Björkman, 2011). I likhet med Socialstyrelsen ansåg han att en intensivare sterilisering av ”tattare” var önskvärd:

”En effektivare tillämpning av steriliseringslagen gentemot tattare är utan tvivel önskvärd och möjlig... En åtgärd, som omedelbart kan vidtas, synes vara att socialstyrelsen ålägges att fästa vissa statliga och kommunala myndigheters, i varje fall samtliga fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnders, uppmärksamhet på vikten av att åtgärder vidtagas för sterilisering av tattare, vilka på grund av psykisk undermålighet eller enbart asocialt levnadssätt äro olämpliga att handhava vårdnaden av barn.”

(RD 1943, första lagutskottets utlåtande 41, bilaga av Nils von Hofsten. Citerad i Broberg & Tydén, 2005, s. 156)

I citaten nedan har vi gjort vissa ändringar av personuppgifter för att omöjliggöra identifiering. Information om sådant som namn, ålder, årtal, datum, ort, yrke och utbildning är inte relevant för att visa hur Medicinalstyrelsen resonerade i de enskilda fallen. Vi inleder med en ansökan om abort och sterilisering:

”Hennes far, som är av tattarsläkt, har varit kringresande försäljare men är förtidspensionerad och lever på fattigvård. Hennes mor... är även hon av tattarsläkt. Hon är imbecill med en intelligensålder av 9 år enligt ”Point scale” utförd [på 1940-talet]. Hon erhöLL... abort på eugenisk indikation med villkor sterilisering. ... [Den sökande] har haft skolsvårigheter och... gått i hjälpklass... Sökanden har sedan [unga år] lidit av [en sjukdom]... Det är därför hon nu söker abort då hon av denna anledning inte kan sköta ett barn... Vid undersökningstillfället... uppträdde den sökande lugnt och ordnat med indifferent sinnesstämning. Hon ger intryck av att vara efterbliven och testning enligt Terman-Merrill ger en IQ av 79 motsvarande en intelligensålder av 11 år och 10 månader, vilket dock enligt den intygsskrivande läkaren förefaller vara i under-

kant. Sökande NN är debil och denna debilitet är klart hereditärt betingad. Sökandes två syskon är oligofrena.²³ Graden av sökandens intelligensnedsättning i och för sig motiverar inte en abort på eugenisk indikation, men risken för NN:s barn att bli efterblivna är om fadern till barnen är mentalt frisk ca. 30%... Icke heller [den sjukdom som nämnts] kan utgöra tillräcklig indikation för abort... Med hänsyn till [sökandens] debilitet är det dock troligt att [denna sjukdom] skulle i hög grad nedsätta hennes krafter, inte minst de psykiska, att det skulle omöjliggöra vårdnaden av barn. Man har dock att räkna med att även för [sjukdomen] föreligger arvsrisk för barnet. Då hänsyn togs till den massiva herediteten för sinnesslöhet, sökandes debilitet och hereditärt betingad [sjukdom] är den sammanlagda arvsrisken för barnet så stor att [sökanden] bör beviljas abort på eugenisk indikation och med villkor sterilisering. ” (RA Socialstyrelsen Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd 1947–1967, A)

Som vi ser försökte Medicinalstyrelsen noggrant dokumentera psykiatrisk status hos familjemedlemmar i den sökandes släkt. Medicinalstyrelsen förefaller ha haft en så stark tilltro till intelligenstestningen att den okritiskt återger mätresultatet som fastställer den sökandes intelligensålder till 11 år och 10 månader. I det här exemplet är ”tattarstämpeln” inte ett huvudskäl till att sterilisering beslutades. Intressant är dock att Medicinalstyrelsens arvsbiologiska expert inte ansåg att de arvsbiologiska orsakerna i sig motiverade en abort men kom ändå till slutsatsen att den skulle beviljas och att sterilisering skulle ställas som villkor. Att ”tattarstämpeln” kan ha spelat in som tungan på vågen är därför inte osannolikt. Bara det faktum att författaren till yttrandet bemödar sig om att nämna den sökandes bakgrund pekar i den riktningen. Vid sidan om ”tattarstämpeln” var tydligen information om faderns yrke som *kringresande försäljare* och att han erhöll *fattigvård* relevant.

Andra sociala markörer dyker upp i vårt andra yttrande angående abort och sterilisering:

²³ Oligofreni är en äldre psykiatrisk term för begåvningsnedsättning (begåvningshandikapp). I vardagsspråket användes på den tiden ordet svagsinhet.

”Båda föräldrarna är ”tattare”. Sökanden har [många] syskon varav två bröder är straffade och en broder och tre systrar är skyddsuppfostrade. Själv har sökanden varit straffad. Flera syskonbarn är omhändertagna för skyddsuppfostran. Sökanden är gift... Även [mannen] kommer från en ”tattarsläkt”. Fadern, tre bröder och en brorsdotter är internerade. [Maken] har flera gånger avtjänat fängelsestraff och gör så för närvarande. Makarna NN, som ej veta sig om vara besläktade, har [ett antal] barn... [de yngsta] barnen äro omhändertagna för samhällsvård. [Sökandens] abortansökan tillstyrkes på eugenisk indikation. Att sökanden är anlagsbärare för asocialt beteende synes vara uppenbart. Då några få av hennes syskon angivas vara skötsamma torde den mindre lämpliga uppväxtmiljön vara av underordnad betydelse. Risken för sökandens barn att få sådana anlag i arv är så hög att ansöknings om abort kan bifallas på eugenisk indikation. Då sökanden kan förutsättas vara anlagsbärare måste villkor för sterilisering ställas. Detta villkor förstärkes av en social indikation för sterilisering då [sökanden] inte visat sig kapabel att handhava vårdsnaden om barn. Den gjorda abortansökningen kan alltså bifallas på grund av arvsrisk för det väntande barnet med villkor för sterilisering.”

(RA Socialstyrelsen Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd 1947–1967, A)

Ytterst intressant i det här fallet är att personen ifråga anses vara ”anlagsbärare för asocialt beteende”. Även då vi närmar oss 1960-talet kunde arvsbiologiska teorier användas för att förklara socialt utanförskap. Andra sociala markörer och nyckelord i protokollsbilagan är: *internerade*, *skyddsuppfostrade*, *omhändertagna*. Även om steriliseringen skulle utföras av arvsbiologiska skäl garderade sig Medicinalstyrelsen genom att framhålla att även sociala skäl fanns. Den sökande ansågs inte vara en lämplig förälder. Så här långt har våra två exempel gällt sterilisering i samband med abort. De visar att denna övertalningsmetod (gränsande till tvång) var i bruk så sent som under slutet av 1950-talet.

Som vi påpekat tidigare var steriliseringspolitiken i allra högsta grad en genusfråga. Det var framförallt kvinnor som riskerade att tvingas till en steriliserande operation trots att ingreppet var förenat med betydligt större risker för kvinnor än för män och särskilt farligt i samband med abort.

Även nästa exempel gäller en abortansökan (inte sterilisering) men i det här fallet beviljades den inte. Om den skulle beviljas skulle det kräva sterilisering:

”Hennes moder lär ha varit intagen på arbetshem. En broder var snattare och har tidigare missbrukat sprit... Redan i [unga år] kom hon... till fosterhem... Redan som [barn] började sökanden springa ute om nätterna. Hon födde... ett barn, som är bortadopterat. Sökanden gifte sig... [Makens] fader och farbröder var alkoholister. [Några] systrar är prostituerade. Båda föräldrarna tattare. Fadern dog... Modern har strävat för [familjens barn] och uppburit socialunderstöd. [Maken] har gått i hjälpklass. Han har haft fylleriförseelser och möjligen även visat annan kriminalitet. De senaste åren har han dock skött sitt arbete. Makarna NN har [några] barn... Intyg C är närmast tillstyrkande ”på grund av bägge föräldrarnas dåliga arvs massa, speciellt med tanke på maken”. Såväl sökanden, som särskilt hennes make, har nära anhöriga, föräldrar och syskon, som visat asocialt levnadssätt. De har själva också haft tendenser till sådant beteende. [Maken] betecknas som psykopat. Utan tvivel finnes arvskomponenter som disponerar för psykopati. Å andra sidan är det svårt att komma ifrån att exempelvis olyckliga uppväxtförhållanden, inte minst under de grundläggande första åren, spelar en icke oväsentlig roll för en psykopati ska manifesteras sig. Att tillhöra en sedan generationer tillbaka kriminaliserad befolkningsgrupp, som tattarna, måste utgöra ett sådant exogent disponerat moment. Det är av denna anledning, som en rent eugenisk indikation knappast kan motivera ett avbrytande av [sökandens] havandeskap. Vad först beträffar henne själv skulle exempelvis ett villkor för sterilisering icke kunna ställas och inte heller skulle enbart en eugenisk indikation kunna motivera ett bifall till en steriliseringsansökan. Det är också mycket tveksamt om en steriliseringsansökan från [maken] skulle kunna bifallas på eugenisk indikation (och väl för närvarande inte heller på social indikation). Skall man kunna bifalla en abortansökan på s.k. gemensam arvsrisk, d.v.s. från båda föräldrarnas sida, måste man också kunna bifalla en steriliseringsansökan från en av dem på eugenisk indikation. Med andra ord måste det göras övervägande sannolikt att vederbörande verkligen är anlagsbärande för egenskapen i fråga och att denna

egenskap är av så allvarlig natur att den indicerar ett avbrytande av havandeskap respektive ett steriliseringsingrepp. På enbart eugenisk indikation kan ansökan om avbrytande av havandeskap alltså icke bifallas.”

(RA Socialstyrelsen Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd 1947–1967, A)

Denna abortansökan beviljades således inte, och förmodligen skulle heller inte en redan från början kombinerad abort- och steriliseringsansökan ha beviljats. Ledamöterna i den socialpsykiatriska nämnden försökte följa lagstiftningen så långt möjligt var. De intyg som läkarna ute på fältet skrev var avgörande för hur nämnden bedömde ett steriliseringsärende. Om fel skäl (indikation) för en sterilisering angavs och inte tillräckligt väl motiverades kunde inte nämnden bevilja den. Likväl ger exemplet en hel del intressant information om hur ”tattare” kunde beskrivas i ansökningarna och Medicinalstyrelsens handlingar: *arbetshem, fosterhem, snattare, springa ute om nätterna, hjälpklass, alkoholister, prostituerade, fylleriförseelser, kriminalitet, dåliga arvs massa, asocialt levnadssätt, olyckliga uppväxtförhållanden* och så vidare. Den arvsbiologiska experten betecknar de resande som en *kriminaliserad folkgrupp*. Denna grupp- eller kulturtillhörighet kunde i det här fallet, såsom vi förstår hans tankegång, predisponera för asocial livsföring snarare än arvskomponenter. Det skulle betyda att det saknades tillräckliga arvsbiologiska skäl för att bevilja abortansökan.

I följande utlåtande lades stor vikt vid olika personlighetsdrag. Några exempel på egenskapsbeskrivningar som också var vanligt förekommande i den s.k. ”tattarinventeringen” är: *lynneslabilitet, bristande uthållighet, arbetsoförmögen, oföretagsam, sexuellt vidlyftig, social och moralisk inkapacitet, social förslumning, exotiskt utseende, mörk, sydländskt utseende, olämplig som mor, intellektuellt i underkant*.

”[Sökanden] är född av okända föräldrar; fadern uppges ha varit av tatar- eller zigenarsläkt, vilket måhända bekräftas av hennes exotiska utseende. Hon växte upp som adoptivbarn hos en gedigen familj men kunde aldrig anpassa sig. I skolan gick det dåligt, hon satt kvar ett år, lämnade den en dag mitt i terminen... och kunde ej förmås återvända. Därefter försökte hon sig på [olika utbildningar]

men saknade intresse och uthållighet, slutade även dessa i förtid. Kom så in på [ett arbete], stod ej ut, ”stortjöt varje morgon”, slutade. Sedan huvudsakligen haft [ett annat arbete]. Växlande produktionsförmåga, trots goda vitsord föga resultat, tydligen mest beroende på lynneshabilitet och bristande uthållighet inför arbetsuppgifterna.

Gift [några år], stod ej ut med detta heller, dessutom började mannen dricka och ekonomin var hela tiden dålig. Sen dess levtt på underhållsbidrag från maken och socialhjälp, knappast alls kunnat bidra till sin försörjning. Sexuellt tydligen ganska vidlyftig, [några] legala aborter... olika fäder. Nu åter gravid med ny barnfader. Aldrig sinnessjuk. Sökanden är en mörk, fyllig pyknika med sydländskt utseende och ”stora, drömmande ögon”.

Hon uppträder chosigt och hysteriskt, är egocentriskt ointresserad av omgivningen, oföretagsam på gränsen till apati, dagdrömmande, arrogant, överlägsen, verklighetsfrämmande, ytterligt affektlabil, emotionellt omogen och intellektuellt i underkant (CVB = 90), därtill med drag av periodiska mentala dysforier, huvudsakligast i depressiv riktning. Trots en viss konstnärlig begåvning är hennes sociala och moraliska inkapacitet uppenbar och har tilltagit med åren.

Helhetsintrycket blir, att man står inför en lätt debil, utpräglat hysteroid individ med kvarstående juvenila karaktärsdrag och överhuvudtaget synnerligen bristfällig integration av personligheten, alltså en relativt lättklassificerad typ av den grupp psykiska rubbningar (psykiska lyten) som stundom brukar betecknas under sammelnamnet psykopati. Några tecken till psykisk sjukdom företer sökande inte enligt handlingarna; inte heller är hennes abnormitet av sådan art eller grad att den på föreliggande uppgifter kan sägas vara jämställd härmed. Däremot är det uppenbart, att hon på grund av sin abnorma, mentala läggning och därmed följande långsamma sociala förslumning är olämplig som mor. En viss eugenisk belastning kan väl ej heller uteslutas. Enligt min mening bör därför helst sterilisering ställas som villkor, därest abortansökan bifalles.” (RA Socialstyrelsen Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd 1947–1967, A)

Trots att den sökande kvinnan aldrig varit sinnessjuk och inte visat tecken på psykisk sjukdom kom ledamoten till slutsatsen att aborten skulle beviljas av arvsbiologiska skäl eftersom en *viss eugenisk belastning* inte kunde uteslutas. Därmed kunde också sterilisering ställas som villkor.

Medicinalstyrelsens och Socialstyrelsens roll

Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen spelade var för sig en viktig roll i utformningen av den svenska steriliseringspolitiken. Politiken bestämdes av riksdagen men de båda verken bidrog aktivt till att utforma praktik, regelverk och tolkning av lagen. Under den långa perioden då lagen tog form kunde de båda verken inta samma eller liknande ståndpunkter i vissa frågor, men annars är vårt intryck från remissvaren att Socialstyrelsen drev på för en skärpning och bestämde tillämpning av steriliseringslagen medan Medicinalstyrelsen intog en något försiktigare hållning. När steriliseringslagen antagits 1941 intog Medicinalstyrelsen en pådrivande hållning i fråga om tvång vid lagens tillämpning. Det ligger i sakens natur att indikationerna för sterilisering som lagen anger är oprecisa instrument och att subjektiva bedömningar hos ansvariga läkare och den ansvariga myndigheten föreligger. Enligt den tidens synsätt kunde två slags misstag göras. Det ena felet är att en person inte steriliseras som enligt lagen borde vara aktuell för sterilisering. Det andra felet är att en person steriliseras som inte borde steriliseras enligt lagen. På grund av steriliseringsingreppets oåterkalleliga natur är det andra felet mera problematiskt än det första ur mänsklig, etisk och juridisk synpunkt. De medicinska och arvshygieniska indikationerna som lagen anger ligger tydligare inom Medicinalstyrelsens kompetensområde medan frågan om (kompletterande) sociala indikationer ligger tydligare inom Socialstyrelsens intresse- och kompetensområde. Det är inte otänkbart att risken att begå fel av den andra typen är mindre när medicinska indikationer åberopas än när arvshygieniska och sociala indikationer tillåts spela in i bedömningen.

Man kan möjligen ana att bakom verkens något olika hållningar i den här frågan ligger Medicinalstyrelsens nära anknytning till medicinsk vetenskap och beprövad erfarenhet, och det höga anseende i samhället som läkarkåren åtnjuter. Socialstyrelsen var på den här

tiden en myndighet med många disparata ansvarsområden, men med en professionell tyngdpunkt i det framväxande sociala arbetet. Det är tveklöst så att Medicinalstyrelsens ord hade större tyngd än Socialstyrelsens, och vi måste förstå Socialstyrelsens agerande mot bakgrunden av att myndigheten ville flytta fram sin position. Det finns enstaka fall där en person av romsk härkomst utsattes för sterilisering, men som en av våra informanter sa under intervjun:

”Steriliseringarna drabbade mest resande, men det finns romer som blev steriliserade dessutom. Resandefolket eller ”tattare” som de fortfarande kallade sig då, levde närmre samhället vilket gjorde det lättare för myndigheter att komma dom nära, men jag är övertygad att om de hade fått chansen hade detta hänt oss också. Jag tycker att det också bör nämnas att steriliseringskampanjen varken var en svensk uppfinning eller unikt för Sverige, liknande strömningar fanns runt omkring Europa. Själv så har jag inga erfarenheter av detta.”

(Svensk rom född på 1940-talet)

Det är emellertid väl känt att det var resande och resanderomer som drabbades av steriliseringspolitiken. Resande drabbades därför att de tillhörde en fattig, marginaliserad utsatt grupp. ”Tattarstämpeln” vägdes in i bedömningen.

Det finns inte anledning att anta att förekomsten av epilepsi eller sinnesjukdom skulle vara mera frekvent inom resandepopulationen än inom befolkningen som helhet. Indikationen ”sinnesslöhet” kan möjligen ha bedömts vara mera frekvent, inte i form av hjärnsador, utan i form av låg intelligens såsom den mättes med intelligenstest. Ett intelligenstest som nämns i en av ansökningshandlingarna (Termin-Merrill) är i hög grad inriktat på verbal förmåga, ordförståelse och logisk-matematisk förståelse. Testet förutsätter normal skolgång och det är i hög grad kulturkänsligt. Låga testresultat som idag förklaras med bristfällig skolgång och socialisation i en annan kultur än i den dominerande kulturen på 1940-talet tas som intäkt för (lättare) ”sinnesslöhet”.

I alla sina remissvar påminner Socialstyrelsen om betydelsen att väga in sociala skäl (framför allt olämplighet som förälder) som indikation för sterilisering. Mycket talar för att de resande som drabbades av sterilisering gjorde det för att sociala skäl tillmättes stor betydelse. Om familjen hade många barn men var fattig kunde argumentet om

olämplighet som föräldrar åberopas. Försörjning genom gårdfarihandel kunde tolkas som lösdriveri. För utsatta resandekvinnor fanns inte mycket att sätta emot.

För utsatta minoritetsgrupper är stora familjer ett viktigt skydds nät. När majoritetssamhället med högst tveksamma metoder (övertalning, påtryckning och tvång) söker begränsa barnens antal och familjens storlek rycker man undan en viktig del av den framtida tryggheten. För resandebefolkningen var steriliseringspolitiken ett trauma med djupgående och långvariga konsekvenser. Samhällets övergrepp lever starkt kvar idag. För den generation som föddes på 1940-talet och några decennier framåt fungerade vetenskapen om steriliseringspolitiken som ett oöverträffat samhälleligt disciplineringsinstrument. Hotet fanns, det gällde att passa sig.

5. Omhändertagande av barn till resande och romer

I det här kapitlet vill vi belysa Socialstyrelsens roll i den del av den samhälleliga barnvården som innebar att barn skildes från sina föräldrar eller vårdnadshavare och placerades på institution (barnhem) eller i fosterhem.

Samhällets barnavård

För barn som far illa på grund av föräldrars sjukdom, missbruk, frånvaro eller fattigdom har samhället ett ansvar. Allmänna Barnhuset inrättades 1633 i Stockholm för att omhänderta föräldralösa barn. År 1785 tillkom fosterhemsplacering i Allmänna Barnhusets regi. Det var en sträng regim. Redan ganska små barn var tvungna att arbeta för sitt uppehälle. Barnen som placerades i fosterhem på landsbygden tvingades arbeta i jordbruket och med djurskötsel. De fick valla kor och får, hjälpa till vid slätter och höbärgning, och uträtta allehanda ärenden. De som placerades på barnhem i städerna fick arbeta i fabriker och verkstäder, passa mindre barn och uträtta ärenden. Arbetet var ofta tungt för ett barn som kanske inte ens fyllt tio år, arbetstimarna var många, arbetsdagarna långa, och ledighet var det knappast tal om. Den här beskrivningen gäller inte bara förhållanden runt mitten av 1800-talet, utan även situationen för fattiga under 1900-talets första decennier.

Många barn, som placerades på anstalt eller i fosterhem, var föräldralösa eller levde med föräldrar som av olika skäl hade svårt att ta hand om sina barn, t.ex. på grund av missbruksproblem, sjukdom, fattigdom eller funktionshinder. Under 1900-talets första del var myndigheterna särskilt uppmärksamma på personer som levde ”ett kringflackande liv”, dvs. personer som klassificerades som ”lösdrivare”. Myndigheterna föreställde sig att barn till ”lösdrivare” var särskilt utsatta, men framför allt befarade de att livsstilen fortplantade sig till nästa generation. Lösdriverilagen syftade till att reglera och kriminalisera de fattigas rörlighet. Enligt myndigheterna fanns det

med andra ord goda skäl till att tvångsomhändertagna barn vars föräldrar försörjde sig på sätt som ansågs vara ohederliga eller t.o.m. kriminella.

Någon i verklig mening organiserad tillsyn för barns välbefinnande fanns emellertid inte från samhällets (statens) sida under tidigt 1900-tal. Föräldralösa barn placerades hos släktingar. Fosterföräldrar tog emot barn mot ersättning. Fosterhemsplacerade barn över sju år förväntades arbeta för mat och rum. Med barnavårdslagen 1924 fick kommunala barnavårdsnämnder ett tillsynsansvar för fosterhem där barn placerats mot ersättning, men inte över fosterhem där ersättning inte utgick. Länsstyrelsen ansvarade för den övergripande tillsynen av barnavården i länet.

Det har uppskattats att samhällets barnavård under perioden 1920–1995 omhändertog minst 250 000 barn, som placerades i fosterhem eller på institution (barnhem) för kortare eller längre perioder (Sallnäs & Vinnerljung, 2006, återgiven i SOU 2009:99, s. 43). Om vi räknar med hela 1900-talet kan det innebära att samhället har ansvarat för fostran och vård för så många som 300 000 barn. Vilka var dessa barn? Det allmänna svaret är att det var fattiga barn, dvs. barn som fötts i resurssvaga miljöer både i städer och på landsbygd (arbetarklass, egendomslösa jordbrukare, torpare och stutare). Vilka barn som blev föremål för samhällets omhändertagande har till viss del varierat över tid i takt med samhällsförändringar. Välfärdssystemens framväxt, urbaniseringen med den parallella avfolkningen av landsbygden, ändrade normer och värderingar, genombrott för tanken på jämställdhet och kvinnors rättigheter, samt invandringen till Sverige under 1900-talets andra hälft, har fört med sig att synen på barns villkor successivt har ändrats.

Särskilt utsatta barn

Barn som förlorat sina föräldrar i sjukdom eller olyckor har alltid förekommit. Under det senaste århundradet i Sverige har föräldralösa barn varit relativt sett få jämfört med länder som genomlevt krig och ockupation. Sannolikt var deras andel av barnpopulationen större under 1900-talets första del än senare. Barn till ensamstående kvinnor med svårighet att försörja sig och sina barn drabbades hårt under tidiga delar av 1900-talet, dvs. innan barnbidrag, bostadsbidrag

och olika socialbidrag hade utformats. Omgivningens fördomar slog hårt mot ensamstående mödrar med ”oäkta” barn. Dessa kvinnor kunde förskjutats av sin familj och ha svårt att få anställning. Barn till föräldrar med psykisk sjukdom eller funktionshinder kunde omhändertas av den sociala barnvården, liksom barn till missbrukande föräldrar.

Många omhändertagna var barn till föräldrar som klassificerades som lösdrivare och som förde en ambulerande tillvaro. Många som räknades till denna kategori hörde till resandefolket eller var romer. Omhändertagande av barnen motiverades inte av att föräldrar visade bristande kärlek till sina barn, utan därför att den ambulerande tillvaron, ofta kombinerad med (olaga) gårdfarihandel, inte ansågs ge barnen en stabil uppväxtmiljö. Barnens skolgång kunde försvåras.

Norma Montesino Parra skriver i sin bok *Zigenarfrågan* att tvångsomhändertagande av barn med placering på anstalter blev allt vanligare vid tiden kring förra sekelskiftet (Montesino Parra, 2002, s. 110). Samtidigt höjdes röster för att specifikt rikta in sig på ”tattarnas” barn:

”Den enda åtgärd som kan på ett fullt verksamt sätt motarbeta och småningom utrota de s.k. tattarnes och med dem jmförliga personers kringflackande och oordentliga lefnadssätt, är att undandraga deras barn från föräldrars och anhörigas inflytande ... om barnen skiljas från den vandrande skaran vid tidiga år och öfverlämnas till uppfostran inom en anstalt eller hos enskilda personer på en ort, der föräldrarna icke pläga uppträda, de skola kunna uppfostras till ordentliga och arbetsamma medborgare... under sådana förhållanden de vandrande skarorna skulle minska och försvagas.”
(Första kammarens tillfälliga utskott nr. 1, utlåtande nr. 6, 1897:8. Citerad i Montesino Parra, 2002, s. 110)

Socialstyrelsen framförde senare liknande förslag om att ”tattarnas” och ”zigenarnas” barn borde tvångsomhändertas i större utsträckning.

Mödrahjälpen och barnbidraget blev ett sätt för samhället att förbättra situationen för barn och föräldrar. Resande och romer fick i regel inte del av detta stöd. Liksom flera andra sociala stöd, exempelvis rätten till att få del av den allmänna sjukförsäkringen, tillerkändes rätten till mödrahjälp och barnbidrag personer som var mantals-

skrivna i Sverige. Socialstyrelsen skrev i sina råd och anvisningar om mödrahjälpen 1942 att ”zigenare” och ”tattare” som förde ett kringflackande liv i regel inte borde beviljas mödrahjälp (se även kapitel 4 om steriliseringspolitiken). Socialstyrelsen poängterade att mödrahjälpen inte var en ovillkorlig rättighet. Den skulle inte betalas ut om det riskerade att leda till att olämpliga föräldrar skaffade fler barn. I vissa fall kunde mödrahjälp betalas ut först när modern genomgått en steriliseringsoperation, enligt Socialstyrelsens anvisningar. När det allmänna barnbidraget infördes fick de ambulerande romerna ofta inte del av barnbidraget. Eftersom romer vanligtvis inte var kyrkobokförda i någon enskild kommun gick de miste om bidraget, som betalades ut av lokala barnavårdsnämnder (Montesino Parra, 2002, s. 130). Att ambulerande romer och resande gick miste om barnbidraget var inte enbart en konsekvens av att de saknade kyrkobokföring. Det var snarare en medveten politik från Socialstyrelsens sida. I sina råd och anvisningar betonade myndigheten att föräldrar till de barn som förde ett kringflackande liv – och av den anledningen var förda till obefintlighetsboken²⁴ – inte var berättigade till barnbidrag (Ds 2014:8, s. 183-184).

Romer och resande förmenades på så sätt sina rättigheter och fick därför inte rimliga möjligheter att sörja för sina barn ekonomiskt. I stället tyngdes de av hotet att barnen skulle omhändertas.

En av våra informanter, som själv blev tvångsomhändertagen, beskrev orsaken till sin tvångsplacering på följande vis:

”Vi var resande och levde genom att bedriva handel. Min far hade inget fast arbete. Hur skulle han få det om han var tattare? Man beslutade att ta mig för skyddsuppfostran som de kallade det, men jag kan inte säga att jag uppfattade detta som ”skydd”. Jag har ju begärt ut alla mina papper och satt mig och tittat [igenom dessa]. Det står ju då tydligt, och man kan ju läsa igenom raderna också. Orsaken att jag blev tvångsomhändertagen berodde ju helt enkelt på att min mor och far var av tattersläkt samt att de levde ett ”konstigt liv”. Det står också att hon var ute och tiggde, som vi säger ”mangar”, och det var ju så som många var tvungna att överleva på. Det står också skrivet i mina papper att min fader var arbetskygg och att han inte sökte arbete, men hur skulle han kunna göra det? Bönderna

²⁴ Obefintlighetsboken var en del av kyrkobokföringen. I den antecknades de personer som prästerna inte visste var de befann sig men som tidigare bott i församlingen.

(de icke resande) skrattade ju åt dem när de sökte arbete... Min mor hon klappade ihop och även min far (när tvångsomhändertagandet skedde). Jag var lite arg på min mor för att hon inte hade levt ett "vanligt liv" så att säga. Jag tyckte att hon inte skulle varit ute och hållit på och sålt om man säger så. Men det är ju vår kultur och jag kan förstå det idag. Nu när jag är så pass gammal och har gått igenom alla mina papper som finns, och jag kan ju se att på 40-talet fram tills 50-talet då jag var ung, så levde ju de i min släkt ett resandeliv, dom levde ju med den kultur de bar med sig och det kunde inte vanliga svenskar förstå och levde folk på det viset skulle man ju omhänderta dom...".

(Resandeman född på 1940-talet)

Det är dokumenterat att många svensk-romska barn fosterhemsplacerades under 1940-talet, och även senare (se t.ex. Gustafsson, 1970; Caldaras, 2002). I Socialstyrelsens rapportering om den s.k. "zigenarinventeringen" 1944 beräknades att fem procent av hela den romska befolkningen – inte bara av barn- och ungdomspopulationen – vid ett och samma tillfälle utgjordes av barn och ungdomar som omhändertagits på anstalt eller av fosterföräldrar (Sociala Meddelanden, 1944, s. 122). I många fall handlade det om "frivilliga" och tidsbegränsade omhändertaganden eftersom barnen annars riskerade att dö på grund av vinterkylan (inventeringen genomfördes dock den sista dagen i maj). Både resandefolket och den svensk-romska gruppen drabbades hårt.

En tänkbar förklaring till att tvångsomhändertagandena drabbade resandefolket särskilt hårt under första delen av 1900-talet är att de resande befann sig "närmare" samhället än det som vi kallar den svensk-romska gruppen. Många försörjde sig genom gårdfarihandel men alla inom resandefolket var inte i samma utsträckning som den svensk-romska gruppen hänvisade till att föra en ambulerande tillvaro. Resandefolket var därför en grupp som var lättare att komma åt med påtryckningsmedel. Denna tankegång beskrevs också av en av våra informanter:

"Under lägertiden, det vill säga fram till 1960-talet var det inte så vanligt, om än förekommande, att (svensk) romska barn blev tvångsplacerade eller barnhemsbarnsplacerade. Det var vanligare att resandefolket blev det – återigen då resande levde "närmare" samhället, så för de resande var det vanligare. Men som sagt, om vi återgår till idag så sker det fortfarande att

romer blir tvångsplacerade. Jag vill dock påpeka att det inte är vanligare än andra etniska grupper som lever under liknande situation. Det mest problematiska med detta är att folket, om de blir tvångsomhändertagna, inte får tillgång till sin kultur”.

(Svensk-romsk man född på 1940-talet)

De som förde en ambulerande tillvaro fick myndigheternas (inte minst den lokala polismaktens) ögon på sig. Lösdriveri kunde vara skäl nog att omhänderta minderåriga barn. De som å andra sidan levde stadigvarande på en plats levde närmare samhället, vilket underlätade för myndigheternas att ingripa under återropande av andra skäl.

”Axel” född på 1940-talet

Vi fortsätter med ett exempel från en annan intervju, och material ur barnavårdsnämndens akter.

Undersökningen om eventuell fosterhemsplacering av pojken Axel tillkom med anledning av anmärkning mot modern. Anmärkningen hade varit av den arten att Axels mors lämplighet som fostrare ifrågasattes. Av barnavårdsnämndens anteckningar framgår följande: Vid besök hos familjen var intrycket att modern skötte sina barn väl, men att det var mycket spring av främmande människor om kvällarna och övernattnings. Axel förklarar idag att det rörde sig om släktingar, samt om olika människor i behov av husrum för natten (främst romer och resande). Fram till slutet av 1900-talet var det sed, och till och med plikt, bland resandefolket och romerna att erbjuda husrum till kringvandrande romer och resande som försörjde sig genom att på resor saluföra varor och tjänster. Här följer ett citat ur akten om Axel.

”Orsak till omhändertagande: Kompl. Förlossning (asfyxi) + Miljöfel + konstitution.

M[orfar] vårdad å sinnessjh. M[or] har skötts på psyk. pol. F[arfar] hade epilepsi. F[ar] och en farbror vagabonder (tattare) idag F[ar] fast boende - alkoholister. Vid födseln rätt lindrig extrauteri asflyxi för övrigt inga anamnesticke hållpunkter för hjärnlesion. Har varit i stort sett kroppsligt frisk, ej haft convulsiones. ”Axel” har alltid varit rastlös och okoncentrerad, bråkig, aggressiv och svårfostrad. Ungefär normal intellektuell utveckling. Rätt påfrestande uppväxtmiljö, föräldrar nu skilda.”

Uttalande om Axel:

”A[xel] är en expansiv pojke, som arbetar med stor kraft. Fin kontakt. Behov av ömhet och uppmärksamhet. Slugt psyke, tigger saker och försöker förstöra dem, knycker. Först förvirrad och okoncentrerad på ett hjärnskadat sätt. Leker koncentrerat och med inlevelse då han har vant sig vid miljön”.

Utdrag ur barnavårdsnämndens handlingar:

”En 6 årig gosse intogs på grund av hyperaktivitet och trots. Farfar hade epilepsi. Fader av tattersläkt, alkoholmissbrukare, straffad för koppleri. Även farbror straffad och spritmissbrukare. Morfar vårdades lång tid på mentalsjukhus, mormor nervös. Mycket ogynnsam uppväxtmiljö. Modern primitiv, debil, torftig och litet hypertym²⁵. Föräldrarna nu skilda. M[or] har nu fästman, som varit straffad. Hon har genomgått ett par legala aborter och är nu steriliserad”.

En äldre bror till Axel, var också omhändertagen. Om brodern:

”Pat. vistades hos M[or] till han var 16 mån. gammal, då han intogs på barnhem. Återkom till M[or] då han var 2 år och 3 mån. gammal. Pat. vill helst vara ute hela dagarna. Han är oförvägen, djärv och tilltagsen. Han har alltid haft många jämnåriga kamrater. Han reder sig bra bland dem men kommer oupphörligen i bråk och får mycket stryk. Han är mycket tålig, uthärdat det mesta, beklagar sig aldrig. Ganska lättledd, söker imponera på kamrater genom diverse stordåd. Inga klagomål från grannarna. Rätt populär bland främmande vuxna genom sin frimodighet. Klarar sig bra i trafiken, ingen vagabondering. Negativt inställd till intagningen”.

Barnavårdsnämndens personakt om Axel ger inga medicinska hållpunkter som skulle motivera ett omhändertagande för ”skyddsfostern”. Det är uppväxtmiljön som hålls fram som ”påfrestande” och ”mycket ogynnsam”. Utredaren fäster avseende vid att familjen är resande och att medlemmar av familjen vagabonderar. Det kunde räcka för att bli omhändertagen och fosterhemsplacerad på 1950-talet.

²⁵ Pratsam, självsäker.

Myndigheters utlåtanden

Resandefolket var alltså en utsatt grupp som hade myndigheternas ögon på sig. Myndigheters ingripanden i frågor om sterilisering eller omhändertagande motiverades noggsamt i utlåtanden, där inte sällan hela familjens socialhistoria och sjukdomshistoria sammanställdes som bakgrundsinformation till det aktuella ärendet. Följande exempel, ett intyg från 1940, gäller en ansökan om sterilisering. Utlåtandet skrevs av fattigvårdsstyrelsens ombudsman i ärendet. Det återfinns i Monika Bukowska Jakobssons bilaga till steriliseringsutredningen under rubriken ”Ett karakteristiskt fall” (SOU 2000:20, bilaga 4, s. 241).

”... släkten XX synes vara själsligt defekt. En syster åtalad för mened, har avtjänat sitt straff. Denna syster är steriliserad. En kusin intagen å sinnessjukhus. En annan syster har undergått steriliserande operation. Familjen har fått fast understöd från fattigvården. Vårdades i föräldrahemmet, normal utveckling. Gått tre år i vanlig folkskola, konfirmerad i 17 års ålder, arbetat som hembiträde. Ingick äktenskap med nuvarande make 1934, samtliga barn vistas i hemmet. Beträffande kvinnans tillstånd: ”verkar undermålig, orkar ej ordentligt sköta sina barn.” Förste stadsläkare sammanfattar i läkarintyget: ”hela släkten asocial (tattare). Två systrar har undergått steriliserande operation, den ena på grund av kriminalitet, den andra på grund av sinnesslöhet och barnens höggradiga undermålighet. Den sökande har alltsedan barndomen varit undermålig. Vanvårdar barnen (sju stycken) som äro smutsiga, trasiga och undernärda. Kan ej och har ej bidragit till familjens försörjning. Har fattigvårdsunderstöd. Vid undersökningen rätt ovårdad, smutsig, villrådig och ängslig, livliga affekter. I övrigt intet anmärkningsvärt. Intelligensprövning enligt Wåhlén IÅ 10-11 år. Ansökan tillstyrkes på det livligaste med hänvisning till rasbiologiska förhållanden.”
(våra understrykningar)

I det här utlåtandet beskrivs vanvård av barn med att de är smutsiga och undernärda och (antar vi) bär trasiga lappade kläder. Vanvården som beskrivs är uppenbart en konsekvens av fattigdom. (Läkaren skriver exempelvis ingenting om vanvård till följd av brist på kärlek

och omvårdnad som är grunder som haft stor betydelse för myndighetsbedömningar senare under 1900-talet.) Sterilisering rekommenderas av rasbiologiska skäl. I de utlåtanden som vi exemplifierar med ser vi att steriliseringsärenden kunde vara nära sammanvävda med omhändertagande av barn med fosterhemsplacering på obestämd tid.

Här följer ett annat typiskt exempel på hur myndigheterna uttryckte sig. Det är ett utlåtande från en barnavårdsnämnd någonstans i Sverige under 1940-talet. En avskrift skickades till Statens Fattigvårds- och Barnavårdskonsulent i distriktet som sedan skickade det vidare till Socialstyrelsen i samband med den s.k. ”tattarinventeringen”. Det består av två dokument; dels själva utlåtandet som bifogats en steriliseringsansökan, och som undertecknats av ordföranden för barnavårdsnämnden, och dels ett brev författat av densamma till konsulenten, som förklarar vad som hänt efter det att utlåtandet färdigställdes. Först ett utdrag ur brevet:

”Senare har rörande familjen NN inträffat att dottern NN blivit häktad och dömd för stöld. Under fängelsetiden har hon blivit sinnessjuk/våldsam/. Är nu omhändertagen å Centralfängelset[s] på Långholmen sinnessjukavdelning. Då det gäller [hennes] barn tyckas de hittills artat sig ganska väl. [Ett av dem] har nu börjat skolan och efter vad jag inhämtat har han hittills kunnat följa med undervisningen. För samtliga barn gäller att hittills inga klagomål på barnens uppträdande från respektive fosterföräldrar kommit till barnavårdsnämndens kännedom. Miljön tycks ännu så länge behärska arvsanlagen. Prövningarna kommer väl under brytningstiden mellan barn och ungdom. Medlemmarna av familjen NN, ha frånsatt omhändertagandet av [hennes] barn, ej betungat fattigvård eller barnavård. De försörja sig på sitt sätt, meddels[t] gårdfarihandel och stjäla lite när det möjligen går för sig. Huru skulle de förresten klara sig annars. Inte kunna de arbeta och ingen arbetsgivare vill ha dem i sitt arbete.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Det handlar om en resandefamilj. Kvinnan hade dömts till fängelse för stöld. Hon beskrivs som våldsam. Motstånd mot myndighet sågs ofta som tecken på sinnessjukdom. Familjen levde under knappa ekonomiska omständigheter, och den var känd av myndigheterna för att vara ”besvärlig”, dvs. den uppträdde inte underdånigt och fogligt.

Barnen placerades i fosterhem. Varför? Samhället ingrep mot en resandefamilj som avvek från samhällets normer. Påföljden verkar inte stå i proportion till normbrottets allvar. Den aktuella ansökningsen om sterilisering med beskrivning av familjens förhållanden återges här:

”[Kvinnan är] dotter till skinnhandlaren NN... och hans hustru NN... Bägge utav utpräglade tattersläkter. Av dessa, torde, enligt vad undertecknad från polishåll inhämtat, [moderns] fädernesläkt, NN, gjort sig kända såsom synnerligen besvärlig att ha med att göra. Enligt uppgift från [den sökandes] lärare, kantor NN, har hon under skoltiden rätt bra kunnat följa med undervisningen och visat prov på viss intelligens, men också på ett stridigt och tjurigt lynne. Om hon t.ex. fått för sig, att hon inte skulle göra en sak var det knappast möjligt, att förmå henne därtill, vare sig med lock eller pock. Ej konfirmerad.

Under barnaåren har hon i likhet med sina syskon fått följa sina föräldrar på deras s.k. affärsresor och sålunda fått vänja sig vid ett oregelbundet och kringflackande liv... [Hennes första barn] föddes under ett tillfälligt besök hos... tattaren NN... Deras bostad var så bristfällig, att barnavårdsnämnden i [orten] bestämt gjorde gällande, att spädbarn ej där kunde vårdas. [Hon] ammade icke sitt barn. Barnet omhändertogs med moderns medgivande och fördes till [ett] barnhem. Enligt uttalande från [barnhemmet] var barnet, som vid ankomsten till barnhemmet, var omkring 4 veckor gammalt, mycket magert och i övrigt vanvårdat. Därefter utackorderades barnet i ett gott fosterhem... Ännu kan man ej yttra sig om huruvida tattaranlagen hos barnet kommer göra sig gällande. Att så kommer ske torde vara ytterligt sannolikt.

Faderskapet till barnet har ej kunnat fastställas. [Hon födde senare sitt andra barn] vid ett likaledes tillfälligt besök i ovan nämnda [bostad]. Bostaden även denna gång i mycket bristfälligt skick. Enligt uppgift av den vid förlossningen biträdande barnmorskan fanns denna gång ej något som helst klädesplagg för barnets behov. [Hon] ammade ej heller denna gång barnet. På grund av de erfarenheter [barnavårdsnämnden] hade från förra gången [hon] födde barn, lät nämnden genom barnavårdsombudet NN:s försorg, med modern medgivande omhändertaga barnet för samhällsvård...

I likhet med vad som skedde med det förra barnet utackorderades det efter någon tid i ett gott fosterhem i södra delen av länet. Detta för att nämnden ej ansåg önskvärt att kontakten mellan modern och hennes barn uppehölls. Då barnavårdsombudet framkastade frågan om, att [hon] skulle frivilligt låta sterilisera sig motsatte hon sig detta. ...

[Två år senare födde hon sitt tredje barn på ett privat förlossningshem.] På grund av [föreståndarinnans] auktoritet förmådde hon [henne] att denna gång amma barnet med gott resultat. [Senare] överfördes [hon] och hennes barn till [barnavårdsnämndens] mödrahem... Detta på grund av att vi ansågo det synnerligen önskvärt att barnet ännu någon tid komme i åtnjutande av moderns mjölk. Enligt bådas vår sammanstämmda uppfattning borde frivillig sterilisation om möjligt åstadkommas... [Hon] förklarade sig villig att gå med på sterilisation.

[Hon] har under tiden efter slutad skolgång ”försörjt” sig med gårdfarihandel. Vid omhändertagandet innehade hon en resväska med spetsar och dylikt utgörande hennes ”varulager”... [Hon fällades] till 15 kronors böter för olaga gårdfarihandel. I övrigt ej straffad. Enligt uppgift av [polismyndigheten] har hon flera gånger varit skäligen misstänkt för snatteri och mindre stölder. [Hennes far har tidigare] sysslat med skinnhandel, sten- och bleckkärilshandel samt kastration av hästar och dylikt. Allt typiska tattarsysselsättningar. ... [Brodern försörjer] sig på samma sätt med gårdfarihandel och dylikt. För ett oregelbundet och kringflackande liv... [Systemen är uppväxt] under samma förhållanden som sina syskon. Enligt uppgift från hennes lärare, [kantorn], hade hon under sin skoltid svårt att följa med i undervisningen. Alltså mycket svagt begåvad, närmast imbecill. [Kantorn] sammanfattade sitt omdöme så, ”att [henne] är det något fel på”. Har enligt undertecknads personliga uppfattning visat prov på ett synnerligen häftigt och oregerligt lynne. Veterligen ej straffad. Har kanske hållit sig hemma mer än syskonen. ...

Sammanfattningsvis må undertecknad som sin mening framhålla, att det förefinnas vissa asociala tendenser hos denna familj, svårigheter att finna sig tillrätta i det lagbundna kultursamhället. De individer som komma till världen under sådana förutsättningar bliva icke till glädje för vare sig själva eller andra. Även om man

skaffa dessa barn goda fosterhem, alltså förbättra miljön, torde man ha allt skäl att befara att arvsanlagen äro starkare än miljön. Allt skäl som talar för att sterilisation bör vidtagas under förutsättning av [hennes] medgivande.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Familjen bodde under så enkla förhållanden att hemmet ansågs olämpligt för spädbarn. Modern ammade inte sitt barn, barnet bedömdes visa tecken på undernäring, och modern gick med på att det omhändertogs. Med ett senare barn övertygades modern om vikten att amma sitt barn, och hon gick då även med på att låta sterilisera sig. Men var det barnets hälsa eller dess befarade ”tattaranlag” som i första hand låg bakom omhändertagandet? Att barnavårdsnämnden ville bryta kontakten mellan mor och barn antyder att ingripandet inte bara gällde barnets hälsa, utan i lika stor utsträckning dess framtida identitet som ”tattare”.

Myndigheterna agerade utifrån en föreställning om samhällets bästa. Det innebar vid den här tiden på 1940-talet att man återopade rasbiologiska idéer. Myndigheterna föreställde sig att de därigenom också agerade med den aktuella familjens bästa i åtanke, dvs. att bryta det som uppfattades vara skadliga asociala levnadsmönster och försörjningssätt. Man såg inte, eller värdesatte inte, sådant som stark sammanhållning inom familjen, föräldrarnas kärlek till sina barn, och stolthet att tillhöra resandefolket. Motstånd sågs som tecken på dåliga anlag och fattiga människor förväntades tåga och lyda.

Socialstyrelsens svar och ansvar

Med jämna mellanrum har lagar om samhällets barnavård inklusive fosterbarnsvård antagits. Den första fosterbarnslagen kom till 1902. En senare lag om samhällets barnavård antogs 1924. Lagen ändrades 1945, och återigen 1960. 1980 kom den s.k. socialtjänstlagen.

Ansvar för den sociala barnavården låg ända från 1900-talets första år på kommunerna (socknarna), senare på de lokala barnavårdsnämnderna sedan dessa inrättades 1924. Den här organisatoriska lösningen hade växt fram ur fattigvården, som hade gamla anor och som alltid varit lokalt förankrad. Varken Socialstyrelsen eller Medicinalstyrelsen hade ansvar för den samhälleliga barnavården under

1900-talets första decennier, vilket inte hindrade myndigheterna från att uttrycka sina uppfattningar i svar på remisser.

Saken ändrades 1945 då Socialstyrelsen fick ett övergripande tillsynsansvar för barnvårdsanstalterna (Socialstyrelsen, 2006, kap. 2; SOU 2009:99, s. 69), ett ansvar som låg kvar hos myndigheten fram till 1980. Frågan om ansvar och tillsyn är emellertid komplicerad, och vissa ändringar av bestämmelserna gjordes över tid. Utan att gå in på alltför många detaljer kan man sammanfatta saken så att barnvårdsnämnder på kommunal nivå hade ansvar för verkställighet, för placering av omhändertagna barn, för drift av barnhem och rekrytering av fosterhem. Barnvårdsnämnder hade även det direkta tillsynsansvaret, vilket innebar platsbesök och samtal med personal och omhändertagna barn. Fosterbarnsinspektörer som arbetade för barnvårdsnämnderna besökte fosterhemmen för återkommande inspektioner. Under en period var det den mottagande kommunen som ansvarade för denna tillsyn, under en annan period låg ansvaret hos den kommun varifrån barnet kom. Länsstyrelsen hade ett tillsynsansvar över de lokala barnvårdsnämnderna. Socialstyrelsen hade det yttersta ansvaret för att barnvårdsanstalterna drevs i enlighet med gällande bestämmelser, och åtminstone indirekt hade Socialstyrelsen det övergripande ansvaret även över fosterhemmen. Det betydde inte att Socialstyrelsen hade med den dagliga verksamheten att göra, med anstalternas drift eller med behandling av de placerade barnen. Den direkta tillsynen över den dagliga verksamheten låg som sagt på lägre nivå.

Socialstyrelsens ansvar innebar i första hand att utfärda råd och anvisningar för verksamheten (t.ex. 1948 och 1961), att utforma formulär med checklistor som skulle användas vid inspektion av fosterhem, att formulera regelverk för tillåten respektive icke-tillåten behandling (och bestraffning) av omhändertagna barn. Det handlade kort sagt om att fastställa en standard för vad som var acceptabel behandling och att ange normer. Att fastställa dessa normer var den ena sidan av Socialstyrelsens *ansvar*. Den andra sidan var att reagera, och att agera nedåt i myndighetshierarkin, för att få till stånd rättelse om uppenbara avvikelser från gällande standard kom till myndighetens kännedom. Det skulle kunna uttryckas så att Socialstyrelsen hade ”tillsynsansvar” i betydelsen av övervakning över tillsynen. Rutiner på barnhem och fosterhem, som utformats under lång tid, och som på

vissa institutioner och fosterhem utvecklats till ren vanvård, ändrades dock knappast i och med Socialstyrelsens nya roll 1945.

Att ansvaret för en stor del av samhällets barnavård låg på kommunerna kan möjligen förklara varför det är svårt att hitta dokumentation. Skriftlig dokumentation ligger utspridd på många olika händer. Det är svårt att få ett samlat grepp om verksamhetens omfattning. Forskning, utredningar eller annan form av systematisk och samlad dokumentation om samhällets omhändertagande av barn till resande och romer finns oss veterligen inte. Vi har själva inte undersökt barnavårdsärenden i arkiven. Det som är tillgängligt i fråga om arkiverat material är dokumentation över barn som omhändertagits utan att etnisk eller kulturell bakgrund nödvändigtvis specificeras, vilket framgår av Vanvårdsutredningens betänkanden (SOU 2010:55 och SOU 2011:61). I vissa akter kan finnas anteckningar att barnet hör till resandefolket och/eller romerna (i dokumenten används orden ”tattare” och ”zigenare”).

Barnperspektiv saknas

Synen på barns uppfostran på 1920- och 1930-talen präglades av den tidens patriarkala föreställningar med disciplinering av arbetarklassen, kvinnor och barn som centralt inslag. Det patriarkala perspektivet genomsyrade utredningar, lagförslag och Socialstyrelsens svar. Vid flera tillfällen drev Socialstyrelsen diskussionen i riktning mot rasbiologiska idéer. Socialstyrelsen kritiserade t.ex. förslaget till ny barnavårdslag för att inte ha tagit nödvändiga rasbiologiska hänsyn. Undermålighet i fråga om ras ansågs vara, som Socialstyrelsen formulerade det, ”roten till det onda” i samhället (Sociala Meddelanden, 1923, s. 647).

Registret till tidskriften Sociala Meddelanden från 1920-talet och 1930-talet listar artiklar, notiser och remissvar från olika nummer av tidskriften under lämpliga kategorier. För perioden 1923–1932 finns endast tre uppslagsord med anknytning till barn/ungdom: *barnarbete*, *barnskydd* och *ungdomsarbetslöshet*. Uppslagsorden är fler för perioden 1933–1942. Oftast hänvisar de dock till andra uppslagsord, som t.ex. ”Barnbeklädnadsbidrag, se Befolkningskommissionen”, ”Barnbidrag, se Befolkningsfrågor”, ”Barnhem, se Socialvårdskommittén” och ”Ungdom, se Arbetsförmedling, Skolfrågor, Värn-

tjänstutbildning, Yrkesorientering”. Bilden som framträder är den av barnfrågor såsom bihang till vuxenfrågor, inte som viktiga frågor på egna meriter. Begreppet barnperspektiv kom inte in i diskussion om barnfrågor förrän på slutet av 1980-talet. Konsekvenserna av att det inte fanns tidigare är uppenbara för oss idag.

En genomgång av de texter som uppslagsorden under den aktuella perioden hänvisar till, visar att Socialstyrelsen lade sin huvudsakliga energi vad gäller barn- och ungdomsfrågor på barnvårdens organisering och finansiering, inte på innehållet i en fostran, inte på målen med fostran eller på metoderna för fostran. För remissvaren var det här förstas en replik på de betänkanden som skickats ut, vilka i sin tur speglade de direktiv som kom från regeringen och aktuellt departement. Regering och riksdag, och utredningar och remissinstanser, uttalade sig om organisation och ekonomi, inte i första hand om barns behov eller om målen för en fostran och vård. Det är kanske inte så konstigt att det i många fall blev som det blev – vanvård.

Texterna som vi har haft tillgång till säger alltså påfallande litet om samhällets syn på fostran och uppfostran. I ett remissvar angående en ny barnvårdslag 1923²⁶ pekar dock Socialstyrelsen på det övergripande målet att ”fostra dugliga medborgare”. I ett annat remissvar 1933²⁷ från Socialstyrelsen förs ett resonemang om tvångsarbete som den viktigaste metoden att disciplinera unga personer före myndighetsåldern. Frågan gällde hur tvångsarbetet bäst skulle organiseras och var den lämpligen kunde bedrivas. Var tvångsarbetsanstalter för vuxna lösdrivare verkligen lämpade att även ta hand om unga personer?

I samma remissvar noterar Socialstyrelsen helt riktigt att kommittén använder begreppet ”skyddsfostran” för att både avse de barn som omhändertas för att de vanvårdas av sina vårdnadshavare, och de barn i tonåren som omhändertas för att de uppvisar vanart (sedeslöshet och eller kriminalitet) vilket är en helt annan sak. Det antyder att grunderna för att omhänderta barn var något oklara för utredaren i fråga och kanske även för lagstiftaren själv, men också att mål och metoder med samhällets skyddsfostran var oklara.

²⁶ Sociala Meddelanden, 1923, s. 638-648.

²⁷ Socialstyrelsens utlåtande över förslag till lag om samhällets barnvård och ungdomsvård mm. avgivet den 1 december 1933. Sociala Meddelanden, 1934, s. 3-11.

En strategi som står på flera ben

För att motarbeta lösdriveri, kriminalitet och andra ”ohederliga” källor till försörjning i det ordnade samhällets utkanter, använde sig myndigheterna av en kombination av metoder: sterilisering framför allt av kvinnor, tvångsarbete för män, och placering på barnhem eller fosterhem för minderåriga barn. Samhällets omhändertagande av resandebarn och utplacering på ”svenska” fosterhem var således del av en strategi från samhällets sida att bryta ned resandekulturen, och att inlemma resandebarnen i majoritetssamhällets livsstil och kultur. ”Tattaranlag” var ett centralt begrepp. Det fanns alltid en risk, föreställde man sig, att anlagen kunde slå igenom, även om barnet skildes från sin familj och släkt och den uppväxtmiljö som familjen erbjöd.

I ett yttrande över ett förslag till ”lag om arbetsfostran” skrev Socialstyrelsen 1940:

”... har styrelsen understrukit vikten av att själslig undermålighet eller annan biologisk mindervärdighet redan under barndomen blir diagnosticerad, så att lämpliga åtgärder kunna vidtagas i rätt tid. Det är nämligen numera ett välkänt faktum, att kriminalitet och andra former av social missanpassning mycket ofta grundläggas i barndomen, bl. a. därigenom att psykiskt mindervärdiga barn behandlas såsom normala och fullmåliga individer i stället för att bli föremål för mot deras tillstånd svarande uppfostringsåtgärder och placerade i den särmiljö de behöva för att undgå missanpassning. ... I vissa länder har man genom särskild psykologisk och medicinsk registrering av alla skolbarn sökt i tid upptäcka dem, som böra anbringas i en särskild miljö. Förslag härom ha även framförts i vårt land men hittills icke beaktats. En ansats i denna riktning har emellertid tagits i ett större stadssamhälle (Malmö), i det att därstädes, på initiativ av överläkaren för stadens sinnessjukvård, upprättats ett särskilt centralregister över »sinnesabnorma», avsett bl. a. såsom vägledning för steriliseringsåtgärder. ... Socialstyrelsen finner det vara av största vikt, att rationella anordningar komma till stånd för att redan under skolstadiet komma på spåren sådana omständigheter i barnens biologiska utrustning och miljö, som utgöra fara för en asocial utveckling. Detta är nämligen en

av huvudvägarna till en verklig profylax mot social urspårning av vuxna individer.”

(Sociala Meddelanden, 1940, s. 805-806)

Det säkraste sättet att försäkra sig om att ”tattaranlagen” inte slog igenom var att hindra att sådana anlag över huvud taget kom till. Om ”roten till det onda” låg i arvsanlagen måste den primära strategin bli att hindra att arvsanlagen förs vidare. I det perspektivet framstod sterilisering som en effektiv metod.

Socialstyrelsen hyste tvekan om ”åtgärder i uppfostrande syfte” riktade mot barnen kunde lösa ”tattarproblemet”. De kunde *eventuellt* göra det men på längre sikt framstod sterilisering som den effektivaste ”lösningen” eftersom arvsanlagen annars riskerade att leva kvar i kommande generationer. Barnen riskerade att bära kvar de ”främmande lynnesdragen” vilket kunde ta sig uttryck i ett ”divergerande levnadssätt”, även om det inte tog sig uttryck i ett kringflackande liv:

”Skulle en närmare undersökning exempelvis av bofasta tattare och deras ättlingar ge stöd åt farhågor i nu berörda riktning, anser styrelsen det mindre lyckligt, att åtgärderna inriktas på åstadkommande av fast bosättning och av en skenbar, rent yttre försvenskning av tattarnas livsföring, där djupare liggande, endogena olikheter i kynne, intelligens och karaktär likvisst lever kvar genom generationerna.”

(Socialstyrelsen, 1937; återfinns i RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942)

Sterilisering löste emellertid inte problemet med de barn som redan fötts. De barn som redan hade kommit till världen, och som bar på ”tattaranlag”, skulle skiljas från sin familj, placeras på barnhem eller i fosterhem, och i vissa fall lämnas för adoption. Deras uppväxtvillkor skulle påverkas radikalt. Arvsanlagen blev man inte av med, men de omhändertagna barnen skulle tuktas och disciplineras till arbetare inom jordbruk eller industri. Kanske skulle då ”tattaranlagen” inte slå igenom.

I ett annat yttrande från 1942 var Socialstyrelsen kritisk till att omhändertaganden skedde i allt för ringa omfattning. Socialstyrelsen ansåg då att ”tattarna” och ”zigenarna” undandrog sig den lagstiftning som barnavårdsnämnderna ansvarade för, men samtidigt att

de ”i skrämmande antal” förekom på samhällets anstalter och att ”tattarbarnen” var överrepresenterade i hjälpklassundervisningen. Till problemet hörde, enligt Socialstyrelsen, att ingen kommun ville ta ansvar för barnen:

”Just på grund av sin vagabonderande livsföring ha zigenarna och tattarna emellertid visat sig äga stora möjligheter att undandraga sig den lagstiftning, som gäller för medborgarna i övrigt. Så som exempel må nämnas, att bestämmelserna om skolplikt för dem ha föga betydelse. I mycket stor utsträckning hålla de sina barn borta från skolan med dess undervisning och fostran. Likaså undandraga de sig i stor omfattning de åtgärder, vilka ankomma barnavårdsnämnd. Här erbjuda sig mången gång problem, vilka det ej är att förvåna sig över att en barnavårdsnämnd är oförmögen att bemästra. På grund av sin asocialitet skapa de vidare ett verkligt osäkerhetstillstånd för övriga medborgare och utgöra ekonomiskt en tung börda för samhället. ... Vad särskilt beträffar barnen är det uppenbart, att de helt sakna den uppfostran till ett regelbundet levnadssätt, som man vill hoppas skulle kunna göra dem till nyttiga samhällsmedlemmar. I stället vänjas de genom familjernas kringflackande liv och genom tiggerier och snatterier vid ett lättjefullt liv.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIa)

Myndigheternas fokus skiftar

Några år in på andra världskriget kom Socialstyrelsen att tona ned det rasbiologiska perspektivet där människors arvsanlag tillmättes stor betydelse. När vidden av nazisternas folkmord blev känd efter krigsslutet var det inte längre möjligt att grunda politik i rasbiologiska perspektiv.

Även om det s.k. ”tattarproblemet” under åren som följde efter andra världskrigets slut fick allt mindre betydelse för Socialstyrelsens verksamhet, fick frågan stor politisk och medial uppmärksamhet i samband med de svårartade kravallerna i Jönköping i juni 1948 då resandefamiljer under någon veckas tid attackerades i sina hem av en mobb. Samtidigt inleddes en omfattande rekrytering av utländsk arbetskraft som myndigheterna inledningsvis inte fäste avseende vid.

Den omfattande arbetskraftsinvandringen under 1950-talet föranledde just då inte politisk diskussion om invandringens långsiktiga konsekvenser eller om ”utlänningarnas” inlemmande i samhället. Den diskussionen kom igång först på 1960-talet. Oavsiktligt skapade dock invandringen ett nytt sammanhang inom vilket minoritetsfrågor diskuterades. Invandrings- och minoritetsfrågor kopplades samman som de två sidorna av samma mynt. Inte bara framställdes invandrare som embryon till nya minoriteter, utan även för de gamla minoriteterna stärktes det främmande och det utländska i det allmänna medvetandet. Företagen som rekryterade utländsk arbetskraft, myndigheterna som inte hade så mycket att säga till om beträffande den tidens invandring, och den stora allmänheten tog det för givet att ”utlänningarna” skulle anpassa sig till ”svenska förhållanden”. Det var assimilering som förväntades, trots att någon assimileringspolitik i formell mening aldrig hade formulerats.²⁸ Inte heller fanns ordet assimilering på den tiden i det politiska språket, även om det som sociologiskt begrepp kunde förekomma i Socialstyrelsens utläggningar. Oklara tankar om att romerna också borde anpassa sig, försörja sig genom lönearbete och ”bli som svenskar” var vanliga. Mot den bakgrunden kunde romska barn riskera att omhändertaras av myndigheterna.

Fram till 1945 kom ”tattarproblemet” högst på dagordningen vid myndighetens handläggning av frågor rörande ”tattarnas” och ”zigenarnas” situation. Det här ändrades dock successivt efter inventeringarna i mitten av 1940-talet. I stället riktade Socialstyrelsen in sig på det som uppfattades som ”zigenarproblemet”. Från officiellt håll sågs nu inte ”zigenarproblemet” längre som en fråga om arvsanlag utan som en fråga om en problematisk kultur och ett kringflackande levnadssätt. Rasistiska föreställningar levde visserligen kvar i folkdjupet, och kunde även ibland förekomma i myndigheternas skrivelser, men de fick inte längre officiellt stöd i samma utsträckning som tidigare. Åtgärder vilka syftade till att påverka kulturen och anpassa ”zigenarna” framstod som komplement till sterilisering och skyddsfostran. Så här skrev Socialstyrelsen om ”zigenarbarn” i ett yttrande från 1948:

²⁸ Med assimilering brukar menas att invandrare från vitt skilda samhällen och kulturer smälter in i värdsamhället, och till slut blir en del av detta (se Westin m.fl., 1999, s. 48).

”Särskilt svåra framstå missförhållandena med avseende på barnen. Deras fostran och utbildning är icke ägnad att inlemma dem i samhället och göra dem socialt likvärdiga med andra svenska medborgare. Ehuru skolpliktiga få de en synnerligen bristfällig skolunderbyggnad – om de över huvud taget få någon. Miljöförhållandena i hemmen eller rättare bostadsförläggningarna och den fostran, som de få där, måste ur samhällets synpunkt betraktas som mycket otillfredsställande, även om hänsyn togs till traditionernas egenart. Barnen utnyttjas vidare av de vuxna på ett sätt, som kraftigt skulle utmana den allmänna opinionen, om det vore fråga om andra barn i Sverige än zigenarbarn. Såsom zigenarbarn synas de vara rättslösa samt stå utanför lagarna, ehuru de formellt lyda under dem.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Under 1950-talet var frågan om ett omhändertagande av ”zigenarbarnen” fortfarande högst aktuell.²⁹ De lärare som följde med de ambulera romska familjerna, och som hade i uppdrag att rapportera om romernas levnadsvanor till Socialstyrelsen, förespråkade i förekommande fall drastiska åtgärder när det kom till barnens uppfostran:

”Zigenarnas nuvarande näringsfång bör totalt stoppas, men samtidigt bör de komma i åtnjutande av all den handledning och det ekonomiska stöd, som övergången från deras nuvarande liv till normala samhällsförhållanden förutsätter. De böra ställas inför det obevekliga alternativet att endera bosätta sig och sätta sina barn i skola eller finna sig i att staten tar barnen om hand. Zigenarna älska sina barn så passionerat att de i flesta fall komma att välja det föregående.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”Mig synes, som vore det av nöden, såvida man önskar sig ett verkligt positivt resultat, att från den ambulerande skolformen övergå till en mera stadigvarande internatskola på t.ex. tre månader, helst på en avlägsen ö eller någon annan för vandrande zigenare så oåtkomlig plats som möjligt... Vad barn i skolåldern beträffar, borde tvångsåtgärder anlitas, därest frivillig anslutning vore otillräcklig. Om stiftelsen, trots allt, ännu anser sig böra fortsätta såsom hittills,

²⁹ Vi skriver mer om den här perioden i kapitel 8: ”Bostad och utbildning”.

tycker jag, att zigenarna borde ställas under större administrativt påtryck, än vad hittills varit fallet. Större läger, där man försummat barnens skolgång, borde helt enkelt tvingas att ta emot skolan och polisen borde befullmäktigas att ingripa så ofta lärarna ansåg det nödvändigt.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Successivt modifierades dock Socialstyrelsens tidigare så fasta inställning till omhändertagande av barn till romer och resande. Även om omhändertagandefrågan fanns kvar på dagordningen, menade myndigheten att åtgärder vilka syftade till att förbättra romernas ställning på bostads- och arbetsmarknaden vore att föredra. I ett yttrande över två motioner i Riksdagen 1953 skrev Socialstyrelsen:

”Det stora antalet barn, som finnas bland zigenarna och måste leva i de bristfälliga tältlägren, påkallar särskilt samhällets uppmärksamhet för zigenarnas levnadsförhållanden. I en del läger är livsföringen bland de vuxna och barnen sådan, att ingripande från barnvårdsnämnd av olika skäl kan komma i fråga. Så länge inga åtgärder vidtagits från samhällets sida för att hjälpa zigenarna att komma till rätta med sina problem torde endast i undantagsfall ingripande äga rum för barnens omhändertagande. Den starka sammanhållningen inom zigenarfamiljerna och i de olika släkterna synes också tala för att barnen så vitt möjligt böra få stanna hos familjerna men att dessa genom familjesociala och pedagogiska stödåtgärder böra beredas bättre möjlighet att sörja för omvårdnaden.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

En anledning till att barnen inte kunde omhändertas i större utsträckning var, enligt Socialstyrelsen i en promemoria 1962, att barnavårdsnämnderna inte hann göra noggranna undersökningar eftersom familjerna ständigt var på resande fot:

”I rapporter till styrelsen skymtar ofta uppgifter ang. spritmissbruk. Undersökningar har emellertid icke givits vid handen att förhållandena varit sådana att ingripande kunnat ske eller kunnat medhinnas innan vederbörande lämnat kommunen ifråga. Barnavårdsnämnderna har en synnerligen svår uppgift då det gäller övervakningen av zigenarbarnens hemförhållanden och fostran, när

familjerna för ett ambulering liv. Som regel synes zigenarbarnen vara välskötta. Endast de omständigheter att skolplikten ej fullgöres eller att bostadsförhållandena är otillfredsställande är icke skäl nog att verkställa omhändertagande jämlikt barnavårdslagen. Även vanart är svårt att påvisa under ett kort uppehåll på en plats. En vansklig uppgift är förhindrandet av att zigenare sättes i särklass vid bedömning av understödsbehov.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

Trots Socialstyrelsens anvisningar omhändertogs barn med motiveringen att bostaden ansågs för bristfällig. I en rapport 1963, från en konferens med statens socialvårdskonsulenter om socialhjälp till romer, skrev en tjänsteman vid Socialstyrelsen:

”Jag vill påpeka att i höst har avgjorts ett mål angående ersättning för kostnader beträffande samhällsvård åt två flyktingbarn. I detta fall var familjens bostad så dålig, enligt vad K[ammar]R[ätten]:s protokoll i ärendet utvisar, att detta anfördes som skäl för omhändertagande.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

Även under 1960-talet beskrevs romerna av Socialstyrelsen som en problemtyngd grupp. Socialstyrelsen förespråkade ökad kontroll över barnens skolgång. Skulden till att romska barn hade lägre närvaro i skolan ansågs ligga hos föräldrarna. Ansvariga myndigheter tog inte med i beräkningen det faktum att romer nekats tillgång till utbildning och bostäder vilket försvårade barnens möjligheter att gå i skolan. Den bakomliggande föreställningen var att romerna måste förändra sina normer, sin kultur, sitt levnadssätt och anpassa sig till majoritetssamhället. Det var genom skolutbildning för barnen som denna förändring skulle åstadkommas:

”Den grupp av zigenare som fortfarande ambulerar kommer att bereda mycket besvär. Några av dem är svagt begåvade och trots att deras hälsa i dragiga tält och husvagnar blir allt mer och mer undergrävd kommer de förmodligen att ännu för lång tid framåt envist hålla fast vid sitt nedbrytande liv. I det komplex av frågor, som utgör zigenarproblemet, framstår barnens fostran som något av det viktigaste. För deras framtid, deras hälsa och deras inpassning i samhället är det av grundläggande betydelse att de verkli-

gen kommer i åtnjutande av den skolundervisning, som alla andra svenska barn tillförsäkras.”

(ibid.)

De svenska romerna, som under några få år i början av 1960-talet gick från en ambulerande tillvaro till bofasthet, hamnade ofta i fattigdom och bidragsberoende. Därmed ökade myndigheternas möjligheter till kontroll och övervakning av romerna. Detaljerade register och akter över de enskilda romerna upprättades av Socialstyrelsen. Det var fråga om ett ojämnt maktförhållande där de berörda myndigheterna ställde krav som romerna förväntades följa. Romerna tillfrågades inte och fick inte delta i diskussioner om den politik som utformades. De ansågs inte kompetenta att avgöra vad som låg i deras och deras barns intresse. Diskriminering och fördomar hörde till vardagen. En av våra informanter berättar om sina upplevelser:

“Före 1960 försörjde vi oss genom bilhandel, trådkonst, genom affärer med travhästar, skrothandel och koppartillverkning. Vi hade ingen möjlighet under denna tid att få stöd för vår verksamhet. När vi väl (och äntligen) fick bostäder fick vi det svårare ekonomiskt då många av dessa yrken krävde att man kunde röra på sig, det slog hårt på ekonomin och vi fick ingen hjälp med detta... Det är nästan lite ironiskt, efter att äntligen fått möjligheter till bostäder fick vi känna av myntets baksida är att när vi väl blev fast boende togs vi ifrån försörjningsmöjligheten och på det sättet blev vi bidragsberoende då vi inte hade någon möjlighet att konkurrera på arbetsmarknaden. Många familjer, inte bara min egen, försörjde sig då genom spådom. Dessutom hade vi dåliga möjligheter till skolgång [och] detta har lett till utanförskap.”

(Svensk romsk född på 1940-talet)

Vanvårdsutredningen

Hur gick det för barnen som omhändertogs? Efter uppmärksammade reportage i media, där nu vuxna personer vittnade om hur de utnyttjats och vanvårdats på de barnhem och i de fosterhem där de varit placerade under barndomsåren, fick den s.k. Vanvårdsutredningen regeringens uppdrag 2005 att utreda missförhållanden inom den samhälleligt organiserade barnvården under 1900-talet. Reportagen vittnade om förfärliga förhållanden. Skälen till att de här barnen om-

händertogs var att den lokala barnavårdsnämnden ansåg att barnen för illa. Gemensam nämnare tycks vara fattigdom. I många fall handlade det om ensamstående mödrar med svårigheter att försörja sig. I andra fall kunde det handla om familjer med missbruksproblem eller psykisk sjukdom. I åter andra fall kunde det handla om familjer som levde i samhällets utkanter och som förde ett ambulerande liv med gårdfarihandel som försörjningskälla. Den vetenskapliga expertisen på 1920- och 1930-talen, som myndigheterna litade på, såg fattigdomen som följd av ”biologisk undermålighet”. Man förstod inte att det snarare förhöll sig tvärtom, dvs. att fattigdom och utanförskap gav upphov till den misär som bedömdes vara bevis på ”undermålighet”. Tragiken är att många barn som togs från sina föräldrar utsattes för en vanvård – i samhällets regi – som var betydligt värre än de fattiga förhållanden som de skulle räddas från.

Det viktigaste materialet som tagits fram under senare år finns i Vanvårdsutredningens betänkanden. Vanvårdsutredningen bygger på ett omfattande material som består av personakter i offentliga arkiv och framför allt intervjuer med personer som har uppgett att de varit utsatt för vanvård på barnhem eller hos fosterföräldrar under sin barndom. Intervjuer gjordes med vuxna personer nu på 2000-talet som under sin barndom på 1930-, 1940-, 1950- och 1960-talen, hade varit föremål för samhällets tvångsomhändertagande och placerats på barnhem eller fosterhem. Intervjupersonerna anmälde sig frivilligt till utredningen för att berätta om sina erfarenheter. Utredningen lade fram ett delbetänkande 2009 och sitt slutbetänkande 2011. Båda dokumenten är tillgängliga på nätet för nedladdning. Vi återger vissa belysande uppgifter som utredningen tagit fram.

Under perioden 1920–1995 uppskattas att 250 000 barn hade omhändertagits av myndigheterna och placerats på barnhem eller fosterhem (SOU 2011:61, s. 67). Det betyder att i genomsnitt omhändertogs drygt 3 000 nya barn per år, eller kanske lite mer än ett barn per tusen av den dåvarande barnpopulationen. Antalet barn som var placerade på barnhem eller i fosterhem uppgick till mellan 25 000 och 30 000 vid ett enskilt år (SOU 2011:61, s. 78). De barn, som omhändertogs under 1900-talets första decennier, lever knappast idag. De skulle i så fall vara i närheten av ett hundra år gamla. Enstaka personer kan vara födda på 1920-talet, något flera på 1930-talet och ännu flera kan vara födda på 1940-talet och senare. Vanvårdsutredningen kom i kontakt

med cirka 2 000 personer som hör till populationen ”barn som varit placerade på barnhem eller fosterhem på 1900-talet”, varav 1 045 anmälde att de ville berätta om sina personliga erfarenheter. Totalt genomfördes 902 intervjuer, varav 866 användes i utredningen.

Vanvårdsutredningen skiljer mellan *försummelse* och *övergrepp*. Många omhändertagna barn utsattes för försummelse i så måtto att de kunde få otillräckligt med mat, brist på social kontakt, de fick inte vistas med fosterfamiljen, de fick gå i gamla kläder. Men många barn i fosterhem eller på barnhem utsattes också för övergrepp. De bestraffades fysiskt vilket kunde urarta i ren misshandel. Omhändertagna barn utnyttjades. Det var regel snarare än undantag att de sattes i hårt arbete. Många barn, flickor som pojkar, utnyttjades sexuellt av personal och fosterföräldrar. De utsattes för kränkande tilltal, och de hindrades att ta kontakt med sin ursprungsfamilj.

En av de informanter som intervjuades för den här boken och som under sin uppväxt var tvångsomhändertagen och tvångsplacerad beskrev sin situation så här:

”Jag blev inte utsatt för aga på fosterhemmet utan ren misshandel. Jag minns en gång att de gav mig nyponsoppa, jag kräktes i talriken men tvingades att äta upp det ändå. Senare kom jag till en bonde som försökte arbeta mig till döds och jag blev grovt misshandlad. Tvångsplaceringar var lika vanliga som steriliseringarna, man ville på detta sätt fostra om tattarbarnen. Min pappa fick inte veta var jag befann mig av den anledningen att jag inte skulle träffa honom och lära mig av honom, men också som i mitt fall så var detta ett sätt för myndigheten att försöka få möjlighet att sterilisera”

(Resandeman född på 1940-talet)

Alldeles uppenbart är att många barn har varit utsatta för omfattande och långvarig vanvård. De berättelser som kommer fram i Vanvårdsutredningens intervjuer har många likheter med varandra trots att de härrör från olika årtionden och från olika delar av landet. Det finns således ingen anledning att betvivla att barn vanvårdades i samhällets regi. Samhällets kontrollinstanser fungerade helt enkelt inte. Personer i ansvarig ställning reagerade inte på varningssignaler som trots allt måste ha funnits. Givetvis vanvårdades inte alla barn i samhällets barnavård. Även om synen på vad som utgjorde barnens bästa runt mitten av 1900-talet skiljer sig mycket från hur barnens

bästa uppfattas idag, kunde de exempel på vanvård som utredningen lyfter fram på intet sätt uppfattas ligga i barnens bästa ens med den tidens uppfattningar om uppfostran. Att över 800 intervjuade berättar för Vanvårdsutredningen om omfattande och systematisk misshandel, kränkningar, utnyttjande och isolering är snarare vittnesbörd om ett kapitalt misslyckande för barnvården i samhällets regi.

Ett verktyg som Socialstyrelsen använde i sin roll som ytterst ansvarig för landets barnvårdsanstalter och (indirekt även fosterhem) var att utfärda tydliga anvisningar om vad som var oacceptabla metoder i den fostran som barn i fosterhem och på barnhem blev föremål för. Det gjordes i publikationen *Råd och anvisningar i socialvårdsfrågor* som gavs ut av Socialstyrelsen, och som distribuerades till barnvårdsnämnder, barnvårdsanstalter och socialbyråer över hela landet. I nr. 49 av *Råd och anvisningar* utgiven 1948 föreskrev Socialstyrelsen vad som skulle gälla vid behandling av barn på barnvårdsanstalter. Det framgår tydligt att kroppsaga var förbjuden liksom även att

- ”stänga in barnet eller isolera det i rum eller garderob
- kallduscha eller tvångsduscha barnet
- dra in måltider för barnet
- använda tvångsmatning vid matvägran
- tvinga barnet göra sådant som han/hon frivilligt borde göra dagligdags, t.ex. att tvinga barnet till sängs som straff” (SOU 2011:61, s. 108-109)

Det framgår klart av dessa råd och anvisningar att vanligt förekommande bestraffningsmetoder kan skada barns psykiska hälsa. Socialstyrelsen tog också klart avstånd från sådant som kunde kränka barnet, som exempelvis att tala nedsättande om barnet inför dess kamrater och att tillämpa kollektiv bestraffning. I samma nummer framgår det att

”[b]estrafning kan verka allvarligt skadligt på barnet. Den mest aggressiva formen, kroppsagan, d.v.s. den avsiktliga handgripligheten för att framkalla smärta genom örfilar, stryk etc. är strängeligen förbjuden.”
(SOU 2011:61, s. 321)

Många personer i Vanvårdsutredningens intervjuundersökning vittnar om att de utsattes för kroppssaga även långt senare i tiden. Socialstyrelsen utfärdade förbud mot kroppssaga, men ”förbudet” hade inte rättslig verkan. Det kan vara en av flera förklaringar till att handgrip- ligen och kränkande bestraffningar kunde fortsätta på barnavårdsin- rättningarna och i fosterhemmen. Först 1960 stadgades ett uttryckligt förbud mot att utsätta elever på ungdomsvårdsskolor för kroppslig bestraffning eller kränkande behandling. Samma år förbjöds även aga på barnhem. Socialstyrelsen utmålade ett ideal i sina råd och anvis- ningar. Praktiken ute på fältet såg annorlunda ut.

Fosterhem inspekterades på regelbunden basis av fosterhemsin- spektörer, vars besök var känt i förväg av fosterföräldrarna. I råd och anvisningar från Socialstyrelsen beskrivs hur inspektionen bör gå till, vad inspektören bör vara uppmärksam på, och att inspektören ska få möjlighet att enskilt tala med det placerade barnet. Inspektörens rap- port ska beskriva det placerade barnets förhållanden i familjen.³⁰

Personal på barnhem och medlemmar av fosterfamiljen som gjorde sig skyldiga till misshandel och sexuella övergrepp begick kriminella handlingar, men det var brott som inte anmäldes och som var svåra att få syn på för utomstående.

De omhändertagna barnen

De omhändertagna barn som kom från familjer som var resande eller romer togs från sin kulturmiljö. Under 1900-talets första del var det

³⁰ En checklista anger följande områden som intressanta att belysa:

1. Bostadens art och omgivning, kommunikationer och husdjur.
2. Familjehemmets situation i fråga om arbete, ekonomi, intressen, fritid, umgängesliv och hälsotillstånd.
3. Familjehemsföräldrarnas uppväxt, släktrationer, utbildning, anställningar, språkkunskaper, livsåskådning, etnisk tillhörighet och religion.
4. Relationer mellan familjemedlemmarna, styrkeförhållanden, starka respektive svaga sidor, konfliktlösningssmodeller, genomgångna kriser och livsmodeller.
5. Familjehemsföräldrarnas motiv till att ta emot placerade barn, resurser, farhågor, inställning i uppfostringsfrågor och tidigare erfarenhet med anknytning till rollen som familjehemsförälder.
6. Familjens barn, deras inställning till barn placerade i hemmet.
7. Skolförhållanden på orten, förskolor och reseavstånd.
8. Utredarens uppfattning om hemmets resurser, brister och förutsättningar att fungera som familjehem för barn med olika behov. Eventuella kontakter med familjehemmets mantals skrivningskommun.” (SOU 2011:61, s. 101/102)

en medveten politik. Poängen med att omhänderta de romska barnen var att de skulle skiljas från sin kultur. Socialstyrelsens inställning i frågan förändrades emellertid successivt under efterkrigstiden. I skriften ”Socialt arbete bland zigenare” 1978 gav Socialstyrelsen uttryck för en hållning rakt motsatt den man hade haft under 1940-talet:

”Om ett zigeniskt barn placeras i fosterhem kan det vara viktigt för barnet att komma till en zigenisk miljö. Om barnet placeras i en annan kulturell miljö än sin egen, kan återföreningen med den egna familjen bli mycket svår. Givetvis får en zigenisk familj inte förvägras att ta emot fosterbarn enbart av den anledningen att den är zigenisk. Om ett zigeniskt barn placeras i en icke-zigenisk familj är det nödvändigt att familjen får kunskap om den zigeniska barnuppfostran för att den skall kunna ha en möjlighet att förstå barnet. Detta är också en förutsättning för att barnet skall kunna behålla sin zigeniska identitet.”

(Socialstyrelsen, 1978, s. 28)

Det fanns mot slutet av 1970-talet inom Socialstyrelsen en insikt om majoritetssamhällets förtryck och diskriminering av romer:

”Det månghundraåriga förtrycket av zigenarna från storsamhällets institutioner och den föraktfulla inställningen från majoritetsbefolkningen har naturligtvis starkt påverkat zigenarnas syn på och förhållande till myndigheter och medlemmar av storsamhället – gajé.³¹ Relationen präglas av en misstro som är i högsta grad välgrundad.”

(Socialstyrelsen, 1978, s. 8)

Myndigheternas förtryck ansågs dock närmast uteslutande tillhöra en förfluten tid. Trots att Socialstyrelsen 1978 i sina anvisningar tydligt förklarade att romska barn skulle placeras i en romsk miljö fick det inte genomslag i den kommunala praktiken. Socialstyrelsen skrev så sent som 2006 i sin rapport ”Omhändertaganden av romska barn” att socialtjänsten förvisso arbetade för att placera romska barn i sitt nätverk i samma utsträckning som andra barn, men att det borde kunna ske i större omfattning (Socialstyrelsen, 2006, s. 45). Socialstyrelsen ansåg vidare att ”socialtjänsten brister i att tillgodose barnens rätt till

³¹ Ordet gajé (ibland stavat gadjé) är romanés för icke-romer.

att behålla och utveckla sin kulturella identitet och sitt språk.” (ibid., s. 46)

I rapporten ”Omhändertagande av romska barn” (Socialstyrelsen, 2006) undersökte Socialstyrelsen om antalet omhändertaganden av romska barn för vård enligt LVU ökade. Man vände sig till landets samtliga kommuner med frågan om hur många romska barn som omhändertagits för vård under 2004 och 2005. Socialstyrelsen ansåg att kartläggningen gav en någorlunda tillförlitlig bild av antalet barn som omhändertagits, men att det inte gick att uttala sig om någon eventuell ökningstrend utifrån ett underlag på bara två år.

Kartläggningen kom fram till att cirka 35 romska barn per år omhändertogs. I snitt omhändertogs 1 400 barn i per år i Sverige, vilket motsvarade färre än ett barn per tusen barn. Antalet romska barn var inte känt men antogs ligga mellan 8 800 och 22 000. Det skulle i så fall innebära att cirka fyra barn per tusen barn eller ett och ett halvt barn per tusen barn omhändertogs av myndigheterna. Trots det ansåg sig inte Socialstyrelsen kunna dra några säkra slutsatser:

”Antalet romska barn som omhändertas tycks således vara större jämfört med majoritetsbefolkningen men att dra slutsatsen att romska barn är överrepresenterade bedömer Socialstyrelsen som ytterst osäkert. Uträkningen innehåller för många osäkra uppgifter.” (Socialstyrelsen, 2006, s. 42)

Den romska referensgruppen påpekade att det fanns en felrapportering om antalet romska barn som socialtjänsten lämnade i sina enkätsvar. De ansåg att mörkertalet var stort eftersom socialtjänsterna saknade förmåga att identifiera de romska barnen och familjerna (ibid., s. 35). Liksom den romska referensgruppen finner vi det anmärkningsvärt att inga barn till resande ingick i undersökningsmaterialet. Det är en grupp som genom historien i stor utsträckning fått sina barn omhändertagna av myndigheterna.

Alla informanter som intervjuades för denna rapport betonade att omhändertagna barn i första hand borde ha uppfostrats i en kulturell miljö som motsvarar deras egen (det vill säga av andra romer). De menade att det är lika aktuellt för de barn som kan bli föremål för tvångsomhändertagande idag. Eftersom barn alltför sällan placerades i sin kulturella miljö gick de miste om sin kultur och sitt språk. En kvinna som blev tvångsomhändertagen ansåg att hon hade fått en god

uppfostran av sin adoptivfamilj men att hon samtidigt förlorade något av sin kulturella identitet:

”Som sagt, jag fick ju det bra hos min nya familj men egentligen borde man ju ha sett till att jag blev placerad hos en annan zigenisk familj så att jag fick chansen att ta del av min kultur och så, lära mig språket med mera. Det är något som fortfarande myndigheterna är dåliga på idag när zigeniska barn blir omplacerade, det är ju viktigt att barnen får växa upp med sin kultur. Det är många barn idag som blir omplacerade och jag tycker att det är en viktig fråga”

(Svensk romsk kvinna född på 1950-talet)

Särbehandlades omhändertagna barn med bakgrund i romsk och resandekultur? Vanvårdsutredningen uppger att i vittnesmålen om fysisk bestraffning förekommer ingen skillnad mellan pojkar och flickor, eller mellan barn tillhöriga den svenska majoriteten och barn med resandebakgrund. Flickor utsattes dock för sexuella övergrepp i större utsträckning än pojkar, och intervjupersoner med resandebakgrund utsattes i betydligt större utsträckning än intervjupersoner med svensk bakgrund för kränkande tilltal.

Nu identifierar inte utredningen resande eller romer annat än när intervjupersonen själv håller fram denna identitet, eller om det av någon anledning finns uppgifter därom i något citerat dokument. Av de 866 intervjuerna som genomfördes av Vanvårdsutredningen gjordes 56 med resande och fem med romer. Sammantaget var således minst sju procent av de intervjuade antingen resande eller romer. Men eftersom etnisk eller kulturell bakgrund inte alltid nämns i akterna eller av intervjupersonerna, kan antalet barn med romsk eller resandebakgrund vara större än vad som tidigare antagits.

Det finns ingen anledning att anta att de erfarenheter av vanvård som resande har gjort skulle ha varit markant eller systematiskt lindrigare än de erfarenheter som andra har berättat om. Mot bakgrund av de fördomar om resande och romer som fanns i samhället (och som finns än idag) är det med andra ord inte osannolikt att barn till resande och romer var mera påpassade och utsattes för grövre kränkningar än andra barn.

Den romska nationella minoritetens andel av Sveriges totalbefolkning uppskattas idag till cirka 50 000 personer (SOU 2010:55, s. 116). Av Sveriges cirka 9,5 miljoner invånare motsvarar det lite mer än

0,5 procent av befolkningen. Om något bör andelen ha varit lägre tidigare under 1900-talet. Det betyder att den nationella minoriteten romer är överrepresenterad i Vanvårdsutredningens intervjumaterial. Vanvårdsutredningen gör inte anspråk på att de personer som ingår i intervjumaterialet utgör ett representativt urval av alla de personer som blev föremål för den sociala barnvårdens ingripanden och omhändertaganden på 1900-talet. Urvalet utgörs av personer som själva anmält intresse av att redogöra för sina erfarenheter. Det är rimligt att anta att de allra flesta som anmält intresse för Vanvårdsutredningens arbete, och är informerade om utredningens syften, har personligen erfarenhet av vanvård, som de vill rapportera eller få dokumenterad.

Vad betyder då överrepresentationen av framför allt resande i detta urval? Överrepresentationen kan förklaras på tre sätt.

- Resande var totalt sett överrepresenterade i förhållande till gruppens andel av befolkningen bland de barn som omhändertogs för samhällsvård. I många dokument som vi gått igenom finns klara belägg för att resande ("tattare") uppfattades som en problematisk grupp. Sterilisering av kvinnor, tvångsarbete för män, och tvångsomhändertagande av barn var metoder som tillgreps. Mot den bakgrunden framstår det som rimligt att anta att resandebarn var överrepresenterade bland de omhändertagna barnen.
- En annan möjlig förklaring som är helt förenlig med den föregående är att resande som utsattes för vanvård i samhällets regi under sin barndom har haft större medvetenhet om förtryckets mekanismer, individuellt och kollektivt, än andra drabbade och kanske därför också känt det som mera angeläget att anmäla sig till Vanvårdsutredningens intervjuer.
- En tredje förklaring, som är helt förenlig med de båda föregående, är att resandebarn var överrepresenterade bland de barn som utsattes för uppenbar vanvård i form av kränkande behandling och tilltal, försummelse av både fysiska, sociala och emotionella behov, samt övergrepp i form av bestraffning och sexuellt utnyttjande. Varken vanvårdsutredningen eller vi har möjlighet att finna belägg för denna hypotes. Men med tanke på de fördomar som funnits i samhället gentemot resandefolket är det knappast en orimlig tanke att resandebarn var särskilt utsatta när deras identitet kom fram. I

de intervjuexempel som Vanvårdsutredningen presenterar handlar många om kränkande tilltal.

Utredningen vittnar om att misshandel och andra former av vanvård bland fosterhemsplacerade barn förekom ända upp till den tidsgräns på 1980-talet som utredningen arbetade med, dvs. nästan ända fram till nutid. Den fråga som samhället behöver ställa sig är varför dess kontrollinstanser och övervakningsorgan fallerade och hur vi säkerställer att det inte sker idag.

Vanvård av omhändertagna barn fortsatte under lång tid. Hur kunde det komma sig? Olika svar finns på den frågan: fosterhemsinspektörers godtrogenhet, brister i organisation av kontrollerna, kritiska rapporter nådde inte fram till högre instanser eller nådde inte utanför systemet som granskades osv. Huvudförklaringen till att den kunde fortsätta är att de omhändertagna barnen inte hade egen talan – de var omyndiga – och att de vuxna som förde barnens talan, dvs. personal på barnhem och fosterföräldrar, var de som var skyldiga till vanvården. De vanvårdade barnen hade ingen egen röst som kunde nå förbi det barnhem eller det fosterhem där de vanvårdades. Inför inspektioner, som vanligtvis annonserades i förväg, kunde eventuella spår av vanvård städas undan eller skylas över. Vanvårdsutredningen diskuterade ett antal förslag för att hindra att vanvård av omhändertagna barn ska kunna ske i framtiden. En av de viktigaste slutsatserna var följande:

”Socialstyrelsen bör i sin tillsyn av kommunerna särskilt granska om de har kvalitetssystem för uppföljningen av barn och ungas placering i familjehem och HVB samt hur uppföljningen utförs i kommunerna. Socialstyrelsen bör också presentera årliga rapporter till regeringen som visar hur Lex Sarah har tillämpats vad avser barn och unga i samhällsvård.”
(SOU 2011:61, s. 308)³²

Slutsatser

Den samhälleliga barnavården under en stor del av 1900-talet måste betraktas som ett stort misslyckande. Inte alla omhändertagna barn

³² Organisatoriskt är det Inspektionen för vård och omsorg (IVO) som är aktuell för tillsynsuppgiften idag, inte Socialstyrelsen.

vanvårdades, försummades, misshandlades eller utnyttjades, men ändå handlade det troligen om tusentals, kanske tiotusentals barn

som fick sin barndom förstörd. I förhållande till sin andel av den totala befolkningen var barn till resande och romer överrepresenterade och de utsattes för vanvård och kränkningar i minst lika stor utsträckning som andra omhändertagna barn. Ytterligt allvarligt är också att de här barnen i och med omhändertagandet riskerade att tappa kontakten, inte bara med sin familj, utan också med sin kultur och sitt språk. Vid ett tillräckligt långt omhändertagande förlorade de helt sin språkliga och kulturella tillhörighet. Omhändertagande av de resandes barn ledde också indirekt till att resandekulturen och resandes språk försvagades. För att skydda sina barn från omhändertagande och från omgivningens förakt förekom att föräldrarna dolde sin kulturella tillhörighet för såväl omgivningen som för barnen och att man inte lärde barnen sitt språk. Det ansågs helt enkelt för farligt att öppet leva som resande.

Under 1900-talets första del saknades övergripande tillsyn över barnavårdens institutioner. De lagförslag rörande barnavården som lades fram handlade huvudsakligen om verksamhetens organisering och finansiering. Det fördes ingen diskussion om innehållet i, målen med eller metoderna för en uppfostran. Den fostran som omhändertagna barn utsattes för var hård. Den präglades av tidens auktoritära och patriarkala idéer.

Under 1900-talets första hälft pläderade Socialstyrelsen för att ”tattarbarn” borde omhändertas för ”skyddsfostran”, med det uttalade syftet att barnen skulle skiljas från sin kultur. Socialstyrelsens inställning förändrades så småningom och myndigheten kom istället att förespråka åtgärder som syftade till att förbättra romernas ställning på bostads- och arbetsmarknaden.

Romsk kultur beskrevs dock även under 1900-talets andra hälft som problematisk. Romsk kultur och romska föräldrar ansågs ha en negativ inverkan på barnen. Skulden för utebliven skolgång, låg närvaro i skolan och bristande tillgång till barnomsorg ansågs i huvudsak ligga hos romerna själva. Politiken inriktades på att romerna skulle anpassas, förändras och ”bli som svenskar”. I samband med att den romska folkgruppen till slut fick tillgång till bostäder och utbildning ökade de socialvårdande myndigheternas övervakning och kontroll

över gruppen. Detaljerade register och akter om enskilda individer upprättades. Relationen mellan myndigheter och romer präglades av ett ojämnt maktförhållande. Romerna fick inte vara med att utforma eller genomföra de åtgärder som riktades till dem och deras barn. De ansågs oförmögna att förstå sitt eget och sina barns bästa. Ömsesidighet och dialog var inte en integrerad del av verksamheten. Om en familj inte ställde upp på de krav som myndigheterna formulerade uteblev det ekonomiska stödet. Mot den bakgrunden riskerade barnen att omhändertas med motiveringen att bostaden ansågs bristfällig eller att föräldrarna inte var kapabla att sörja för barnet ekonomiskt. En fördom som levde kvar under hela 1900-talet var att romer och resande var ”arbetsovilliga”.

Socialstyrelsen beaktade inte i tillräcklig utsträckning att myndigheternas diskriminering och förtryck på ett helt avgörande sätt påverkade den romska folkgruppens levnadsvillkor, begränsade de vuxnas möjligheter till försörjning genom eget arbete och försvårade barnens möjligheter att få utbildning. I den mån som myndigheternas diskriminering av romer uppmärksammades så ansågs den närmast uteslutande handla om tidigare skeenden i historien. Bristande förtroende för myndigheter och för skolan i nutid ansågs ha historiska orsaker och kunde inte ha med nutida förhållanden att göra. I myndigheternas beskrivning var det istället framförallt ”majoritetsbefolkningens” fördomar som ansågs utgöra en försvårande omständighet. Att lärarna i skolan, personalen inom socialtjänsten, och tjänstemän vid olika myndigheter främst utgjordes av representanter av ”majoritetsbefolkningen” reflekterade Socialstyrelsen inte över. Inte heller uppmärksammades det faktum att de romska barnen ofta mobbades av sina skolkamrater.

Frågan om omhändertagande av barnen figurerade alltså under hela 1900-talet i diskussionen om ”zigenarproblemet”, vilket tyder på en insikt om att det var en vanligt förekommande åtgärd. Syftet med ett omhändertagande var under 1900-talets första hälft uttryckligen att skilja barnen från sin kultur. Socialstyrelsen var emellertid under 1900-talets sista 25 år tydlig med att de omhändertagna barnen skulle placeras i sin kulturella miljö.

En vattendelare var 1945 då Socialstyrelsen fick ett övergripande ansvar över rikets barnavårdsanstalter (Kungl. Maj:ts stadga om barnavårdsanstalter given å Stockholms slott den 22 juni 1945). Myn-

digheten försökte då styra upp verksamheten genom att uttryckligen förbjuda fysiska och inhumana bestraffningsmetoder. Dock vittnar Vanvårdsutredningens intervjupersoner om att allvarliga missförhållanden på barnhem och fosterhem (övergrepp, kränkningar) ägde rum så sent som på 1980-talet, och då trots att Socialstyrelsen förbjöda aga vid barnhem i över tjugo år, och trots att barnaga varit förbjuden i lag sedan 1979. Det måste uppfattas som ett misslyckande för Socialstyrelsen såsom utfärdare av råd och anvisningar för hur den samhälleliga barnomsorgen fick gå till, för vad som var tillåtet och vad som inte var tillåtet. Det var ett misslyckande för den myndighet som angav normen för hur barn får behandlas och som var ”högsta instans” i tillsynshierarkin.

Barn är en av samhällets svaga grupper. När det är personer som begår övergreppen, som ansvarar för barnen, kommer information om övergreppen inte fram till de instanser som ska bevaka barnens rätt.

Resandefolket, som tillsammans med de olika romska grupperingarna idag, har erkänts som nationell minoritet (romer), har varit förföljd och trakasserad under århundraden. De barn med tillhörighet till resandefolket och romer som omhändertogs av myndigheterna var särskilt utsatta. Hur ser det ut idag?

Romska representanter framhåller att romska barn är överrepresenterade bland de barn som omhändertas av samhället (Socialstyrelsen, 2006). Romska barn och ungdomar är fortfarande utbildningsmässigt eftersatta (SOU 2010:55, s. 311; Skolverket, 2007). Det faktum att Skånepolisens i sitt ”spaningsregister” över romer har inkluderat många barn, inklusive spädbarn, vittnar om att samhällets fördomar fortfarande slår mycket hårt mot unga romer.

Det påpekades av våra egna intervjupersoner att tvångsomhändertagandet av barn upplevdes som ett mycket skrämmande hot (jämförbart med hotet om sterilisering). Det var förenat med djup skräck. Tvångsomhändertagandet slog mot familjens sammanhållning, vilket inom de romska kulturerna utgör själva ”kärnan”. Så upplevs tvångsomhändertaganden av drabbade barn och drabbade familjer än idag.

6. Den mörka historien är min släkthistoria

Det här kapitlet skiljer sig från flera av de övriga som ingår i vår rapport. Det bygger på erfarenheter och reflektioner som jag, Simon Wallengren, har gjort i anslutning till det uppdrag jag har fått av Socialstyrelsen. Följande kapitel kommer att ge en kort beskrivning av hur svensk myndighetspolitik (bland annat från Socialstyrelsen) har påverkat den nationella minoriteten romers kultur och förhållningsätt till omvärlden.

Kapitlets första del inleds med en presentation av mig själv och min egen släkt och jag hoppas att på ett så ärligt sätt som möjligt, och utan förbehåll, kunna beskriva hur en familj har påverkats av 1900-talets politik. Jag kommer även att citera en självbiografisk text efterlämnad av min morfar och får på detta sätt en koppling till den äldre generationen. Kapitlets senare del kommer att ge en bild av den nationella minoriteten romers aktuella situation och vad man idag kan förvänta sig av en modern myndighet såsom Socialstyrelsen.

Två saker bör framhållas. För det första gör jag inte anspråk på att tala för alla romer eller resande. Läsarna ska också förstå att kapitlet är en skiss; fördjupningar, detaljer och lösningar skulle kräva ett helt annat format. Jag försöker här att i enklaste form presentera en tanke linje och avstår från utvecklingar och förbehåll (för att parafrasera Nietzsche: här filosoferas med yta, inte med pincett).

Den romska utvandringen anses ha startat någon gång kring 1000-talet, deras närvaro i Sverige är dokumenterad sedan i början av 1500-talet. Den här rapporten har som bekant inte inriktat sig på hela denna tid, utan det är främst 1900-talet, som av oss resande ibland kallas för den mörka tiden. Varför kallar vi denna tid för ”mörk”? Å ena sidan var antihumanismen mycket spridd i samhället, rasbiologiska tankegångar fanns inom alla sektorer av samhällslivet och den politiska debatten. För många människor fick också dessa ideologier fruktansvärt negativa konsekvenser i form av psykisk och fysisk smärta. Men vi kallar den också ”mörk” eftersom de flesta människor i samhället fortfarande har dålig kunskap om vilka övergrepp samhället gjorde sig skyldigt till under denna tid. Trots flera ambitiö-

sa försök att beskriva romernas och resandefolkets livssituation under denna tid har en bredare kunskap och förståelse knappast nått ut till allmänheten.

Som framgår av vår rapport ansågs ”tattarplågan” vara ett viktigt problem för samhället att lösa under 1900-talet. De lösningar som diskuterades var både (ras)biologiska och sociala. För att lyfta fram två exempel som vi redan har diskuterat i rapporten skulle steriliseringskampanjen mot ”tattare” kunna ses som ett biologiskt angreppssätt och tvångsomhändertagandet av barn som ett socialt angreppssätt. Mina äldre släktingar, var som alla resandefamiljer under denna tid, utsatta för dessa interventioner.

Under 1950-talet lämnade man inom svensk politik den öppret rasistiska retoriken. Man började i stället så småningom att beskriva romer som offer för sociala missförhållanden och bärare av en problematisk (”felaktig” och ”ologisk”) kultur. Grundläggande rättigheter såsom bostäder, skolgång och sysselsättning var inte tillgängliga för de svenska romerna förrän på 1960-talet. När förändringen väl ägde rum byggde politiken på tanken om assimilering av romerna. Detta fick givetvis problematiska konsekvenser för gruppen som helhet och för enskilda individer. Till skillnad från dessa svenska romer, hade resandefolket sedan en längre tid haft tillgång till fast bostad, utbildningsmöjligheter och sysselsättning. Men i jämförelse med de svenska romerna betraktades resandefolket inte ens som en folkgrupp, eftersom man ansåg att 1944 års tattarinventering hade misslyckats att etnologiskt beskriva och definiera gruppen. Konsekvensen blev att resandefolket i många avseenden avsåde sig sin etnicitet för att slippa förföljelse och inte väcka uppmärksamhet. En annan konsekvens var att den diskriminering som riktats just mot resandefolket inte blev en politisk fråga förrän långt senare, då resandefolket erkändes som en etnisk minoritet samtidigt med de andra nationella minoriteterna.

Under flera generationer försörjde sig min familj genom klassiska resandesysselsättningar som handel. Min mormor och morfar försörjde sig på detta sätt ända fram tills 1970-talet. Det var inget lätt liv. Även om de i stort sett alltid var fast boende var de fattiga och tvingades ofta flytta från bostad till bostad, dels på grund av rädslan för att bli trakasserade men också då ett visst område hade ”förbrukats” ekonomiskt. Att ta del av den välfärdsapparat som hade börjat

utvecklas i Sverige under mitten av århundradet var helt otänkbart. Man visste ju att de ”tattare” som vände sig till myndigheter ofta blev fråntagna sina barn eller att de till och med kunde bli steriliserade. Inom kulturen utvecklades ett förakt för dem som vände sig till myndigheter och bad om hjälp, dessa personer ansågs handla illa mot sin familj och sina barn.

De tvingades också tigga, men genom att tigga utsatte man sig för många risker. För det första var det givetvis kränkande, men än mer oroväckande var att familjen blev synlig och i förlängningen sårbar för myndigheternas ingripande. Den ekonomiska situationen förbättrades inte heller när lågprisvaruhus började dyka upp i städerna. Dessa jättar lyckades enkelt konkurrera ut mormor och morfars rörelse.

Tack vare mina morföräldrars fallenhet för affärer med både tyger, kläder och andra varor så lyckades de ändå att skrapa ihop en summa pengar som gav dem möjlighet att förbättra sin egen livssituation. Den ekonomiska situationen förbättrades märkbart när morfar startade en av de första lågprisaffärerna i Göteborg (Skonjor). Nu lyckades de att konkurrera på sina egna villkor. I sinom tid fick de till och med möjlighet att investera sina besparingar i bostäder. På så sätt fick min familj en relativt stark ekonomisk situation. Genom att investera i sådana bostäder som de bara för en generation sedan skulle haft svårt att över huvud taget få hyra. Då upptäckte min familj till slut att de inte längre var fattiga.

År 2003 var jag fjorton år gammal och hade under min korta livstid levt ett mycket bekvämt liv. Jag fick en nästan borgerlig uppfostran, märkeskläder, cyklar, sommarhus, båtturer, resor etc. I jämförelse med de flesta människor kunde jag under min uppväxt njuta av alla de fördelar som en pojke från den övre medelklassen har till sitt förfogande. Nu i efterhand kan jag dock förstå att min familj ändå uppfattade sin livssituation som osäker och att detta påverkade även min uppfostran. För mina äldre släktingar var det viktigt att vi barn och barnbarn skulle ”lyckas” och inte ge någon en anledning till att man kunde kritisera oss. Mina äldre släktingar förklarade för mig att det var viktigt att jag tog tillvara på alla livschanser, satsade på utbildning och såg till att jag fick makt i samhället. ”Det är lätt att allt går förlorat om man inte är noga med vad man tar sig an” sa min mormor till mig när jag började grundskolan.

Under hela min uppväxt hade jag haft en känsla av att det var något som inte stämde inom min familj. Mina morföräldrar och deras barn var ofta försiktiga, hemlighetsfulla och oroliga, speciellt då det fanns någon utanför familjen i närheten. Jag hade ibland också råkat höra att de talade ett konstigt språk med varandra under de ljusa sommarkvällarna då vi var i något av sommarhusen, men så fort jag kom fram till dem slutade de genast upp och förnekade att de hade talat något annat än vanlig svenska. Utan att jag själv förstod det, så hade ändå ett språk formats i mitt huvud och när jag själv gav mig in i deras diskussioner och talade romani blev de rosenrasande. ”Det är fullt att prata på det där sättet”, sa de.

Mycket klarnade dock för mig under det där året, 2003, då jag var fjorton år gammal. Min morfar låg på dödsbädden och berättade att vi är ”tattare”. Han berättade också om saker som jag först inte trodde kunde vara sant, att min mormor hade blivit tvångssteriliserad, om att barn i släkten hade blivit tvångsomhändertagna och om ständig diskriminering från andra människor – de han kallar för bönder (icke-resande). Detta var det sista samtal jag hade med min morfar och trots alla fina och underbara minnen jag har av honom är det denna sekvens som ständigt finns i mitt huvud. Det viktigaste ögonblicket i mitt liv, var detta då jag äntligen fick lära mig vem jag var och varför vi, min familj, var som den var. Jag växte aldrig upp tillsammans med min biologiska far, men tillsammans med min styvfar, som min mor träffade under min tidiga tonårstid, var morfar det närmaste en fadergestalt jag hade i min närhet. Trots detta fick jag egentligen inte lära känna honom fullt ut förrän precis innan han gick bort – detta skrämmer mig fortfarande idag.

Det tog lång tid för min familj och inte minst min mor att faktiskt öppna sig om sin uppväxt och vad en resande egentligen är. För henne var det en spärr att komma över för att faktiskt kunna tala öppet om sitt ursprung. Men långsamt fick jag reda på mer och mer om min familjehistoria. Snart handlade allt i vårt liv om resande och resandekulturen och för min del handlade det om att öppna dörren till något jag hade hållits borta ifrån och för mamma var det ett sätt att frigöra sig från de bojor som hade hållit henne frånvarande från sin kultur. Vi började engagera oss i föreningsliv och snart var vi resandeaktivister.

Inget av det jag har berättat om mitt liv är unikt eller speciellt. Jag vill snarare säga att detta är normen för många av de personer som tillhör den romska minoriteten. Vi ser vår historia som hemsk och alla vi som tillhör den yngre generationen har familjemedlemmar och släktingar som har blivit tvångsomhändertagna, steriliserade, institutionaliserade och genom detta, på olika sätt trasiga. Vidare upplever många av oss att vi har fått vår kultur förlorad, mycket på grund av den rädsla dessa familjeerfarenheter skapat, men vi känner en stolthet över att tillhöra den folkgrupp som vi faktiskt gör, även om vi upplever att det är väldigt få som förstår sig på eller känner till den och dess mörka historia, som samtidigt är min släkthistoria.

Romernas aktuella situation

Att beskriva den nationella minoriteten romers aktuella situation är svårt och komplicerat. Alla grupper och alla individer som jag har mött är på något sätt påverkade av den politik de har varit utsatta för. Situationen ser dock mycket olika ut för olika grupper, inte bara mellan olika länder utan även inom Sverige. Så här beskrev min morfar resandefolkets situation strax efter 1960-talet:

”Sedan 1960 talet har dock, stora förändringar till det bättre genomförts av myndigheterna. Kanske det också är därför, att många resande idag numera har fasta anställningar. Mina egna barn, 5 till antalet, arbetar alla. Barnbarnen likaså. De är positivt inställda till svenska samhället. Detta är en glädjande utveckling som ägt rum. Många släpar dock fortfarande efter, antagligen beroende på att de ännu ej känner sig accepterade av omgivningen”

(Wallengren, 1998 sida 11)

Vissa romer skulle säga, att påståendet, att situationen efter 1960-talet blev bättre, är floskler. Tvärt om pekar många svenska romer ut den tiden som en tid då deras livssituation kraftigt försämrades, då de förlorade sina försörjningsmöjligheter i samband med att de blev bofasta. För många resande blev dock situationen betydligt bättre. I jämförelse med andra romer hade resandefolket bättre möjlighet att följa med välfärdsvågen in i samhället. Förändringarna tog dock lång tid. Resandefolket, som kanske hade varit mer utsatta för riktad myndighetspolitik, valde nu många gånger att hemlighålla sin etnicitet.

Vi romer (och resande) är än idag marginaliserade. Vi lever i ett socialt utanförskap, har sämre hälsa, mindre materiella tillgångar och har förlorat vårt kulturella kapital. Samtidigt har samhället blivit för mångkulturalism, ett system där människors mångfald, språk och kultur skall bejakas och respekteras. Detta system skiljer sig från det system som var rådande under tidigt 1900-tal, då flertalet människor, politiker och myndigheter ansåg att det fanns ett "rätt sätt" att leva och finnas. Vi kan alltså konstatera, att diskursen om hur vi skall förhålla oss till olika grupper i samhället har förändrats. Samtidigt upplever många romer att samhället inte alls har förändrat sig, utan att det råder kontinuitet i förtrycket. Kanske har de rätt?

Framtiden för romer och resande är på flera sätt osäker. Regeringen och vissa myndigheter har på ett helt annat sätt än tidigare tagit sitt ansvar och arbetar nu med att stärka de nationella minoriteternas situation. Vi är en nationell minoritetsgrupp och har som sådan vissa rättigheter, vilket ger oss en viss form av makt och inflytande i den politiska debatten. Å andra sidan har inte det europeiska parlamentet någonsin haft så många främlingsfientliga partier i sin församling. På flera håll i Europa är situationen ytterst allvarlig, speciellt för romer i Östeuropa. Ett flertal västliga EU-stater (där ibland Sverige) har signalerat att de vill avhysa romer som kommit från dess länder.

På många håll i Europa har de försök som gjorts för att förbättra för romernas situation uppfattats av romerna som ett misslyckande, eller som ett hot. Exempelvis beslutade den svenska regeringen den 16 februari 2012 om en strategi för romsk inkludering. Det övergripande målet är att den rom som fyller 20 år 2032 ska ha likvärdiga möjligheter i livet som den som är icke-rom. Målgruppen är framför allt de romer som befinner sig i ett socialt och ekonomiskt utanförskap och är utsatta för diskriminering. Många romer oroar sig för att denna strategi inte alls är till för att lyfta ut den romska minoriteten från marginalisering, utan man är rädd att strategin är till för att *assimilera* romer, men inte integrera dem i samhället. Denna oro delas även av de personer som inte upplever sig som marginaliserade. Man ställer sig kritisk till att satsningen just gäller de personer som befinner sig i ett "ekonomisk och socialt utanförskap". Är inte vi som är kulturellt marginaliserade viktiga?

När människor som inte lever med en minoritetsstatus läser om romernas historia tror jag att de ofta tycker att förtrycket skedde för

så länge sedan att det inte borde ha någon inverkan på vår livssituation idag. Lösdriverilagstiftningen var en fråga som drevs i Sverige främst från tidiga 1900-talet fram till 1940. Steriliseringspolitiken fördes förvisso tills 1970-talet, men redan efter andra världskrigets slut minskade antalet steriliseringar kraftigt. Tvångsomhändertagande av barn sker givetvis fortfarande (och kommer förmodligen alltid ske) även i romska familjer. Många kan säkert ställa sig frågande till varför detta ska ha någon betydelse för oss idag. I jämförelse med de myndigheter som drev på eller aktivt verkade för dessa former av förtryck är minnet för oss som är offer betydligt längre.

Jag blir ständigt påmind om min historia. Jag blir påmind varje gång jag träffar någon äldre person som berättar att de aldrig fick några egna barn då de blev steriliserade. Jag blir påmind när jag träffar personer som har varit omhändertagna och de inte kan språket eller saknar andra kulturella färdigheter, som andra privilegierade som fick växa upp i kulturen har med sig sedan barnsben. Jag blir påmind då jag hör talas om personer vars barn är under utredning och av föräldrarnas oro om vad som idag skall hända med deras barn. Vår historia och det förtryck som vi har varit utsatta för finns alltid med oss. Min morfar skrev exempelvis om ”tattarinventeringen” så här:

”Polisens digra register om resandefolk, ger en bild av kriminella människor, syftet har varit att svartmåla, därför ger inte dessa register en full rättvis bild. En gång kommer dessa polisregister att hamna i arkiv... Tillgängliga för var och en som önskar ta del av dessa handlingar. Gamla polisuppgifter från 1800-talet tas idag som bevis för vår kriminella läggning. Efter 100 år tas vår tids register och läggs till dom gamla, därmed förstärks intrycket av kriminallitet. Skulle någon (person), århundrade senare del, fortfarande bära Tattare stämpeln, så kan man förstå den skada dessa register då kan orsaka dessa då varande resandefolk. Då, liksom nu, och förr”

(Wallengren, 1998, sida 21)

Dagens Nyheters avslöjande i september 2013 att Skånepolisen förde ett romskt register, som sammanlagt ska innehålla så många som 4 741 personer, av dem är över 1300 barn och över 200 avlidna. När jag skriver denna text har Säkerhets- och integritetsskyddsämnen-

den avslutat sin utredning. Slutsatsen är, att polisens registrering av personuppgifter har varit olaglig, men att det inte kan fastställas att anledningen till registreringen är romsk härkomst. För många romer och resande medförde detta avslöjande en stor oro. De äldre blev påminda om de storskaliga registreringar som skedde under 1900-talet, men även alla de konsekvenser dessa inventeringar fick. Den yngre generationen oroar sig nu över vem som kan få tillgång till registret och hur det kommer att användas när de söker bostäder, arbeten, utbildning etc. Avslöjandet har fått allvarliga konsekvenser för minoritetspolitikens trovärdighet och för oss som har gjort ett aktivt val att engagera oss inom politiken. Släkt och familj har tagit avstånd från mig efter det att registret uppdagades, då de känner en oro över att bli registrerade om de har en fortsatt kontakt med mig.

Ursäkter

Olika samhälleliga aktörer har fört fram ursäkter och fler ursäkter är också på väg. Den 28 april 2000 framförde regeringen en ursäkt till resandefolket för de övergrepp vi hade varit utsatta för av svenska myndigheter. Strax därefter, den 16 maj samma år, framförde Svenska kyrkan sin ursäkt. Ingen av dessa två händelser, vill jag hävda, har betytt något för den nationella minoriteten romer. För mina äldre släktingar betydde ursäkten inte något alls. Ursäkten från regeringen framstod som svag pga. att den inte uppmärksammades tillräckligt. Ursäkten från Svenska kyrkan väckte inget annat än vrede. Exempelvis nämndes ordet ”rom” enbart en gång av K.G. Hammar och ordet resande användes inte alls.

Det finns de som menar att försoning aldrig är möjlig. Är det verkligen försoning vi kräver av Sveriges representanter? Innebär inte försoning att båda har felat? Jag tillhör själv en av dem som vänder mig emot begreppet ”försoning”. Antiziganismen, både den historiska och den som fortfarande finns i samhället, är inget romskt problem utan ett ”svenskt” problem, och det är vi romer och resande som är offren. 2014 har integrationsminister Erik Ullenhag varit noga med att påpeka, att sanningen om hur den nationella minoriteten romer har behandlats måste lyftas fram i ljuset och att skuldbeläggandet av romer ska upphöra. I stället för en sannings- och försoningskom-

mission som romerna själva har haft som förslag valde regeringen en annan strategi – en vitbok om historien och en strategi om romsk inkludering.

Även denna bok skulle kunna ses som en försoningsprocess, en förlåtelsestrategi eller en gottgörelse från en specifik myndighets sida, Socialstyrelsen. Denna bok, som jag själv har varit med att skriva, kan medföra två fördelar för romer och resande. I bästa fall kan denna bok, som har försökt att skapa en rättvis bild av Socialstyrelsens roll under 1900-talet, fungera som ett erkännande från Socialstyrelsens sida och då kanske de drabbade kan förlåta. Och även om så inte är fallet så kan den ge ”icke-romer” och ”icke-resande” en bättre kunskap och förståelse om sina egna företrädares erfarenheter av det förtryck som vi har varit utsatta för historiskt och som vi är utsatta för ännu idag.

Ett förtroendefullt samarbete

Vi kan konstatera att Socialstyrelsen har spelat en stor roll i att forma den nationella minoriteten romers sociala och kulturella situation. Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen har på flera sätt bidragit till marginalisering, osynliggörande och självförakt, genom att på olika sätt vara engagerade, i bl.a. lösdriverifrågan, steriliseringskampanjen, flyktingpolitiken, inventeringarna, frågorna rörande utbildning och bostäder, familjepedagogik och omhändertagande av barn. Idag arbetar Socialstyrelsen med frågor som rör människors hälsa, välfärd och omsorg och myndigheten kommer fortfarande ha en betydande roll i att inverka på romers livssituation. Realistiskt sett kommer den romska minoriteten att leva i ett utanförskap i en betydande lång framtid. Det är då viktigt att myndighetens fortsatta arbete baseras på humanism och på ett empatiskt och solidariskt förhållningsätt. Lika viktigt är det, att man har tagit itu med sin egen historia och sin egen roll och erkänner denna. Bara då kan ett framtida förtroendefullt samarbete ske mellan den aktuella myndigheten och den nationella minoriteten romer.

7. Inventering och registrering

I detta kapitel vill vi visa hur myndigheterna under 1900-talet registrerade romer och resande för att hålla dem under uppsikt. Under den första delen av 1900-talet var syftet med registreringarna och kartläggningarna att möjliggöra en särslagstiftning och en repressiv politik. I det sammanhanget diskuterades främst sterilisering, omhändertagande av barn och fördrivande av romer ut ur landet. Under den senare delen av 1900-talet sågs registreringen som ett verktyg i processen att assimilera romer. Romsk kultur definierades fortfarande i negativa termer och ansågs inte vara förenlig med ett liv i det moderna samhället. Syftet med politiken var att förändra romerna till sätt och sinnelag och att bryta ned romsk kultur. Romerna fick inte vid något tillfälle vara med och utforma undersökningarna och de hade sällan reell möjlighet att avstå från att delta i dem. De hade inte heller insyn i, eller inflytande över, de registerakter som upprättades över dem. Romerna omfattades inte av sekretesskyddet i samma utsträckning som övriga medborgare. I första hand fokuserar vi på de så kallade inventeringarna av ”zigenare” och ”tattare” som Socialstyrelsen organiserade i början av 1940-talet (Axelsson, 2007; Sjögren, 2010; Hazell, 2011). Vi tar också upp några av de övriga inventeringar, registreringar och undersökningar, som genomfördes under perioden, och Socialstyrelsens eventuella roll för dem.

Folkräkningarna och Fattigvårdslagstiftningskommittén

Myndigheterna hade försökt fastställa antalet romer i landet flera gånger innan inventeringarna på 1940-talet gjordes. I de folkräkningar som Statistiska centralbyrån (SCB) genomförde vart tionde år mellan 1870 och 1900 gjordes försök att uppskatta antalet ”zige-

nare” i landet³³, men förhoppningarna att lyckas grusades. Att antalet ”zigenare” i landet år 1870 skulle vara så få som 70 personer kunde inte stämma, ansåg SCB. Det ”kringstrykande” levnadssättet innebär att ”zigenarna” slapp undan anteckning vid så väl husförhör som vid mantalsskrivningar.³⁴ Samma slutsats drogs vid folkräkningarna 1880, 1890 och 1900. I själva verket bidrog nog en viss begreppsförvirring till SCB:s huvudbry. Byrån ville få reda på antalet ”zigenare” och ”tattare” i landet men frågade enbart efter antalet ”zigenare”. I rapporten från folkräkningen 1910 försökte SCB för första gången reda ut skillnaden mellan folkgrupperna. Antalet ”zigenare” eller ”tattare” beräknades då till 488. (Statistiska centralbyrån, 1918, Folkräkningen den 31 december 1910: 4, s. 32) Ordet *eller* tyder dock på att begreppen fortfarande användes mer eller mindre synonymt. I folkräkningen 1920 hade antalet ”zigenare” och ”tattare” stigit till 773. Vid den här tiden använde SCB istället ordet *och* vilket tyder på att folkgrupperna i större utsträckning begreppsligt skildes åt. SCB förmodade att ökningen berodde på noggrannare kyrkobokföring, men ansåg fortfarande att siffran var för låg.³⁵ I folkräkningen 1930 upprepades resonemanget men SCB ville då inte offentliggöra några siffror eftersom de inte ansågs tillförlitliga. Trots det uppgavs att ”tattare” och ”zigenare” som redovisades i församlingsböckerna var 471 till antalet (Statistiska centralbyrån, 1937, Folkräkningen den 31 december 1930: 5, s. 26). En viktig skillnad mellan folkräkning-

³³ Olika delar av folkräkningarna publicerades vid skilda tillfällen. Till exempel publicerades den ”avdelning” som gällde 1870 års folkräkning av ”zigenare” år 1874. De publikationer som gäller ”zigenare” och sedermera även ”tattare” publicerades år 1874, 1885, 1895, 1907, 1918, 1925 och 1937.

³⁴ ”Förhoppningen att genom uppgifter från presterskapet vinna upplysning, huruvida s.k. zigenare inom vårt land förefinnas i anmärkningsvärt antal, har blifvit sviken... Det vore nemligen icke berättigadt, att på grund av detta meddelande antaga, det personer, som under denna benämning hänföras, skulle vara så fåtaliga. Sannolikt synes väl vara, att de under sitt kringstrykande lefnadssätt undgå all anteckning i husförhörslängderna så väl som uppmärksamhet vid mantalsskrifningarna...” (Statistiska centralbyrån, 1874, Statistiska centralbyråns underdåniga berättelse för år 1870: 3, s. 32)

³⁵ ”Att talen måste bli minima ligger också i sakens natur. Med tattare förstår man nämligen i allmänhet den genom blandning mellan zigenare och infödda svenska uppkomna befolkningen, och har blandningen försiggått under några generationer, möter naturligen svårighet att skilja den uppkomna rasen från den rena svenska folkstammen, i alla händelser göras inga anteckningar därom i församlingsböckerna. De rena zigenarna åter bilda visserligen genom seder och levnadssätt en lätt igenkänd och från tatterna tämligen skild folkgrupp, vilket bl.a. tar sig uttryck däri, att tatterna i regel hava fast bostad, medan zigenarna eller ”vandringsfolket” utan längre uppehåll större delen av året flacka omkring. Men under detta kringstrykande liv undandraga sig troligen åtskilliga zigenare fortfarande all kyrkobokföring.” (Statistiska centralbyrån, 1925, Folkräkningen den 31 december 1920: 2, sid. 40-41)

arna 1870–1910 och 1920–1930 är att man tidigare enbart talade om ”folkstammar” medan man 1920 och 1930 också talade om ”raser”. Socialstyrelsen återkom, som vi ser längre fram i kapitlet, till frågan om skillnaden mellan de två ”raserna”.

1907 års Fattigvårdslagstiftningskommitté lät genomföra flera kartläggningar av ”tattare” och ”zigenare”. Polisen fick i uppdrag att redovisa i vilken utsträckning ”tattare” och ”zigenare” anhållits med stöd av lösdriverilagen mellan 1905–1907 (SOU 1923:2, s. 284-285). Pastorsämbetena och Polismyndigheterna ombads svara på enkäter om hur många ”tattare” och ”zigenare” som fanns inskrivna i kyrkoböckerna och som vistades i, eller passerade genom, respektive distrikt i början av 1920-talet. Resultaten redovisades sedan i en statlig offentlig utredning (SOU 1923:2). Betänkandet behandlade bland annat frågan om hur ”zigenarna” skulle förmås lämna landet (ibid., s. 89-91). I utredningen diskuterades också sterilisering av ”tattarna”, liksom frågan om huruvida ”tattarnas” barn borde omhändertas i större utsträckning (ibid., s. 84-88).

Socialstyrelsen om ”tattarproblemet”

Efter en skrivelse år 1934, från statens inspektör för fattigvård och barnavård G.H. von Koch, genomförde Malmöpolisen en undersökning om förekomsten av ”tattare” i Skåne 1935. G.H. von Koch ansåg att varken staten eller kommunerna agerade tillräckligt kraftfullt mot ”tattarnas” asociala levnadssätt. Trots att åtgärder under lång tid vidtagits mot dem hade dessa visat sig fruktlösa. Han menade att den allmänna opinionen krävde hårdare tag. Problemet var att varken stat eller kommun ansåg sig ha ”skyldighet eller ens befogenhet att mera systematiskt kontrollera tattarnas liv och ingripa mot deras asociala tendenser” (RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942). Som det såg ut nu, enligt von Koch, ingrep myndigheterna endast vid påtagliga lagbrott. Kommunerna använde sig inte av barnavårdslagen i tillräcklig omfattning eftersom ”tattarna” ständigt var på flyttande fot och inte kunde tillskrivas någon enskild kommuns ansvar. Kommunerna undandrog sig gärna de ökade kostnader som en mer omfattande tillämpning av barnavårdslagen, (det vill säga tvångsomhändertagande av barn), skulle innebära. G.H. von Koch presenterade några olika förslag till åtgärder. En särskild myndighet borde få i uppdrag

att ”i alla avseenden öva tillsyn över tattarna” (ibid.) och för det borde ett *centralt register* över alla tattare i landet upprättas. För att barnen i större utsträckning skulle kunna skiljas från sina föräldrar så:

”... måste staten ingripa och öva särskild kontroll över tatarbarnens uppfostran samt övertaga kommunernas kostnader för vård och fostran i barnhem. Numera finns upptagningshem för barn i landets skilda delar, men i de fall där tatarbarn intagits å dessa, har det visat sig förenat med avsevärda olägenheter, genom att barnens anhöriga i stort antal infinna sig vid hemmet och fordra barnens återlämnande. Dessa störande uppträdanden vålla oro bland de övriga barnen och hemmens hela uppfostrande verksamhet bli lidande.”

(RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942)

Citatet visar att barnen inte hade överlämnats frivilligt av föräldrarna till barnavårdsmyndigheterna. För von Koch var det inte i första hand en fråga om att staten och kommunerna skulle agera *för* folkgruppens bästa, utan *mot dem* i det omgivande samhällets och statens intresse. För det krävdes tvångsåtgärder som användes mot barnen. Men dessa barn borde inte, enligt honom, uppfostras på samma barnhem som barn ur den övriga befolkningen. I stället borde särskilda barnhem ta hand om barn med ”tattarsprung”. G.H. von Koch pekade på insatser i Norge där ”tattarna” gjorts bofasta på mindre jordbrukskolonier samtidigt som barnen tvångsomhändertagits. Han efterlyste en utredning om huruvida liknande åtgärder kunde vidtas i Sverige.

Socialstyrelsen yttrade sig 1937 över von Kochs skrivelse och påpekade då att myndigheten inte hade någon direkt befattning med ”tattarfrågan”. Indirekt fanns dock några beröringspunkter, enligt Socialstyrelsen. I utlänningslagen, som myndigheten vid den tiden ansvarade för, stadgades det att utlänningar som ”till härkomst och levnadssätt kunna rubriceras som tattare” (ibid.) skulle avvisas och utvisas. Även alkoholistlagen gav samhället möjligheter att vidta åtgärder gentemot ”tattarna”. Socialstyrelsen ansåg inte att någon ändring av de här lagarna behövdes. Istället förordade myndigheten en reformerad lösdriverilag. Socialstyrelsen ansåg att ärendet borde överlämnas till den pågående utredningen av lösdriverilagstiftningen.

Det här yttrandet visar tydligt inom vilka områden som frågor om ”tattare” och ”zigenare” enligt Socialstyrelsen hörde hemma, näm-

ligen inom ramen för alkoholistlagen, utlänningslagen, barnavårdslagen, lösdriverilagen och steriliseringslagen. I slutet av yttrandet föreslog myndigheten att steriliseringsåtgärder borde övervägas. Det rasbiologiska synsättet och den förtryckande diskurs – som vi menar präglade Socialstyrelsens syn på romer och resande fram till andra världskrigets slut – satte en gräns för vilka åtgärder som kunde övervägas. Insatser som kunde förbättra romernas och resandes sociala, politiska och ekonomiska situation diskuterades överhuvudtaget inte.

Utlänningslagen inriktades i första hand på att hindra ”zigenare” från att komma in i landet. Även romer som var födda i Sverige och som i hela sitt liv vistats i landet betraktades ofta under 1900-talets första decennier som utländska eller främmande ”folkelement” vilka borde förmås lämna landet (SOU 1923:2). ”Tattare” betraktades som en blandras mellan ”zigenare” och asociala individer. Av yttrandet över von Kochs skrivelse framgår att Socialstyrelsen också på ett övergripande plan ansåg att ”tattarproblemet” var en rasfråga:

”Emellertid lärer erfarenheten utvisa, att man här står inför ett specifikt rasproblem, där ett för oss till kynne och läggning och därur framspringande livsföring främmande folkelement icke med fördel låter sig förena med vår egen ras. Önskvärt vore, att målsmän för ärftlighetsforskningen finge tillfälle att göra frågan till föremål för utredning.”

(RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942)

Några år senare genomfördes en sådan rasbiologisk undersökning på Socialstyrelsens initiativ.

Myndigheten menade att uppfostrande åtgärder riktade mot barnen *eventuellt* kunde vara av visst värde, men myndigheten var tveksam. Man ansåg att det fanns avsevärda risker för den ”svenska rasen” med åtgärder från samhällets sida vilka syftade till att anpassa detta ”främmande raselement”:

”Styrelsen är nämligen ej övertygad, att samhällsåtgärder, som lede till, att dessa för oss främmande raselement närmare assimilerades, i längden skulle vara till gagn. Man löpte, synes det, risken, att de för oss främmande, konstitutiva lynnesdragen skulle leva kvar hos kommande, i det yttre assimilerade generationer och ge upphov till ett från vårt samhällsliv divergerande levnadssätt, även om

detta kanske icke toge sig uttryck i sådant vagabonderande, som nu gemenligen utmärker tattarna.”

(RA Socialdepartementet konseljakt 25 september 1942)

Det var inte enbart Socialstyrelsen som yttrade sig över von Kochs skrivelse. Även Skolöverstyrelsen, Lantbruksstyrelsen samt ett tiotal länsstyrelser deltog i remissrundan. En av dessa var Malmöhus län som gav Malmöpolisen i uppdrag att genomföra inventeringen i Skåne 1935.

G.H. von Kochs skrivelse, remissvaren och några enskilda framställningar – bl.a. från en kyrkoherde, en ordförande i en fattigvårdsstyrelse och en barnvårdsnämnd – föranledde myndigheten på 1940-talet att genomföra den rikstäckande inventeringen som vi fokuserar på i det här kapitlet. Socialstyrelsen yttrade sig 1942 över de olika skrivelserna som efterfrågade en utredning av ”tattarproblemet”. Så här inledde man sitt yttrande:

”De befolkningselement, som benämnas zigenare och tattare, utgöra ett samhällsproblem, med vilket man i vårt land haft att kämpa i drygt fyra sekler. Deras brist på förmåga att anpassa sig i det svenska rättssamhället är tillräckligt omvittnad, och deras livsföring kan i få ord karakteriseras såsom vagabonderande och parasitär.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIa)

Socialstyrelsen menade att åtgärder som riktades specifikt mot folkgrupperna krävdes. Först och främst var det dock nödvändigt med en noggrann utredning och fullständig registrering. Följande citat visar att registreringsverktyget skulle användas för att möjliggöra senare ”befolkningskvalitativa” åtgärder, såsom sterilisering:

”Socialstyrelsen finner det för sin del angeläget, att det kommer under övervägande, huruvida icke åtgärder, inriktade på speciellt denna befolkningsgrupp, äro nödvändiga, om man skall kunna komma tillrätta med problemet. Visserligen kan i ett demokratiskt rättssamhälle all särlagstiftning för en viss befolkningsgrupp ingiva betänkligheter, men fråga är om icke dessa betänkligheter måste vika på grund av de nedslående erfarenheter, som gjorts ifråga om andra metoder för problemets lösning. Emellertid är det i första hand nödvändigt att frågan blir föremål för en grundlig

utredning. Skola åtgärder, inriktade speciellt på denna befolkningsgrupp, vidtagas, måste det i första hand klargöras, på vad sätt befolkningsgruppen skall avgränsas... Utredningen bör här syfta till en så långt möjlig fullständig registrering eller katalogisering över de personer, som klart anses tillhöra typen tattare respektive zigenare och som kunna uppsåras.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIa)

Genom kungligt brev i september 1942 fick Socialstyrelsen i uppdrag att verkställa en inventering. I första hand skulle antalet ”tattare” och ”zigenare” räknas och uppgifter om var i landet de uppehöll sig skulle dokumenteras. Men myndigheten sade sig också vilja utreda den fråga som föranledde debatten, det vill säga det så kallade ”tattarproblemet”. I en promemoria om utformningen av undersökningen sammanfattade Socialstyrelsen innebörden av de tidigare skrivelserna, men nämnde inte då sina egna yttranden från 1937 och 1942. Hade det rashygieniska synsättet börjat ifrågasättas inom myndigheten? Eller satt en annan person bakom skrivmaskinen? Vad vi kan konstatera är att ordalydelsen i promemorian har en mildare ton än tidigare, även om mycket var sig likt:

”Man har i dessa sammanhang påtalat tattarbefolkningens asociala levnadssätt och olägenheterna därav för den övriga befolkningen. Vidare utgöra de förhållanden, under vilka de ofta talrika barnskarorna inom sådana asociala familjer få växa upp, ett trängande socialt problem. Det har även ifrågasatts, att de dryga understödskostnader, som tattarna medföra för vissa kommuner, borde övertagas av staten. – Vad zigenarna beträffar, är det särskilt frågan om beredande av ordnad skolundervisning av zigenarbarn, som varit föremål för uppmärksamhet.”

(RA Socialstyrelsen, 2: byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

I promemorian diskuterade myndigheten kortfattat tidigare inventeringar liksom den forskning som ansågs relevant för att slutföra uppdraget. Till exempel nämns en etnologisk undersökning som bedrevs vid Institutet för folklivsforskning. Socialstyrelsen framhöll att ett samarbete borde upprättas med de institutioner och enskilda forskare som var insatta i ämnet eftersom det kunde vara värdefullt både för planering av inventeringen och för det efterföljande arbetet med den.

Socialstyrelsen konstaterade att ”tattarna” och ”zigenarna” utgjor-

de två sinsemellan olika folkgrupper och gav sig in i en diskussion om deras ursprung. Den stora knäckfrågan för myndigheten var att avgöra hur gruppen ”tattare” skulle urskiljas från den övriga befolkningen. Frågan var om de härstammade från ”zigenare” och utgjorde en särskild ”blandras” eller om de representerade ”ett urval av inhemska befolkningselement, som genom asocialitet eller oförmåga att anpassa sig till ett ordnat samhällsliv kommit att bilda en särskild befolkningsgrupp” (ibid.). Oavsett om svaret på frågan var att de utgjorde en särskild ”blandras” eller om miljöfaktorer var avgörande för deras asocialitet, så fastslogs det att det var frågan om en specifik folkgrupp. Det ingick inte i uppdraget att räkna alla de personer i Sverige som ansågs asociala. Det verkade dessutom som om det såväl bland ”tattarna” själva fanns ett ”traditionsmedvetande om deras särart”, som hos den övriga befolkningen en ”härdvunnen uppfattning om dylika familjers främlingskap för bygden” (ibid.). Socialstyrelsen konstaterade att vad ”zigenarna beträffar, utgöra dessa en från den övriga befolkningen tydligt avskild grupp, som det icke kan möta några större svårigheter att identifiera” (ibid.). Ortstraditionen skulle alltså eventuellt kunna avgöra vilka som var ”tattare”. Vilka som var ”zigenare” ansåg myndigheten däremot uppenbart. Socialstyrelsen bestämde sig därför att göra två separata inventeringar, en för varje folkgrupp, efter delvis olika metoder.

Det rasbiologiska institutet och den antropologiska undersökningen

För att definiera begreppet ”tattare” och få klarhet i huruvida de utgjorde en egen ras, gav Socialstyrelsen rasbiologiska institutet i uppdrag att göra en (fysisk) antropologisk undersökning av internerade ”tattare” på olika straffanstalter och alkoholistanstalter. Undersökningen avsåg att mäta de tvångsintagna ”tattarnas” kroppar. För att ”säkerställa” att tillräckligt många ingick i studien och att de undersökta utgjorde ett ”representativt urval av tattarbefolkningen” (RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10) undersöktes också några personer som erhöll fattigvårdsunderstöd. De som skulle mätas var män mellan 15 och 50 år som på anstalterna betecknades ”tattare”. Resultaten från den antropologiska undersökningen skulle sedan jämföras med data från en liknande undersökning av värnplik-

tiga soldater, som rasbiologiska institutet publicerade 1926. På så sätt kunde det fastställas om det rörde sig om en specifik ras, ansåg man. Chefen för rasbiologiska institutet Gunnar Dahlberg rapporterade i början av 1944 sina resultat till Socialstyrelsen.

Dahlberg konstaterade att det även bland personer som är av ”rent svensk härstamning” finns individer som utmärker sig genom samma levnadssätt (vagabonderande, asocialitet, kriminalitet) och utseende (mörkklagda) som ”tattare” förknippas med (ibid.). Men hur upplägget av den antropologiska undersökningen påverkades gick han inte närmare in på. Rasbiologiska institutet förefaller alltså ha tacklat frågan på samma sätt som Socialstyrelsen senare gjorde i sin inventering. De personer och familjer som av ”betrodna” personer identifierades som ”tattare” ansågs vara det.

Det skulle visa sig svårt att övertala de internerade att delta i den antropologiska undersökningen:

”Åtskilliga ha vägrat och i många fall har vederbörande kunnat undersökas först sedan man med ett visst mått av besvär lyckats övertyga honom om att det varit fråga om en rent vetenskaplig undersökning, som inte medförde några som helst olägenheter för honom.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Att en person vägrade delta i rasundersökningen accepterades inte. Genom påtryckningar lyckades rasbiologerna övertala de intagna att gå med på att undersökas. Hur det gick till vet vi inte idag. Att interner på anstalter och personer som erhöll fattigvård undersöktes blottlägger emellertid ett ojämnt maktförhållande. De internerade personerna hade inte samma möjligheter att avstå från att delta i undersökningen som individer i samhället i övrigt hade haft. Den rasbiologiska undersökningen var i sig ett övergrepp och en i ett långt led av repressiva åtgärder som präglade myndigheternas politik gentemot romer och resande.

Dahlberg ansåg att mätresultaten inte gav stöd åt antagandet att ”tattarna” härstammade från ”zigenare”. Någon antropologisk undersökning av den senare gruppen hade rasbiologiska institutet inte gjort men utifrån undersökningar som gjorts i andra länder tyckte sig Dahlberg ändå kunna sammanfatta vad som var karakteristiskt för ”zigenare”:

”Kroppslängden är i genomsnitt mer än 1 dm mindre än för svenskar i genomsnitt. Zigenare ha däremot i motsats till tattare ej särskilt liten axelbredd. I proportion till kroppslängden är den ungefär lika stor som för svenskar. De äro vidare i genomsnitt något mera kortskalliga och ha ungefär lika avlångt ansikte som svenskar. Näsformen är i mycket stor utsträckning konvex eller rak, medan däremot konkava näsor äro förhållandevis ovanliga. Pigmenteringen är starkt utvecklad, vilket framträder redan i hudfärgen. Flertalet är brunögda och har mörkt hår och ett ej obetydligt antal individer ha rent kolsvart hår.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Dahlberg menade vidare att ”zigenare” utmärkte sig genom sin ”egendomliga livsföring”, sina kläder och sitt språk som saknade ord för sådant som plikt, egendom och bosättning. I fråga om livsföringen påminde ”tattare” i stor utsträckning om ”zigenare”, enligt Dahlberg. Att ”tattarna” inte var lika kortväxta, sällan hade kolsvart hår, smala axlar och en annan huvudform och näsform etc. talade emellertid mot antagandet att de härstammade från ”zigenare”. Han kom till slutsatsen att likheter i språk och traditioner spelade en större roll än blodsförbindelser. Därefter sammanfattade han i vad mån ”tattare” påminde om svenskar i övrigt. Att de oftare än svenskar hade mörkt hår berodde enligt Dahlberg troligen på att beteckningen användes just om vagabonder som hade mörkt hår. Att även en del ljushåriga kunde klassificeras som ”tattare” berodde på att beteckningen gick i arv:

”Föräldrar, som överensstämt med de folkliga föreställningarna angående tattare, få barn, som också betecknas tattare, men av vilka en del inte ärva föräldrarnas mörka hår och ögonfärg utan bli ljuslagda”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Vad gällde hårfärg och ögonfärg tyckte Dahlberg att ”tattarna” i undersökningen kunde placeras någonstans mellan sydtyskar och italienare och framförallt påminde de om schweizare. På det stora hela ansåg han att ”tattare” liknade svenskar, med undantag för att de hade ”liten hjärnskål och s.k. astenisk³⁶ kroppsbyggnad med smala axlar” (ibid.). Rapporten avslutades med slutsatsen att det inte

³⁶ Astenisk betyder kraftlös.

var möjligt att särskilja ”tattare” från andra svenskar och att det inte genom en antropologisk undersökning var möjligt att bevisa att en person var ”tattare”. En annan slutsats var att ”tattarnas” sociala problem inte kunde ”särskiljas från de allmänna problem, som personer med vagabonderande och asocial livsföring utgör för vårt samhälle” (ibid.).

David Sjögren påpekar i sin avhandling ”*Den säkra zonen*” (Sjögren, 2010) att det var anmärkningsvärt att Gunnar Dahlberg genomförde den rasbiologiska undersökningen eftersom han under lång tid ägnat sig åt att ifrågasätta dåtidens rasläror och de rasbiologiska undersökningsmetoderna. Att så ändå skedde berodde på att Socialstyrelsen gav Dahlberg mycket tydliga instruktioner. Samma metoder som rasbiologiska institutet använt vid sin undersökning av värnpliktiga soldater 20 år tidigare skulle användas (Sjögren, 2010, s. 159). Resultaten skulle sedan jämföras för att avgöra om ”tattarna” utgjorde en särskild (och mindervärdig) ras. Det var alltså Socialstyrelsen, snarare än rasbiologiska institutet, som drev på för att den rasbiologiska undersökningen genomfördes – och på vilket sätt den genomfördes.

Korrespondens med andra ”experter”

I väntan på resultaten från rasbiologiska institutet genomförde Socialstyrelsen en provinventering av ”tattare” i Stockholms och Värmlands län. Även den, tänkte man sig, borde kunna hjälpa till att bestämma hur ”tattare” skulle definieras och vilka metoder och frågeställningar som kunde vara relevanta vid en mer omfattande inventering. Socialstyrelsen fick också hjälp från annat håll. I Socialstyrelsens arkiv finns en del korrespondens med personer som myndigheten ansåg var insatta i ämnet och som förmodades kunna bidra med kunskaper och idéer om hur ”tattare” kunde urskiljas från befolkningen i övrigt. En sådan person var Allan Etzler, som till skillnad från Gunnar Dahlberg ansåg att ”tattarna” var ”naturaliserade ättlingar av äldre zigenarinvandrare, ha alla större eller mindre tillskott av landets eget blod, men utgöra en blandras som på många håll har en varaktig och säregen karaktär” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö).

En annan ”expert” var Nils Holmberg vid Landsarkivet i Göteborg som hade varit inblandad i den inventering som genomfördes i Skåne

1935. Holmberg ansåg att syftet med Socialstyrelsens inventering borde vara att få en uppfattning om ”tattareplågans omfattning” (RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10). Den allmänna uppfattningen, att ”tattarna” utgjorde ”ett från den övriga svenska befolkningen skilt, svartmusligt raselement, ... [och] att deras livsföring präglas av en utpräglad asocialitet” (ibid.) var enligt Holmberg inte lämplig som utgångspunkt för undersökningen. Att vända sig till länsstyrelser och städernas myndigheter skulle i sin tur enbart fånga upp de ”notoriska tattarna” och att komplettera med uppgifter från folkminnesanteckningar löste inte problemet:

”Till tattare komma att räknas oordentligt folk, som råkat bli bofasta i socknen, men å andra sidan kan man räkna med en viss obenägenhet hos uppgiftslämnare att tilldela sin egen socken tattare (fattigvårdssynpunkter). Tattare med rörlig läggning kommer dubbelbokföras eller inte upptagas alls. Dessutom kommer en stor del av stadstatterna glida ur nätet. Någon som helst grundval för att bedöma omfattningen av tattareproblemet får man sålunda icke och följaktligen icke heller någon möjlighet att bedöma storleksordningen av eventuella saneringsåtgärder eller i vilken form dessa skola bedrivas. Man får genom en så lagd inventering t.ex. ingen uppfattning om tattarefrågan är ett miljö- eller ett ärftlighetsproblem eller en kombination av båda.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Holmberg föreslog istället en metod som han kallade den monografiska³⁷ vilken skulle kunna visa om ”brottsligheten var något gemensamt drag eller om enskilda individer voro normala socialt sett” och vidare ”om tattarnas mentalitet var miljöbetingad eller ärftlig” (ibid.). En sådan undersökning kunde, enligt Holmberg, ge riktlinjer för hur en fortsatt och mer omfattande undersökning bäst organiserades och hur frågeformulären då borde utformas.

³⁷ Nils Holmberg beskrev den monografiska metoden så här: ”Om man tänker sig att man tog ut en rikstattarefamilj... och ett mindre antal lokaltattarefamiljer och verkställde en genealogisk undersökning och sociologisk undersökning på dem, skulle man kunna nå till ett visst bestämt resultat. Den genealogiska undersökningen skulle utgå från familjemedlemmar i åldern mellan 20 och 40 år, deras barn, föräldrar och föräldrars syskon samt syskonbarn skulle undersökas ur vissa bestämda synpunkter, brottslighet, hälsotillstånd (epilepsi, ärftliga sinnessjukdomar etc.) begåvningsgrad så långt detta med tillgängliga handlingar kunde utrönas, fruktsamhet, allmän asocialitet, yrke och utbildning.” (RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913-1961, H10)

”Om man antager, att en sådan monografisk undersökning gåve vid handen, att tattarna bland sina närmaste släktingar ha personer, som leva ett hederligt, strävsamt liv, förvandlas hela tattarefrågan till ett problem om en förbättrad miljö för tattareungdomen, om å andra sidan, vilket man ofta är benägen att tro, tattarna äro en ras framskapat av misslyckad selektion, blir frågan ärftlighetsmedicinsk.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Om det var en fråga om miljön, var en senare inventering inte nödvändig, ansåg Holmberg som tänkte sig att den monografiska undersökningen kunde utgå från frågorna ”Äro tattarna patraske? Är patrasket tattare?” (ibid.). Samhällets insatser enligt förslaget beskrevs som ”saneringsåtgärder”. Formuleringen för tankarna till bekämpningen av skadedjur. Ansvarig för inventeringen vid Socialstyrelsen tackade i ett brev Holmberg för synpunkter ”vilka i väsentliga delar överensstämmer med min egen uppfattning” (ibid.) och förklarade för honom att myndigheten valt att genomföra dels en antropologisk undersökning och dels en provinventering utifrån traditionsuppgifter. Vilka uppfattningar han delade framgår dock inte av brevet.

En annan inspirationskälla för Socialstyrelsen var det arbete som bedrevs vid Institutet för folklivsforskning, som var anknutet till Nordiska museet. Socialstyrelsen skrev i en hemställan till Konungen om anslag för den fysisk-antropologiska undersökningen att myndigheten i väntan på resultaten från rasundersökningen planerade att genomföra en provinventering utifrån traditionsuppgifter:

”De svar enligt Nordiska muséets frågelistor om tattare, som hittills föreligga från ortsmiddelare för ett femtiotal socknar, ger nämligen vid handen, att tattarna betraktas som en särskild befolkningsgrupp och att en bygdetradition finnes i fråga om vilka personer, som tillhöra ”tattarsläkter”... För fastställande av vilka personer, som äro att räkna som tattare, skall polisen vända sig till med ortstraditionen förtrogna personer. I första hand kan polisen därvid vända sig till de ortsmiddelare i länet, som Institutet för folklivsforskning vid Nordiska muséet har till sitt förfogande.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Undersökningen vid Institutet för folklivsforskning och den frågelistan

som institutet utarbetat ansåg Socialstyrelsen vara viktig för genomförande av inventeringen. Myndigheten tänkte sig att polisen vid provinventeringen kunde vända sig till samma sagesmän som folklivsforskarna använt sig av. Frågelistan, vars övergripande syfte enligt institutet var att samla in material som kunde ”belysa dessa människors livsföring” (ibid.), innehöll bland annat följande frågor:

”Vilka egenskaper anses vara mest utmärkande för tattare? Känner ni konkreta exempel på deras häftighet, våldsamhet, lömskhet, oärlighet, tjuvaktighet, feghet, lösaktighet, orenlighet, osedlighet, lögnaktighet, arbetsskygghet, lättja, flyttningslust etc.?”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Som man frågar får man också svar. Institutet ställde inte frågor om positiva egenskaper. På så sätt blottlade de inte bara allmänhetens, utan också institutets egen, syn på de människor som undersökningen gällde. Andra exempel från frågelistan som ger klart obehagliga associationer och där bara det faktum att sådana frågor ställdes är avslöjande för forskningens förutfattade och nedvärderande uppfattning om ”tattare”:

”Känner man till att barnamord förekommit hos dem? Känner man till att tattare stulit barn? Vad har motivet varit härför?”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Frågelistan är ett tidsdokument som väl beskriver de fördomar som fanns i det vidare samhället och inom myndigheterna vid den här tidpunkten. Allra flest frågor ställdes under rubriken familjeliv där rapportörerna (sagesmännen) ombads räkna upp vilka släkter och personer som fanns i trakten. På så vis kan man därför säga att en registrering redan pågick i Sverige.

”Zigenarinventeringen”

Socialstyrelsen ansåg att inventeringen av ”zigenare” skulle vara lättare att genomföra eftersom de förväntades erkänna sin ”särart” (RA Socialstyrelsen, 2:a byrån, Socialvårdsbyrån FXö). Länsstyrelserna gavs i uppdrag att se till att de olika polismyndigheterna den 31 maj 1943 sökte upp de ”zigenare” som befann sig inom respektive distrikt. Till skillnad från ”tattarinventeringen”, där informationen i första

hand inhämtades genom olika sagesmän, anordnades ”zigenarinventeringen” genom samordnade polisrazzior. I ett brev till den danske forskaren Erik Bartels, som genomfört en socialmedicinsk undersökning om de danska ”zigenarna”, skrev ansvarig för inventeringarna vid Socialstyrelsen:

”Undertecknad, som kommer att handha den närmaste ledningen av den svenska zigenarundersökningen, vill emellertid härmed göra en förfrågan, huruvida det vore möjligt att av Eder erhålla uppgift om namnen på de danska zigenare, vilka enligt familjemonografierna i Eder bok inflyttat till Sverige. Då ifrågavarande zigenare eller avkomlingar av zigenare synes försörja sig som varieté- och cirkusartister och åtminstone delvis icke ingå i de vagabonderande svenska zigenarbanden, synes det nämligen vara troligt, att uppgifter angående dylika personer icke erhållas genom den för ett par dagar sedan utförda ”polisrazzian”.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Att det handlade om razzior var således uppenbart även för de ansvariga på Socialstyrelsen. De som var föremål för polisens närgångna granskning misstänktes dock inte för någon lagöverträdelse. Razziorna genomfördes för att kartlägga olika ”zigenarband”. Snarlika argument har anförts till försvar för Skånepolisens omfattande registrering av romer i nutid.

Polisen fick genom ”Anvisningar till formulär rörande zigenare” närmare veta hur razziorna skulle genomföras och vilken information som myndigheten efterfrågade. Större oklarheter borde inte råda om vilka som skulle registreras, menade Socialstyrelsen, men polisen uppmärksammades på att den inte skulle förväxla ”zigenare” med ”tattare”:

Socialstyrelsen poängterade att de ”zigenare” som var intagna på anstalter, fängelser, sjukhus och barnhem inte skulle glömmas bort.

Vilken information var det då Socialstyrelsen var ute efter? För det första ville myndigheten ha reda på personens namn, kön, födelsedatum, födelseort, civilstånd, antal barn och information om föräldrarna såsom t.ex. ras och om föräldrarna var släkt med varandra. Vidare skulle polisen anteckna personens släktnamn. Socialstyrelsen påpekade särskilt att om en person eller familj tagit ett ”svenskt” namn så måste det ursprungliga familjenamnet också anges. Polisen upp-

manades att söka information om tidigare uppehållsorter. Myndigheten hade nämligen för avsikt att försöka ge en bild av ”zigenarnas” vandringsvägar i landet för att underlätta kontroll och övervakning av var ”zigenarna” vistades i landet.

Polisen hade också att ta reda på personernas religiösa samfundstillhörighet, deras läs- och skrivkunnighet, samt yrken och inkomstkällor. Av intresse var också ”zigenarnas” egendom, dvs. om de ägde ett tivoli, fastigheter eller bilar. Under övriga upplysningar kunde konstapeln fylla i annat av intresse. Det enda som nämdes i anvisningarna var om vederbörande hade varit intagen på anstalt.

Socialstyrelsen insåg att de undersökta skulle hysa sina tvivel angående syftet med inventeringen, vilket följande citat ur anvisningarna till polisen visar:

”Vid uppgifternas inhämtande kan det vara lämpligt att framhålla för vederbörande, att inventeringen icke igångsatts för vidtagande av några speciella tvångsåtgärder mot zigenarbefolkningen, utan har endast till syfte att klarlägga de förhållanden, varunder zigenarna leva.”

(RA Socialstyrelsen Socialvårdbyrån, FXö)

Sommaren 1942, några månader innan anvisningarna skickades ut till polisen, klargjorde Socialstyrelsen i sitt yttrande om en utredning av ”tattarproblemet” att en särlagstiftning och ”befolkningskvalitativa” åtgärder förutsatte en obligatorisk registrering av ”zigenare” och ”tattare” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIa). Dessutom var inventeringen i sig en tvingande åtgärd från myndigheternas sida.

Året efter inventeringen publicerade Socialstyrelsen sina resultat i Sociala Meddelanden. Sammanlagt 453 personer ingick i inventeringen vilket fick myndigheten att dra slutsatsen att cirka 500 ”zigenare” vistades i Sverige. I rapporten finns ett avsnitt om ”zigenarnas” invandring till Sverige. Där skrev Socialstyrelsen att:

”Zigenarna eller tattarna, som de vanligen kallades till fram på 1800-talet, behandlades eljest under äldre tid synnerligen strängt av myndigheterna i vårt land liksom även i andra europeiska länder och blevo tid efter annan föremål för drakoniska föreskrifter, avsedda att leda till en fullständig utrotning av detta befolkningselement.” (Sociala Meddelanden, 1944, s. 120)

Under samma rubrik skrev Socialstyrelsen att någon invandring av ”zigenare” troligen inte förekommit sedan 1914 eftersom de enligt utlänningslagen inte hade rätt att komma in i landet. Att det fortfarande, mitt under brinnande krig, fanns raslagar i Sverige – ”zigenarna” var som vi minns den enda folkgrupp som enligt lag var förbjudna att komma in i landet – var emellertid inte något som myndigheten vände sig mot. Den ”synnerligen stränga” behandlingen av romer tillhörde inte, så som Socialstyrelsen ville ge sken av 1944, en förgångens tid utan var då, liksom idag, en del av vår samtidshistoria. Två år tidigare hade Socialstyrelsen skrivit så här om den tidigare historien:

”I äldre tider anbefalldes vid upprepade tillfällen deras avhysande från riket eller hårdhänt behandling i övrigt, men med verkställandet av dessa åtgärder synes det ha varit klen beställt, och zigenare och tattare ha för vårt folk genom seklerna förblivit samma olösta problem.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, B1a)

I ett annat avsnitt av rapporten kartlades ”zigenarnas vandringar i landet”. Socialstyrelsen uppskattade att ca 95 procent var kringflyttande. Resterande fem procent ”utgjordes till större delen av minderåriga, som omhändertagits på anstalt eller av fosterföräldrar” (Sociala Meddelanden, 1944, s. 122).

Myndigheten tyckte sig också se en tendens till ökad ”rasblandning med den övriga svenska befolkningen” (ibid., s. 124) och att gruppen växte relativt snabbt. I jämförelse med inventeringen som gjordes på 1920-talet hade nämligen antalet ”zigenare” fördubblats. Samtidigt påpekade myndigheten att det trots allt var frågan om en ”mycket obetydligt folkspillra i vårt land” (ibid., s. 125).

Socialstyrelsens anvisningar

I anvisningarna till den s.k. ”tattarinventeringen” påpekade Socialstyrelsen att polisen endast i undantagsfall behövde söka upp och förhöra de personer som skulle registreras som ”tattare”. Istället skulle polisen förlita sig på olika sagesmän efter exempel från den tidigare nämnda undersökningen genomförd av Institutet för folklivsforskning. En betrodd uppgiftslämnare kunde till exempel vara ortens präst. Ett första steg var nämligen att registrera dem som i försam-

lingsboken noterades som ”tattare”. Socialstyrelsen påpekade att eftersom prästerna hade hand om kyrkobokföringen var de mer eller mindre självskrivna som sagesmän. I övrigt stod det polisen relativt fritt att avgöra vilka som var lämpliga informanter. De kunde använda sig av den lista över sagesmän som Institutet för folklivsforskning hade tagit fram eller söka upp andra personer på orten som hade kännedom om bygdens befolkning. De kunde till exempel vända sig till ortens lärare eller representanter för olika kommunala myndigheter, såsom fattigvården och barnavården, eftersom de ofta ”komma i kontakt med tattare” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö).

Precis som fallet var inför ”zigenarinventeringen” förutspådde Socialstyrelsen att undersökningen skulle mottas med viss skepsis, men *varför* den kunde göra det diskuterades inte:

”På grund av undersökningens grannliga art är det angeläget, att polismyndigheterna vid uppgifternas inhämtande uttryckligen framhålla för sina sagesmän samt i förekommande fall även för de redovisade personerna, att de begärda upplysningarna icke komma till obehörigas kännedom och äro skyddade av lag.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Även i anvisningarna kursiverades stycket. Det här ansågs vara särskilt viktigt, förmodligen för att Socialstyrelsen befarade att uppgiftslämnarna annars skulle censurera sig själva. Tanken var att de registrerade personerna inte skulle få kännedom om vad deras lärare, präst eller granne sagt om dem.

Relativt få personer som har intervjuats för vår rapport uppger att de eller deras anhöriga kände till att inventeringarna genomfördes, eller varför. De menar att inventeringarna är något som man börjat tala om först idag, men att man var föremål för allmän polisiär övervakning var man samtidigt väl medveten om:

”Min farfar, farmor och pappa var alltid öppna med tattarinventeringarna, även om inte det ordet användes. Dom talade snarare om att polisen och allmänheten skrev upp oss. Egentligen så tror jag inte att de visste att resandefolket registrerades i så stor utsträckning som de faktiskt gjorde. Tattarinventeringarna är ju ett nytt begrepp och vi talade inte om ”tattarinventeringar” och vi kände inte heller till att det fanns en önskan av staten att genomföra riksomfattande inventeringar på resandefolket. Men jag

minns att pappa berättade för mig, att när han var liten, jag vet inte hur gammal min pappa var, att han hade kommit inspringande genom dörren till min farmor och farfar och berättat för dom att det var någon som skrev upp resandefolk, och detta är ju de registreringar eller "tattarinventeringar" som vi pratar om.

Att detta skedde hade min far fått reda på av en kriminalare som var välkänd och omtyckt där vi bodde, jag minns dock inte namnet på denna kriminalare. Han var ofta hos min farmor eftersom hon spådde i kort, och att han trodde på spådomar. Farmor var mycket duktig på att lägga kort. Polismannen hade "haffat" pappa uppe i Jönköping och sagt till pappa att han skulle säga till sina föräldrar att myndigheterna håller på att skriva upp resandefolk och att det skulle hända något stort. Han gav rådet till pappa att han och hans familj skulle försvinna från Jönköping för att slippa bli registrerade eller uppskrivna. Det var därför som min familj senare hamnade i Göteborg. Vi hade faktiskt mycket goda kontakter med kriminalaren. Kriminalaren var mer eller mindre som en i familjen och blev väl omhändertagen när han besökte oss. Han kunde inte fatta varför man jagade "tattarna" på detta sätt. Han ursäktade sig för min familj och förklarade att han hade ett arbete och en tjänst och att han inte vågade protestera."

(Resandekvinna född på 1950-talet)

"Vi visste inte varför dom kom till oss, vi trodde väl att dom kom för att hjälpa oss. Den ambulerande tillvaron var svår, något som många av oss ville bort ifrån, man trodde ju att de kom med viljan att göra livet lite lättare."

(Svensk romsk man född på 1940-talet)

Socialstyrelsen var noga med att framhålla för polisen att samtliga "tattare" skulle räknas och inte bara de som ansågs asociala, även "skötsamma och samhällsdugliga familjer och personer skola redovisas" (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Inventeringen sökte information om sådant som namn, bostadsadress, civilstånd, yrke, familjeförhållanden och om de talade det s.k. "tattarspråket". Sagesmännen hade också att fylla i *varför* en person ansågs vara "tattare" och för det fanns det tre huvudalternativ som inte uteslöt varandra:

- För det första kunde en person anses vara "tattare" på grund av "en i orten sedan länge hävdvunnen tradition" (ibid.).

- För det andra på grund av ”från den övriga ortsbefolkningen avvikande utseende eller rasdrag” (ibid.).
- Det tredje alternativet var att någon kunde anses vara ”tattare” på grund av ”familjemedlemmarnas levnadssätt” (ibid.).

Det fanns också ett öppet fjärde alternativ, att en person ansågs vara ”tattare” av andra skäl och sagesmannen hade då att ange vilka det var.

Socialstyrelsen tänkte sig inte enbart att inventeringen skulle ge svar på hur många ”tattare” som fanns i landet. Syftet med inventeringen var att råda bot på ”tattarproblemet”. Några särskilda punkter och frågor i formulären skulle hjälpa till att belysa den frågan. Till exempel skulle uppgifter om någon eller några familjemedlemmar vid inventeringstillfället vistades på anstalt nedtecknas. En annan fråga var om någon i familjen förde ett vagabonderande levnadssätt, men framförallt skulle uppgiftslämnaren notera om någon eller några av de registrerade ”icke anses vara skötsamma samhällsmedlemmar samt i förekommande fall, på vad sätt vederbörande vållar den övriga ortsbefolkningen olägenheter” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö).

Socialstyrelsens rapport

Socialstyrelsen publicerade resultaten från inventeringen i sina Sociala Meddelanden 1945. Sammanlagt 7 668 personer redovisades i inventeringen som ”tattare” och utifrån den siffran uppskattade Socialstyrelsen att ungefär 8 000 personer i Sverige tillhörde folkgruppen. I första hand hade uppgiftslämnaren angett ortstraditionen som motiv till varför en person ansågs vara ”tattare” men för ungefär hälften av de registrerade uppgavs samtliga tre alternativ som anledning till rubriceringen. Rapporten innehöll information om åldersfördelning, könsfördelning och var i landet som de utpekade ”tattarna” var bosatta. Socialstyrelsen uppskattade att cirka 16 procent var kringflyttande, ofta då i samband med gårdfarihandel. Vidare tyckte sig styrelsen se en möjlig tendens till ökad ”assimilering med det övriga samhället” (Sociala Meddelanden, 1945, s. 387), dvs. att fler och fler ur befolkningsgruppen övergick till lönearbete.

Ett avsnitt i rapporten handlar om ”tattarnas” levnadsförhållanden.

En vanlig uppfattning, påpekade Socialstyrelsen, var att ”tattarna” ofta levde under slumartade förhållanden i stora hushåll. Inventeringen visade att det fanns relativt många stora hushåll men att de allra flesta hushåll ändå var normalstora. Uppgifter hade dock framkommit om att ”kringresande tattare ofta ha sitt logi hos tattarhushåll på de orter, som besökas” (Sociala Meddelanden, 1945, s. 389) och att detta i sin tur, enligt Socialstyrelsen, bidrog till uppfattningen att ”tattarna” tillhörde en relativt sluten grupp samtidigt som det förmodligen bidrog till en ökad samhörighetskänsla inom gruppen. Ungefär hälften av de undersökta personerna, 4 000, uppgavs vara skötsamma och för ytterligare 1 600 personer hade frågan inte alls besvarats. Ett tusen personer, varav tre fjärdelar var män, hade dock uttryckligen *påståtts* vara oskötsamma. Det innebar att cirka en femtedel av alla vuxna och närmare en tredjedel av de vuxna männen *ansågs* oskötsamma av uppgiftslämnarna. De här siffrorna säger mer om uppgiftslämnarna och hur spridda fördomar om resandefolket var än om de undersökta personerna själva. Vi återkommer nedan till de beskrivningar som återfinns bland inventeringsdokumenten som tydligt visar de fördomar och den diskriminering som de som stämplades som ”tattare” utsattes för. Socialstyrelsen påpekade att de framtagna siffrorna måste tolkas med viss försiktighet, men det är oklart om myndigheten menade att fler eller färre borde betraktas som asociala:

”Uppgifterna ha inhämtats genom polismyndigheten och vid bedömandet av skötsamheten torde främst polisiära synpunkter ha varit vägledande. I vissa fall har sålunda enbart förhållandet, att vederbörande dömts för olaga gårdfarihandel, ansetts motivera omdömet icke skötsam. I andra fall åter rör det sig om allvarigare förseelser, vanligen bedrägeribrott, olaga rusdryckeshantering, upprepade störande uppträden och slagsmål m.m. samt om superi, ävensom bland kvinnorna i viss utsträckning om sexuell lösaktighet. Erinringar av denna art rikta sig dock allenast mot en minoritet av klientelet. Man kan emellertid konstatera, att i åtskilliga familjer voro en eller flera av de vuxna medlemmarna notoriskt asociala.”
(Sociala Meddelanden, 1945, s. 389)

Av de registrerade personerna uppgavs ett hundratal vara barn som omhändertagits av barnavårdsmyndigheterna, 80 personer var häk-

tade eller avtjänade fängelsestraff och ytterligare 30 var intagna på alkoholistanstalt. Socialstyrelsen konstaterade att det var väl bekant för socialvårdsmyndigheterna att det ”inom dessa ofta stora tattarfamiljer ej sällan dölja sig kriminella och asociala individer” (Sociala Meddelanden, 1945, s. 390). Rapporten avslutades med ett krav på en ny undersökning för att ”kasta ljus över den säregna tattarfrågans verkliga innebörd” (ibid., s. 392) med syftet att föreslå åtgärder för att ”motverka dessa befolkningsgruppers brist på anpassning i samhället samt de sociala olägenheterna av denna brist” (ibid., s. 392).

Inventeringsprotokollen

I Socialstyrelsens rapport framkom inte mycket om hur uppgiftslämnarna beskrivit de registrerade personerna. Vi tänkte här ge några exempel från de protokoll som finns bevarade på Riksarkivet (RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10). Det är inte Socialstyrelsens egna ord eller myndighetens uppfattning om de här personerna som framkommer i materialet. Det var dock Socialstyrelsen som ställde frågorna och gav anvisningar om vilka sagesmän som ansågs kompetenta nog att avgöra vem som var att anse som ”tattare” och varför någon var det. Vi har inte gjort en systematisk genomgång av protokollen. Exempelen vi ger syftar till att måla en bild av de fördomar som var vanligt förekommande i samhället och är inte baserade på ett representativt urval av protokollen.

Många protokoll är ytterst knapphändigt ifyllda där frågorna endast besvaras jakande eller nekande, eller så besvaras inte frågorna överhuvudtaget. Det är viktigt att påpeka att de allra flesta registrerade personerna ansågs vara skötsamma, men i vissa fall röjs ändå en fördomsfull inställning till gruppen ifråga: ”Familjen mycket präktig, har helt tagit avstånd från sin tattarsläkt. Ekonomiskt gott”, ”bland de bättre tattarfamiljerna”. Att mängden information och graden av intolerans varierar från län till län beror i mycket på vem som var uppgiftslämnare. Det är sagesmännens fördomar som uppenbaras i dokumenten, men protokollen speglar också de fördomar som var vanliga i det vidare samhället. De knyter an till den diskurs som vi menar präglade Socialstyrelsens inställning till, och behandling av, resande och romer under den första hälften av 1900-talet. Protokollen visar på ett tydligt sätt hur synen på ”tattare” var vid tiden för inven-

teringarna. Myndigheterna var noggrannare med vad de skrev och hur de skrev medan många av sagesmännen inte skrädde sina ord.

Det fanns som sagt främst tre olika grunder till varför någon ansågs vara ”tattare”. *Utseendet* ansågs kunna ”avslöja” en person såsom tillhörande gruppen. Det här alternativet var sällan ifyllt eller bara nedpräntat med ett ja. Då mer utförlig beskrivning tillfogades återkom några sätt att beskriva de berörda familjemedlemmarna. För det första förekom skildringar av generell art såsom ”typiskt tatarutseende”, ”utpräglad tattartyp” eller ”avvikande utseende och rasdrag”. För det andra ansågs ”tattarna” i några fall vara mörkhyade: ”mörkhåriga och mörkögda”, ”mörka och inbundna ansiktuttryck, mörk hudfärg och svart hår”. Men det fanns också något exempel där familjen ansågs tillhöra ”de ljusa tattarna”. En annan beskrivning var att ”tattarna” var svartmuskiga: ”alla familjemedlemmar mycket svartmuskiga med för tattare karaktäristiskt utseende”, ”svartmuskig med långt svart ovårdat hår, även barnen svartmuskiga”. I några fall betonade man att de inte hade ett nordiskt utseende: ”synnerligen utpräglat sydländskt utseende”, ”tydliga rasdrag av zigenartyp och likaså dennes föräldrar, som nu äro döda, visade drag som icke voro nordiska”. För det tredje återfinns i materialet några få beskrivningar av kroppstypen men då oftast i kombination med att personerna var mörkhyade: ”mörkhyad och liten till växten”, ”hudfärgen mörk, nedåtlutande näsbas”, ”astenisk kroppstyp och mörkhyade”. Slutligen fanns några enstaka fall där kläderna ansågs visa att en familj var ”tattare”: ”kläder sig uppseendeväckande” och ”känns igen på klädräkten”.

Den vanligaste anledningen till att någon ansågs tillhöra gruppen var *tradition*. Även då besvarades frågan oftast bara med ett ja, men ibland förtydligades svaret med varifrån man hämtat informationen. Familjen ansågs vara ”tattare” till exempel för att den var känd som sådan hos polisen. I andra fall var det kyrkoböckerna, fattigvården, tidningen, alkoholistanstalten, nykterhetsnämnden eller tidigare inventeringar som var källa. Eller så var familjens bakgrund bara allmänt känd:

- Tattarsläkten är vida känd.
- Föräldrarna kända som kringstrykande tattare.

- Tillhör den ökända tattarfamiljen.
- Kända såsom rena tattare.

Då det s.k. ”tattarspråket” omtalades så omgärdades det ibland av mystik och det framhölls att det hade drag av hemligt språk: ”sinsemellan använder de ett språk som ingen annan kan förstå”, ”det kommer till användning när vederbörande icke vill att utomstående skall förstå vad som sägs”. Vid något tillfälle påpekades också ”deras försiktighet att lämna uppgift om varandra”. Ett tema som återkommer i protokollen är att ”tattarna” framförallt *umgås med varandra*:

- Typisk tattarfamilj som icke ha beröring med andra än tattare.
- Hans hem har ständigt varit ett tillhåll för kringstrykande tattare och han torde aldrig haft umgänge med annat folk.
- Asociala egenskaper, umgänge med tattare och slödder.
- Bostaden samlingspunkt för andra tattare och asociala individer, varigenom närboende störs.
- Vill gärna umgås med tattare och även zigenare då tillfälle därtill gives.
- Ibland besökes familjen av andra icke önskvärda element, som då går omkring och bettlar samt försäljer diverse varor.

En del *yrken* förknippades med folkgruppen såsom gårdfarihandel, plåt-, bleck- och kopparslageri, lump- och skrothandel, skinnhandel och hästhandel. Men det framkommer också en bild av ”tattarna” såsom involverade i ”skumma” yrken, ”ljusskygga” och ”obskyra” affärer eller *kriminell verksamhet*. De ansågs inte vara hästhandlare utan ”hästskojare”. De sålde inte varor utan ”krämade diverse manufaktur”. Beträffande en person som arbetade som gatumusikant var det tydligen viktigt att påpeka att han gjorde det utan tillstånd och därför hade dömts till böter vid flera tillfällen. Några andra exempel:

- Ja det kan märkas att de hava nomadblod. De trivas inte med regelbundet arbete utan syssla mest med gårdfarihandel, de äro opålitliga.
- Kringresande och försörjande sig medelst gårdfarihandel, hästbyte och allsköns ”skumma” affärer.
- Har sällan haft något egentligt arbete utan fört ett dagdrivande levnadssätt samt förskaffat sig medel till sitt uppehälle genom olaga

gårdfarihandel och vad han genom bedrägliga uppgifter tillnarrat sig.

- Familjen har på något undantag aldrig försörjt sig på annat än skojeri och olagligheter.
- Familjen illa känd, barnen kriminella och samtliga mer eller mindre sinnessjuka.
- Såväl mannen som hustrun kriminella, asociala, typiska tattare.
- Makarna numera skilda, hustrun kriminell, säkerligen prostituerad, synnerligen otrevliga tattartyper.

En mycket spridd fördom var att människorna som det här var frågan om var *arbetsovilliga*:

- Saknar lust för grövre arbeten. Förkärlek för affärer.
- Mannen är lat och liknöjd och åtager sig högst sällan något arbete.
- Icke någon pålitlig arbetare. Sin arbetsförtjänst förbrukar han mestadels på sötsaker, varför han icke är fullt klädd. Är även slö i arbete.
- Ingen av dem kan anses vara skötsam samhällsmedborgare, ingen har gjort ett ordentligt dagsverke, samtliga har kriminell läggning och äro opålitliga.
- Enligt tattarnas sed att handla hästar, idka lite gårdfarihandel, köpa lump och skrot, samt utpräglad arbetsovilja.
- Saknar i allmänhet anställning och är fullständig asocial.
- Skiljer sig från den övriga befolkningen. Gör sig ej några bekymmer för hyran eller andra för sitt uppehälle nödvändiga utgifter. Tager dagen som den kommer.

”Tattarna” beskrevs som opålitliga och lata men det var inte de enda egenskaperna som tillskrevs dem. Andra *påstådda egenskaper* var påträngande, pockande, lömska, tjuvaktiga, besvärliga, temperamentsfulla, bråkiga, asociala, slarviga, smutsiga och oansvariga:

- NN:s temperament är typiskt för tattare.
- Vederbörande har ett livligt och hetsigt temperament vilket tillika med utseendet tyder på tattarhärkomst.
- Bråkar och slåss inbördes samt kommer med all sannolikhet även kniv till användning.
- Stridigt lynne. Bråkar med grannar. Umgås med tattare.

- Synnerligen hetsigt humör. Hatisk mot myndigheter samt långt ifrån trovärdig.
- Tämmligen fredlig. Man vet dock aldrig när sinnet kan rinna över.
- Hustrun bråkig och konstig, ställer ideligen till bråk i fastigheten där hon är boende, varför grannarna försöker få henne avlägsnad därifrån.
- Vållar ortsbefolkningen olägenheter genom att försöka lura dem på alla sätt och vis.
- Sysslar med gårdfarihandel, påträngande och pockande.
- Söker med lock och pock lura till sig fördelar.
- Barnen äro dock i likhet med tattarbarn besvärliga i skolan, varför församlingens kyrkoherde vid flera tillfällen fått ingripa.
- Sonen NN typisk tattare, vare sig skötsam eller pålitlig samt lat.
- Båda opålitliga. Han en parasitnatur, mycket påträngande... hon tjuvaktig.
- Familjen lever som tattare brukar göra. Oordning i hemmet, dryckenskap o.s.v.
- Bettlar och är mycket påstridig mot de kommunala understödsorganen. Låter hemmet förfalla – smutsigt och otrevligt.

I många av protokollen flödar som synes fördomarna fritt och i vissa beskrivningar framgår det med än större tydlighet att det framförallt var *grannskapets fördomar och ovilja* gentemot personerna ifråga som var den trängande frågan:

- Direkt anmärkning i orten icke förekommit, men ortens befolkning är icke glad åt grannskapet.
- Då familjen är alldeles nyinflyttad ha några olägenheter ännu ej förmärkts. Familjen i sin helhet anses dock mer eller mindre asocial och icke önskvärd inom församlingen.
- Befolkningen på platsen känner sig besvärade av att ha fått dessa till grannar. NN vill låna allt möjligt och barnen springer omkring och snokar överallt varför ortsbefolkningen inte känner sig säker för sina ägodelar.
- I bostadsorten hava de skött sig rätt bra sedan ortsbefolkningen lärt sig att de böra hålla sig på lämpligt avstånd från vanligt folk. Annars visa de en påfallande förmåga att irritera ortsbefolkningen

genom byteshandel och tiggeri. En gång avsnäst, har befolkningen i regel blivit fri påhänget.

- Äro odågor men torde icke i nämnvärd grad störa ortsbefolkningen.
- NN arbetar sällan och är ej, som kyrkoboken uppgiver, hemmansägare i egentlig mening. Han köper ofta jordbruks- och andra fastigheter. Desamma säljas rätt snart med god förtjänst när befolkningen i orten får klarhet i hans rätta börd. Han blir så att säga ”utlöst” för att man ska bliva av med honom och hans familj.

Barnen till resande och romer riskerade att *tvångsomhändertag*as i större utsträckning än barn i gemen, liksom de äldre i större utsträckning riskerade att interneras på arbetshem, tvångsarbetsanstalter, alkoholistanstalter och kanske till och med sinnessjukhus. I flera av protokollen finns anteckningar om att medlemmar av familjen varit ”behandlade” enligt barnvården, omhändertagna för skyddsuppfostern eller tvångsuppfostern, avtjänat tvångsarbete och varit intagna på alkoholist- eller lösdriverianstalt. I ett antal dokument framhålls att familjerna ligger fattigvården, det allmänna eller samhället ”till last”. Några exempel:

- För ett vagabonderande levnadssätt och han har... vid 10 olika tillfällen varit föremål för behandling enligt lösdriverrelagen. Är nu intagen som alkoholist.
- Makarna NN, som ha tre barn, underlåta att försörja dessa, vilka alla omhändertagits av Malmö stads barnvårdsnämnd och utackorderats till olika fosterföräldrar.
- De här uppräknade personerna är intagna vid Statens uppfostringsanstalt, där de äro under uppsikt, och därför i regel inte åsamka omkringboende något obehag.
- Då han ej är intagen på anstalt, ett vagabonderande levnadssätt.

Registreringen fortsätter

Drygt tio år efter Socialstyrelsens inventeringar var det dags för en ny kartläggning av romer inom ramen för 1954 års ”Zigenarutredning”. Denna gång gällde det alltså enbart ”zigenare”. Det var inte Socialstyrelsen som ansvarade för den här registreringen, men den tillkom till stor del på initiativ av Socialstyrelsen. Redan då Socialstyrelsen rapporterade resultaten från sina inventeringar uppmanade

myndigheten till en mer djupgående undersökning. I ett utlåtande den 20 maj 1947 ”angående skolundervisning åt zigenarnas barn” skrev Socialstyrelsen:

”Zigenarna stå på en mycket låg nivå både kulturellt och socialt sett, vilket i främsta rummet är en följd av det nomadiserande levnadssättet. Deras möjligheter att försörja sig av de näringsfång, de hittills brukat, torde bli alltmer begränsade, vilket medför risker för en ökad asocialitet. Det är därför viktigt, att man ser till, att de uppväxande zigenarna få en sådan uppfostran, att de kunna anpassa sig i det svenska samhället och bliva i stånd att själva försörja sig.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Vi ser här en viss förskjutning i hur ”zigenarna” beskrivs jämfört med tidigare skeden. Det talas inte längre om en biologiskt mindervärdig ras, men däremot om en lågt stående kulturell grupp som, liksom i tidigare beskrivningar, präglas av asocialitet. Socialstyrelsen tänkte sig att med skolundervisning skulle barnen behärska grundläggande läsning, skrivning och räkning och så bli bättre rustade för framtiden än föräldragenerationen. Vidare förespråkade man en politik som möjliggjorde för ”zigenarna” att övergå till bofasthet eftersom den ”är fundamental för all kulturell verksamhet och för social anpassning i samhället” (ibid.). I samma utlåtande uttrycks krav på en utredning av dessa frågor. I ”Zigenarutredningens” betänkande hänvisas till Socialstyrelsens skrivelse som viktig för utredningens överväganden (SOU 1956:43, s. 5).

Inventeringen 1954 motiverades med att den skulle skapa förutsättningar för förbättrad utbildning och bättre boendeförhållanden, men det bakomliggande syftet var också att påverka och förändra romernas inställning, uppfattningar och värderingar, och att motverka det som man uppfattade som en problematisk kultur.

Det är också viktigt att reflektera över hur de registrerade personerna måste ha känt när de återigen utsattes för en polisrazzia med åtföljande polisförhör. Fångvårdsstyrelsen fick ta del av registret som upprättades för att svara på om individerna förekom i straffregistret och Statens utlänningskommission fick likaså i uppdrag att undersöka om det rörde sig om svenska medborgare (Om kartläggning av romer i vitboken, 2013, s. 51). De enskilda individernas personakter tillde-

lades genom ”Zigenarutredningen” ett särskilt Z-nummer och familjerna tilldelades Z-familjenummer (ibid., s. 53). Akterna kom senare att utgöra underlag för ett register på Socialstyrelsen.

I utlåtandet från 1947 förordade Socialstyrelsen att skolundervisningen tills vidare skulle fortsätta enligt den modell som påbörjats året innan med de så kallade ambulerande skolorna.³⁸ Kortfattat innebar det att lärare följde med romska sällskap på deras resor någon månad under sommaren. Vi skriver mer om de ambulerande skolorna och ”Zigenarutredningen” i nästa kapitel. Vi vill här uppmärksamma de ”registreringar” som skedde i samband med den ambulerande skolverksamheten och som Socialstyrelsen ansvarade för.

Verksamheten med de ambulerande skolorna pågick fram till 1958. Det ansågs som problematiskt för verksamheten att man inte visste var i Sverige som romer vistades. Av den anledningen fick polismyndigheterna i uppdrag att rapportera till Socialstyrelsen om var ”såväl fasta som ambulerande zigenarläger” fanns (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Vi vill lyfta fram två saker med de här ”registreringarna”; för det första att polisen *årligen* gjorde razzior, liknande 1940-talets och 1954 års inventeringar, där familjemedlemmarna antecknades och förhöordes om sina planerade resor; och för det andra den metod som Socialstyrelsen använde för att uppmärksamma de olika polismyndigheterna på att de skulle besöka lägren. Två gånger per år lät Socialstyrelsen i *Polisunderrättelser* bifoga ett meddelande där poliserna ute i landet uppmanades att tillhandahålla uppgifter om var olika ”zigenarläger” hade upprättats. I polisunderrättelserna listades de mest efterlysta brottslingarna i Sverige med bild om sådan fanns. I slutet av samma underrättelser återfanns således ett meddelande där Socialstyrelsen efterlyste romer.

Ett centralt ”zigenarregister”

Som vi kommer se i nästa kapitel drev Socialstyrelsen under 1950- och 1960-talen mycket aktivt på för att de kringresande romerna skulle få tillgång till fasta bostäder. Ett hinder i vägen var att få kommuner var villiga att erkänna romer såsom tillhörande just deras kommun. Istället höjdes röster för att romerna borde folkbokföras i ett centralt register, utan lokal anknytning, som staten ansvarade

³⁸ En försöksverksamhet hade påbörjats redan 1943 i Lilla Sköndal i Stockholm.

för. Trots kommunernas motstånd genomfördes folkbokföringen av romer enligt gällande bestämmelser (Montesino Parra, 2002, s. 131). Myndigheten fastnade emellertid för idén med ett centralt ”zigenarregister”. Genom ett Kungligt Brev 1960 fastställdes att kommunerna kunde söka ersättning hos Socialstyrelsen för socialhjälpstulder som tillkom romernas fasta bosättning. Trots det var kommunerna många gånger motsträviga. Vi ger ett exempel där Vårgårda kommun uppmanade Socialstyrelsen att upprätta ett centralt register:

”... ett slags centralt socialregister borde föras beträffande nämnda klientel... Som väl torde vara väl bekant har kommuner i allmänhet och jag tror i västra och södra Sverige i synnerhet zigenarfamiljerna blivit ett växande socialhjälpstulder. Familjefadern är numera som regel försedd med sjukintyg eller hjälpbehov föreligger på andra grunder. Samhällets annonserade ”nya giv” i zigenarefrågan, i och för sig god, söker vederbörande också utnyttja till det yttersta. Såsom bekant är ju zigenare icke särskilt sanningskära, vilket gör utredningarna oerhört svåra... Den ordning man nu önskade vore att så snart en socialnämnd eller kommunalorgan över huvud taget haft med zigenare att göra man fortast möjligt sänder uppgifter till ett centralt socialregister, som väl då lämpligen bör finnas å Socialstyrelsen, innehållande de bidrag som beviljats, liksom också den utredning man gjort.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX)

Det register som Socialstyrelsen skapade i början av 1960-talet byggde på den information om de enskilda romerna som 1954 års ”Zigenarutredning” och arbetet vid det Nordiska Muséet hade samlat in (Montesino Parra, 2002, s. 131). Tanken var att socialnämnder och andra myndigheter skulle använda sig av registret när de kom i kontakt med romer. Socialstyrelsen kunde till exempel ge upplysning om en familj var ambulerande eller bosatt i någon kommun och ”huruvida familj eller person av styrelsen anses tillhöra zigenarbefolkningen” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc). Socialstyrelsen ansåg sig kunna avgöra vem som var ”zigenare”. Principen om etnisk självidentifikation hade vid den tiden inte fått fotfäste i myndighetens politik och praktik. Precis som i ”Zigenarutredningen” tilldelades personakterna särskilda ”Z”-nummer.

Nämnas bör också den socialmedicinska undersökning vid Uppsala

universitet på 1960-talet som finansierades av Arbetsmarknadsstyrelsen och som leddes av Ragnar Berfenstam. Socialstyrelsens register användes nämligen då som informationsunderlag (Montesino Parra, 2002, s. 132). En av de inblandade i undersökningen var socialläkaren John Takman. Hans rapporter genomsyras inte som tidigare forskning i Sverige av direkt motvilja eller rasistiska fördomar. Undersökningen syftade till att ge kunskap som bland annat kunde förbättra romers hälsa, utbildningsmöjligheter och ställning på bostads- och arbetsmarknaden. Men mot utredningen måste invändas att den i jämförelse med tidigare registreringar var mer omfattande och att samma människor som vid ett flertal tillfällen fått oanmälda besök av polisen och förhörts återigen skulle registreras och undersökas.

Romerna fick inte heller denna gång vara med och utforma undersökningen eller en reell möjlighet att avstå från att delta i den. Utåtanden om de enskilda romerna präglades av en professionellt upphöjd distansering. Journalerna innehåller information om allt möjligt såsom den registrerades sjukdomshistoria, familjeförhållanden, bostadshistorik, utbildning, kulturvanor, socialvårdshistoria, upplevd diskriminering, kroppsstatus, psykisk status och begåvningsgrad. Ett fotografi på personen i fråga bifogades. Journalerna avslutas med en bedömning av personens arbetsförmåga och en rekommendation om vilka åtgärder som ansågs lämpliga. Vi ger nedan några exempel för att belysa den ibland nedlåtande, ibland romantiserande, tonen som återfinns i journalerna:

”Imbecill. Verkar helt okomplicerad i emotionellt hänseende. Kroppshygien tycks vara acceptabel. Underkläderna är nöjaktigt rena. Hon är förstås väldigt enkelt och slarvigt klädd- på svenskt vis- i en röd, mycket skrynklig kjol och en gammal tröja, yllestrumpor och kortskaftade stövlar. Kultiverad i den mening vi använder termen för denna undersökning. Trots att hon är föga attraktiv och föga omsorgsfullt klädd gör hon ett flickaktigt intryck, även i fysiskt hänseende. Hon är ju liten och gracil, har vackert svart hår och en avundsvärt vacker mörk hy och en barnslig charm... Hon fattar ofta inte enkla frågor, som t.ex. om hon vill bo i lägenhet. Tydligen var det ordet lägenhet som gick henne förbi. Ett intrikat problem var att få någon reda i hennes familjeförhål-

landen... Till sist fick jag ett intryck av att det kunde vara så här: att barnen hade fötts i [ort] och placerats på barnhem i [ort]. Men då hade jag använt så mycket ledtrådar och alternativa problemlösningar att jag började undra om hon överhuvudtaget hade haft några barn. När jag frågade efter NN:s bostad i den del av [ort] där hon har sin lilla barack, blev jag kritiskt granskad av det halvdussin jag konsulterade, även sedan jag nämnt vem jag var och att jag höll på med en zigenarundersökning. Nog var det mera skepticism och hm-hm i miner och röster än jag blivit van vid. Och jag kan, sen jag träffat denna imbecilla men exotiska och barnsligt charmfulla kvinna, ana mig till sammanhangen. Hon släppte utan vidare in mej i den lilla stugan, först med ett försiktigt undrande om jag var polis/ när jag tog fram journalen och började skriva/. Och sen tittade hon hela tiden djupt i ögonen och såg på något sätt hungrig och förväntansfull ut...”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

Det kan inte ha varit lätt att på några få timmar bedöma de undersökta ”patienternas” psykiska status:

”Verkar vara en genomsnäll och trevlig personlighet. Från början bedömde jag honom som klart debil, men jag blev mer och mer tveksam. Han kan vara normalbegåvad men har förstås utseendet emot sej när det gäller skattning av begåvningen: rätt fet och klumpig med grovt huggna ansiktsdrag... och blicken nästan för jämnan sänkt i golvet. Redig och saklig och har ett märkligt gott sinne för bl.a. årtal trots sin analfabetism.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

”NN är sannolikt debil – men hör till samma svårskattbara personlighetstyp som den tappre soldaten Svejck. Det finns inget instrument att mäta vad som är allvar och vad som är raljans. Att höra hennes berättande är, som någon sa om framlidne Bramstorps riksdagstal, som att titta ner i en ålkista. Hon kisar, rynkar pannan, skjuter fram hakan, demonstrerar med krökta knän och en ringvandrning runt rummet och gnuggningar mellan benen att hon inte kan få NN att gå och bada och att han blir röd och skinnlös på insidan av skinkorna. Hon skramlar med en torgkasse och säger ”här är buteljerna” och att hon sagt åt NN att låta bli pilsnern. Hon pratar

om döda hundar och landsfiskalen, när jag försöker pumpa henne på eventuella nutida gallstensbesvär. Hon säger något om svenska flottan, när hon visar fotos av NN:s söner (han påstår själv att han inte har och aldrig haft några barn) och att NN som rekryt i en uniform som inte förekommer utanför infanteriet. Och hon säger att ”det är jag som är elak”, när jag frågar om NN är snäll. Det är verkligen inget okomplicerat fruntimmer. Hon är festlig och full i fan och finns inte upptagen i läroböckerna i psykiatri.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

Det var frågan om ett synnerligen omfattande och informationsrikt etniskt register som upprättades, något som idag är förbjudet enligt lag. Det var inte heller enbart Arbetsmarknadsstyrelsen som hade tillgång till journalerna utan de skickades även till Socialstyrelsen, som således utökade sin informationsbank om de enskilda ”zigenarna” i Sverige. De akter som finns bevarade i Socialstyrelsens arkiv på Riksarkivet har alla som sagt ett eget Z-nummer, vilket ger obehagliga associationer till nazisternas förföljelser under det andra världskriget. Socialstyrelsen upprättade en förteckning över ”zigenare” i Sverige 1981 (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1968–1981, FVa och FVb). Oss veterligen har Socialstyrelsen sedan dess inte fört något register över romer. Kartläggningarna upphörde emellertid inte. Under 1980-talet finansierade Socialstyrelsen olika kommunala projekt som arbetade med romska frågor. För att beviljas medel uppmanade Socialstyrelsen de projektansvariga att kartlägga den romska gruppen boende i den aktuella kommunen. Det som efterfrågades i projektansökningarna var en beskrivning av målgruppen. Uppgifter skulle lämnas om nationalitet, antal familjer, antal personer och åldersfördelning (Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989).

Det var fler som fick tillgång till John Takmans journaler:

”Alla individuella undersökningar (med undantag av ett tiotal) har fortlöpande redovisats i utlåtanden till arbetsmarknadsstyrelsen. Socialstyrelsen och de länsarbetsnämnder inom vilkas områden de undersökta personerna vistats har fått kopior av samtliga utlåtanden. I många fall har också försäkringskassor, socialbyråer och andra lokala myndigheter fått kopior eller originalutlåtanden.”
(Sociala Meddelanden, 1966, s. 5).

Slutsatser

Det handlar inte om några enstaka tillfällen då antalet romer *inventerades*, dvs. räknades, utan inventeringarna framstår som led i en systematisk övervakning. Statens invandrarverk och Svenska Kommunförbundet lät genomföra en nationell kartläggning 1984. De vände sig till samtliga 284 kommuner i landet. Av dessa fick de svar från 270 varav 99 uppgav att de hade ”zigenare” bosatta i kommunen. Kartläggningen visade att det fanns ”drygt 5 000 kända zigenare i landet, men det reella talet antogs ligga kring 6 000 personer” (Socialstyrelsen 1991:47, s. 8). Vad respektive kommun baserade sitt svar på vet vi inte, men det är inte otänkbart att flera kommuner förde register över romer. Genom arbetet med regeringens vitbok om övergrepp och kränkningar mot romer har det framkommit att Stockholm stads ”zigenarsektion” förde register över romer fram tills dess att sektionen lades ner 1997 (Om kartläggning av romer i vitboken, 2013, s. 71-76). En kartläggning och registrering av romerna pågick fortlöpande under hela 1900-talet, och övervakningen sträcker sig in i nutid. Den 23 september 2013 avslöjade Dagens Nyheter att Skånepolisen för register över drygt 4 000 romer. Mer än 1 000 av de registrerade är barn.

Det förefaller som om sekretesskyddet sällan omfattade romer. I Socialstyrelsens arkiv finns spår av korrespondens som visar att enskilda personakter, som upprättades genom Socialstyrelsens inventeringar på 1940-talet, skickades till bland annat några länsstyrelser (RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10). Statens institut för rasbiologi verkar ha fått tillgång till ett mer omfattande material, eller till och med det fullständiga materialet. I Socialstyrelsens arkiv finns en handling från år 1946 där myndigheten begär ett kvitto från rasbiologiska institutet om att institutet erhållit det statistiska materialet från ”zigenarinventeringen” och ”tattarinventeringen”. På den här handlingen finns en handskriven notering om att materialet återlämnades 1948 men att det sedan lånats ut igen. (Om kartläggning av romer i vitboken, 2013, s. 46) Var primärmaterialet från Socialstyrelsens ”zigenarinventering” 1943 förvaras idag vet vi inte.³⁹

³⁹ Primärmaterialet till 1943 års ”zigenarinventering” förvaras nu eventuellt på Stockholms stadsarkiv (Stockholms stadsarkiv John Takman, H11:2). Vi har inte hittat informationen på Riksarkivet.

Takman fick tillgång till Socialstyrelsens register som upprättades i början av 1960-talet. Resultaten från hans individuella undersökningar spreds i sin tur, som vi såg, till flera statliga och lokala myndigheter. Bilden som träder fram är att information och personakter skickades fram och tillbaka mellan de myndigheter och de forskare som för tillfället var sysselsatta med en undersökning. Till och med lärarna i de ambulerande skolorna fick på 1950-talet tillgång till romernas journaler. Vilka akter det var fråga om i det här fallet kan vi emellertid inte svara på:

”Innan jag började skolan i lägret, fick jag tillfälle att se Socialvårdens akter över lägrets medlemmar, en i sanning nedslående lektyr. Här avspeglade sig den förmodade romantiken eller missanpassningens symtom. Arbetsoförmåga på grund av epilepsi, magsår, hjärtfel och njurlidande.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Inventeringarna och registreringarna under den första hälften av 1900-talet syftade uttryckligen till att möjliggöra mer effektiva tvångsåtgärder. I debatten lyftes framförallt sterilisering, tvångsomhändertagande av barnen och utvisning från Sverige fram som lämpliga ”lösningar”. Men för att genomföra åtgärderna behövde man en uppskattning av omfattningen av ”tattarproblemet” och uppgifter om var någonstans ”tattarna” och ”zigenarna” höll till. Under de decennier som följde inriktades registreringarna och Socialstyrelsens politik istället på att assimilera romerna. Socialstyrelsens och övriga myndigheters syn på romer präglades dock fortfarande av en nedlåtande attityd. Romernas kultur ansågs vara mindre värd. Romerna skulle lära sig leva och tänka som svenskar i övrigt. Om detta skriver vi i följande kapitel.

8. Bostad och utbildning

”De syns vara ohjälpligt handikappade på grund av sin okunnighet och sin mentalitet, ju mer man lär känna dem ju bättre förstår man att de äro outvecklade barn och måste behandlas som sådana...

Zigenarproblemet är inte bara ett tomt ord, det är tyvärr en förskräcklig verklighet att deras läge är svårt och det är mycket svårt att riktigt kunna hjälpa dem... Under bön till den Allsmäktige om denna tro och denna allt övervinnande kärlek är det Stiftelsens mening att göra vårt bästa för detta kära folk i vårt land.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Citatet är hämtat från Stiftelsen svensk zigenarmissions årsberättelse 1958. Om vi bortser från det kristna budskapet så belyser citatet det synsätt som dominerade inte bara de kristna samfundens, utan även myndigheternas inställning till romer under tiden som följde på det andra världskrigets slut. I det här kapitlet undersöker vi Socialstyrelsens syn på romer från mitten av 1940-talet fram till mitten av 1960-talet. Den svenska statens s.k. ”zigenarpolitik” under de här decennierna har beskrivits förr. Norma Montesino Parras avhandling ”*Zigenarfrågan – Intervention och romantik*” (Montesino Parra, 2002) är en utmärkt analys av ”zigenarpolitiken” fram till och med 1970-talet. Även i den statliga offentliga utredningen ”*Romers rätt*” (SOU 2010:55) beskrivs myndigheternas politik under det historiska skede som det här kapitlet fokuserar på.

Vår ambition är därför inte att i detalj redogöra för alla de insatser som gjordes och inom vilka Socialstyrelsen ofta hade en betydande roll. Syftet är snarare att ge en bild av myndighetens uppfattning om det man kallade ett ”zigenarproblem”. Vi vill beskriva hur synen på romer inom myndigheten förändrades i jämförelse med tidigare decennier. I samband därmed vill vi belysa vilka frågor som stod på Socialstyrelsens dagordning och vilka egenskaper som tillskrevs romer. Vi kommer att ta upp frågor som rör bostäder, utbildning, arbete, delaktighet, diskriminering och de utländska romerna.

Perspektiven förändras

Det andra världskriget förändrade Socialstyrelsens inställning till ”främmande” nationaliteter och nationella minoriteter. Förklaringarna till det förändrade synsättet är naturligtvis flera och har mycket att göra med skeenden utanför Socialstyrelsens väggar. Flyktingars närvaro i samhället och inom arbetslivet under krigsåren och åren närmast därefter påverkade människors allmänna inställning till personer med utländsk bakgrund i en mera accepterande riktning. När de fruktansvärda följderna av nazismens raspolitik blev allmänt kända kunde ingen politiker eller myndighet längre med bibehållen anständighet åberopa rasbiologiska eller rasistiska argument för någon politisk linje. Rasbiologiska och rasistiska synsätt som före kriget anfördes i myndigheters skrivelser om romer tonades ned eller upphörde helt. De relativt fåtaliga svenska romerna ansågs dock alltså som ”främmande”. En författare som Ivar Lo-Johansson publicerade skrifter som exotiserade romer. Ivar Lo-Johansson gav uttryck för en romantiserande och verklighetsfrämmande föreställning om romers situation, långt från den hårda verklighet de tvingades leva under. Flera svenska filmer från 1940-talet och 1950-talet handlade om konflikter mellan ”tattarfamiljer” och det omgivande samhället. Dessa melodramer har bidragit till att sprida och befästa stereotypa föreställningar om romer och resande som främmande.⁴⁰

En annan viktig förändring i synen på resande och romer inom statsapparaten i stort och hos Socialstyrelsen i synnerhet är att det så kallade ”tattarproblemet” försvann från dagordningen. En möjlig förklaring är att den antropologiska undersökningen och ”tattarinventeringen”, som myndigheten lät genomföra 1944, kom fram till slutsatsen att ”tattarna” inte gick att särskilja från den övriga svenska befolkningen. Så här beskrev Socialstyrelsen ”tattarfrågan” i samband med att resultaten från inventeringen rapporterades:

”Den nu överlämnade utredningen bestyrker att ett starkt behov av dylika överväganden föreligger. Visserligen kan det anses ådaga-lagt, att man icke kan tänka sig åtgärder, avseende tattarna såsom en antropologiskt avskild befolkningsgrupp, men å andra sidan ger utredningen starka skäl för att med särskild hänsyn till denna dock

⁴⁰ Vissa av filmerna visas fortfarande på svensk TV.

ur sociala m.fl. synpunkter särpräglade grupp överväga åtgärder inom den allmänna lagstiftningens ram. Det förtjänar emellertid understrykas, att den nu verkställda undersökningen allenast är en inventering och att denna icke vilar på ett alldeles fast och entydigt uppgiftsmaterial. Innan man böra skrida till positiva åtgärder tarvas ytterligare, mera på djupet gående undersökningar, som äro ägnade att kasta ljus över den säregna tatarfrågans verkliga innebörd.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Förändringen skedde inte i ett slag. I citatet ovan ges uttryck för en viss osäkerhet om ”tattarna” utgjorde en antropologiskt avskild folkgrupp eller inte. Ännu mot slutet av 1940-talet kunde diskussioner om ”tattarna” och rasbiologiska förklaringar förekomma i Socialstyrelsens skrivelser. För de personer som pekades ut som ”tattare” minskade inte heller förtrycket märkbart. Sterilisering, tvångsomhändertagande av barn, placering i hjälpklass och internering på tvångsarbetsanstalt och arbetshem drabbade många resande även under 1950-talet. Myndigheternas övergrepp mot resande upphörde inte, men Socialstyrelsens intresse att räkna, mäta och kartlägga ”tattarna” och förklara deras kultur ebbade ut. Luppen riktades istället mot ”zigenarna”. Vi ger nedan några exempel från denna övergångsfas.

Socialstyrelsen efterfrågade i en skrivelse 1945 en undersökning av de intagna vid arbetshemmen i Sverige. Myndigheten misstänkte att många av de intagna var i behov av vård som inte kunde erhållas på arbetshemmen och tvivlade på att ”den rådande ordningen vore försvarlig” (SOU 1949: 37, s. 6). Året därpå fick Socialstyrelsen i uppdrag av regeringen att genomföra en undersökning av de intagnas ”psykiska och fysiska tillstånd och deras tidigare levnadsförhållanden” (ibid.). Det visade sig redan tidigt i undersökningen att flera personer var intagna på felaktiga grunder och utskrivningar kom att ske på uppmaning av Socialstyrelsen. I en skrivelse till arbetshemmen 1947 betonade myndigheten att de personer som läkare inte ansåg vara arbetsföra på grund av fysisk eller psykisk sjukdom skulle skrivas ut. Vidare kritiserades den utbredda användningen av isolering vid arbetshemmen och man slog fast att åtgärden inte fick användas annat än tillfälligt i avvaktan på en läkarundersökning och att den då skulle meddelas till Socialstyrelsen. (SOU 1949:37, s. 7-8)

Undersökningen som genomfördes av Gunnar Inghe på uppdrag av Socialstyrelsen sommaren 1946 publicerades i en statlig offentlig utredning *”Klientelet på arbetshemmen – En socialpsykologisk utredning om försumliga försörjare och störande understödstagare”* (SOU 1949:37). I utredningen fick de biologiska förklaringarna mindre utrymme än vad som förekommit i Socialstyrelsens tidigare undersökningar och skrivelser. En av slutsatserna var att man inte tyckte sig se att ”den biologiska belastningen bland klientelet skulle vara anmärkningsvärt stor” (ibid., s. 22). Vad gäller ”tattarna” var bilden emellertid splittrad:

”Att uppväxtförhållanden spelar en betydande roll för individens psykiska utveckling är numera allmänt känt. Alla faktorer, som orsakar sociala störningar under uppväxtåren, har därför ett betydande socialpsykologiskt intresse. Med hänsyn härtill kan det vara värt att notera, att av arbetshemsklienterna tillhörde 4 % tattersläkter och ytterligare 8 % uppgavs ha finskt, ryskt, tyskt eller lapskt påbrå. Frånsett den biologiska belastningen i tattersläkterna, är det ju rimligt, att den speciella gruppbildning och gruppmentalitet, som utmärker tattarna, kan disponera för missanpassning av olika slag gentemot eljest gällande beteenderegler... Det kunde vara en ren tillfällighet, att det förekom så pass många tattare... bland arbetshemsklientelet.”

(SOU 1949:37, s. 22-23)

Notera att fyra procent av de intagna på arbetshemmen pekades ut som ”tattare”. I Socialstyrelsens inventering som genomfördes 1944 beräknades antalet ”tattare” i Sverige till cirka 8 000⁴¹. 1944 var Sveriges totala folkmängd närmare 6 600 000⁴². Därmed skulle ”tattarna” till antalet alltså ha utgjort en dryg promille av Sveriges befolkning. Av detta kan vi dra slutsatsen att ”tattarna” var kraftigt överrepresenterade vid arbetshemmen. Viktigt i sammanhanget är också att Socialstyrelsen kom fram till slutsatsen att många av de undersökta personerna var intagna på felaktiga grunder. Det här stämmer överens med berättelser från resande om ett systematiskt förtryck som innebär att de riskerade att interneras på olika anstalter i större utsträck-

⁴¹ Sociala Meddelanden, 1945, s. 380.

⁴² Statistiska centralbyrån uppskattade Sveriges folkmängd till 6 597 348 vid utgången av 1944 (Statistiska centralbyrån, 1947, Befolkningsrörelsen 1944, s. 1).

ning än den övriga befolkningen på grund av att de stämplades som ”tattare”.

I en undersökning av 120 män som var intagna på tvångsarbetsanstalten i Svartsjö 1938 förekom en liknande överrepresentation.⁴³ Undersökningen tillkom på initiativ av lösdriverilagstiftningskommittén och Medicinalstyrelsen meddelade närmare direktiv för hur den skulle genomföras. Vid den här tidpunkten drog man – till skillnad från undersökningen 1946 – slutsatsen att den ”ärflika belastningen” hos de intagna var stor och ”tattarpåbrå” betraktades uteslutande som en sådan belastning:

”Hos 33 explorander finnes ingen känd hereditär belastning. Bland dessa saknas emellertid uppgift om fadern i 3, om faderns släkt i 11 fall, om modern i 1 och om hennes släkt i 7 fall. Tattarpåbrå finnes hos 7 av de undersökta. Som sinnessjuka ha räknats praktiskt taget endast anhöriga, som vårdats å sinnessjukhus. De fall där alkoholismen med all sannolikhet varit sekundär till en psykisk rubbning, ha redovisats endast som psykiskt abnorma. En alkoholist, som begått självmord, har sålunda förts endast som suicidium. Av totalsiffrorna framgår, att den ärflika belastningen är betydande.”
(SOU 1939: 25, s. 122)

Sju personer av de internerade hade enligt undersökningen ”tattarpåbrå”. Det motsvarar närmare sex procent av de undersökta. Trots att de arvsbiologiska förklaringarna mot slutet av 1940-talet tonades ner förändrades inte den negativa beskrivningen av ”tattarna”. Samma fördomar som gjorde sig gällande i inventeringsprotokollen återkom även i fortsättningen:

”Rena sluminteriörer förekom också. Tattarhemmen var särskilt karaktäristiska: fadern hästhandlare eller gårdfarihandlare, familjen okänd i trakten, bröderna spritmissbrukare, vissa familjemedlemmar dömda för knivskärningsdåd, ideliga slagsmål, lösdriveri etc. Men även andra av de undersökta kom från både biologiskt och socialt djupt förfallna familjer. I ett fall var modern, en känd tiggerska, nervös, fadern spritmissbrukare, hela familjen loj, bostaden smutsig och familjeinteriören karaktäriserad av ständiga slitningar.

⁴³ ”Psykiatrisk undersökning rörande manliga tvångsarbetare i Sverige” av Gunnar Adell och Gustav Jonsson (SOU 1939: 25, bilaga C).

Inställningen till sexualiteten var slapp. En annan familj var enligt fattigvårdsstyrelsen känd i hela orten för mindre god arbetsvilja, spritmissbruk, örlighet och fattigdom.”
(SOU 1949:37, s. 25)

Socialstyrelsens intresse att undersöka levnadsvillkoren för ”tattarna” upphörde i stort sett helt efter det att resultaten från inventeringen publicerades 1945, men inventeringen hade satt sina spår hos många resande. En av våra informanter berättar:

”Efter att kriminalaren hade berättat för oss att myndigheterna skrev upp resandefolk och att något stort skulle hända passade sig mina föräldrar mycket noga med att synas allt för mycket. Detta är ju självklart, farmor och farfar var rädda om sina barn och barnbarn och mina föräldrar var ju rädda om oss barn. Vi fick lära oss att inte visa att vi var resande. Mamma och pappa sa ofta till oss att vi absolut inte skulle rakkla romani (tala romani) eller på andra sätt visa upp vårt ursprung utåt... Jag kommer från en mycket stor släkt. Halva släkten gjorde ett beslut, inte så att de tillsammans beslutade detta utan det skedde som en naturlig process, de som var medvetna att samhällsstrukturen hade börjat ändra sig bestämde sig för att inte träffas och umgås med andra resande på samma sätt. De ville att deras barn skulle lyckas väl i skolorna och att de skulle gå så bra för dom som möjligt. Det gjorde att vissa av våra släktingar fick bättre bostäder och utbildningar. Samtidigt splittrade det familjerna. Man fick höra att man inte skulle besöka ”den” och ”den” platsen och att man skulle hålla sig borta från vissa släktingar. De blev på så sätt främlingar. Man undvek vissa nära släktingar, exempelvis ens kusiner. Man visste ju så att om man pratar med en kusin så brakar det loss – för folk vet ju att han eller hon är resande och då förstår de också att jag är det. Vi valde helt enkelt att gömma oss. Tack vare detta fick vi det på många sätt bättre men det splittrade också upp oss.”

(Resandekvinna född under 1950-talet)

Samtidigt som Socialstyrelsens intresse för ”tattarna” minskade, ökade myndighetens intresse för ”zigenarna”. I en skrivelse år 1945 yttrade sig Socialstyrelsen om behovet av en ny ”zigenarundersökning”:

”Vad beträffar zigenarna kunna otvivelaktigt ifrågakomma på dem speciellt inriktade åtgärder. Styrelsen vill bland annat erinra om

att enligt den verkställda utredningen läs- och skrivkunnigheten är synnerligen ringa förekommande, något som synes karaktäristiskt för denna rent antropologiskt från befolkningen klart avskilda grupp.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

”Zigenarna” i Sverige definierades till skillnad från ”tattarna” fortfarande som en antropologiskt främmande grupp, och nu tänkte man sig en mer aktiv politik. Inriktade åtgärder skulle bidra till att förändra romerna. Romsk kultur uppfattades av Socialstyrelsen som problematisk och i behov av omdaning. Tidigare hade man betraktat romerna som en främmande och mindervärdig ras som omöjligen lät sig förändras på grund av specifika rasegenskaper. De ansågs inte tillhöra det svenska folket utan var snarare icke önskvärda utlänningar. Någon socialpolitik för den romska gruppen var det tidigare inte tal om, de förnekades konsekvent sina rättigheter. Den politik som ändå fördes riktade sig *mot* romerna i syfte att förmå dem att lämna kommunen, länet och landet. Det här förändrades, som sagt, successivt efter det andra världskrigets slut. Nu skulle romerna istället anpassas till svensk kultur:

”Uppenbart är att ifrågavarande befolkningsgrupper till kynne och tänkesätt betrakta oss såsom främlingar liksom också vi, utan verklig kännedom om hur de tänka, känna och reagera, betrakta dem såsom säregna och väsensfrämmande. De synas sakna förståelse för och till och med hysa viss ringaktning för våra begrepp om rätt och orätt i många avseenden. Vi å vår sida äga föga kännedom om deras moralkodex och uppskatta den knappast ens i de avseenden, där deras speciella begrepp om rätt kanske äro mycket starka, t.ex. i vad rör vänskapstrohet. Säkert skulle man här stanna vid väsentligen negativa resultat, om man med tvångsmedel sökte framtinga den samhälleliga anpassning, vari det brister i båda dessa befolkningsgrupper. För att komma till positiva resultat lär enda vägen vara att söka vinna tillräcklig kännedom om dessa människors andliga struktur.”

(RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv 1913–1961, H10)

Socialstyrelsen ansåg att romer tänker, känner och reagerar annorlunda än befolkningen i övrigt och att ”vi” betraktar ”dem” som säregna och väsensfrämmande inslag i det svenska samhället. Vidare ansåg

myndigheten att romsk kultur präglas av en främmande moraluppfattning. Anpassningen borde inte, enligt Socialstyrelsen, ske genom tvång utan genom ökade kunskaper om romernas ”andliga struktur”. Trots denna förändring av ståndpunkt fanns fortfarande ett stort mått av tvångsinslag i synen på *hur* romerna borde ”anpassas”. Skillnaden mot tidigare var att det inte längre handlade om att tvinga romerna att lämna landet, utan istället skulle de tvingas till en assimilering med det svenska samhället. Det skulle ske genom åtgärder inom bostads- och utbildningsområdet. Synen på romsk kultur var, liksom tidigare, att den var problematisk och mindervärdig och behövde förändras. Romernas åsikter och inställning efterfrågades inte. De ansågs ur stånd att förstå vad som låg i deras intresse och de förnekades på så sätt sina demokratiska rättigheter.

Socialstyrelsen ansåg att det krävdes åtgärder för att motverka romernas ”brist på anpassning i samhället samt de sociala olägenheterna av denna brist” (ibid.). Att erkänna romernas rätt till bostad och utbildning handlade således i första hand om att motverka de problem som romerna ansågs orsaka den övriga befolkningen. I den här skrivelsen förekom fortfarande ”tattarna” i diskussionen, men det är samtidigt tydligt att fokus började förskjutas från att ha handlat om ett ”tattarproblem” till att istället handla om ett ”zigenarproblem”.

De ambulerande skolorna och bostadsfrågan

Inventeringen hade visat att romernas läs- och skrivkunnighet var otillräcklig. För att nå framgång i anpassningsarbetet borde barnen gå i skola. Socialstyrelsen hävdade i sitt yttrande om skolundervisning 1947 att ”[z]igenarna stå på en mycket låg nivå både kulturellt och socialt sett” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö), inte på grund av nedärvda rasegenskaper utan på grund av deras nomadiserande levnadssätt. De traditionella försörjningsmöjligheterna hade blivit allt mer begränsade vilket riskerade att resultera i en ökad ”asocialitet”. Skolundervisning var för Socialstyrelsen en nödvändig ”civilisatorisk åtgärd” för att ge barnen en uppfostran som kunde anpassa dem till det svenska samhället. Tanken var att barnen i någon mån skulle lära sig läsa, skriva och räkna. Däremot var Socialstyrelsen skeptisk till att placera barnen i särskilda internatskolor eftersom de knappast frivilligt skulle stanna kvar och

deras föräldrar kunde väntas ”göra täta påhälsningar”. Ledningen för internatskolorna skulle enligt Socialstyrelsen ”ställas inför svårbe-
mästrade problem av bl.a. disciplinär art” (ibid.).

Skolutbildningen, tänkte sig Socialstyrelsen, skulle i det korta per-
spektivet istället fortsätta inom ramen för de ambulerande skolor som
Stiftelsen för svensk zigenarmission bedrev sedan ett par år tillbaka.
En förutsättning för en mer regelbunden skolgång var nämligen att
romerna först bröt med sitt kringflackande liv. Socialstyrelsen ansåg
bofastheten vara ”fundamental för all kulturell och social anpassning
i samhället” (ibid.). En framgångsrik skolverksamhet var beroende av
”goda hem” på samma gång som hemmet hade hjälp av skolan med
”uppfostningsarbetet” (ibid.). Vad som först och främst behövdes var
en närmare undersökning om ”zigenarnas” sociala problem, menade
Socialstyrelsen.

Barnens utbildning och fostran var således en av de frågor som
stod högst på dagordningen för Socialstyrelsen. Eftersom assimile-
ringen skulle ske genom barnens fostran figurerade hela tiden frågan
om tvångsomhändertagande av barnen i debatten. (Se även kapitel 5
om omhändertagande av barn till resande och romer).

Verksamheten med de ambulerande skolorna pågick fram till 1958.
Som redan nämnts i inventeringskapitlet innebar de ambulerande sko-
lorna att en lärare följde med kringresande romer under några veckor
på sommaren (se även Montesino Parra, 2002; Sjögren, 2010). De till-
kom på initiativ av några olika kristna samfund. Efter att ha tagit del
av Socialstyrelsens inventeringsrapporter vände sig de här samfun-
den till Kungl. Maj:t och begärde en utredning om romernas sociala
förhållanden. De ville veta vilka möjligheter som stod till buds för
att åstadkomma ”en livsföring, och standard, som i socialt, moraliskt,
andligt och intellektuellt avseende vore likvärdig med övriga svenska
medborgare” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–
1967, FXö). Samfunden efterlyste förbättrade utbildningsmöjligheter
men också att romernas sociala och ekonomiska förhållanden bättre
kontrollerades eftersom deras inkomstkällor föreföll tvivelaktiga.
Som exempel nämner samfunden då spådomsverksamheten som de
ansåg att samhället inte kunde se genom fingrarna med. Istället ville
de att romerna fick undervisning i den kristna läran:

”De religiösa förhållandena äro kaotiska. Vissa religiösa bruk före-

finnas naturligtvis, men enligt gängse uppfattning i en kulturstat vila dessa bruk endast på hedniska eller magiska föreställningar. För vårt lands kristna organisationer är det av största intresse, att denna människogrupp blir föremål för undervisning i kristendom...”
(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Samfunden kom så småningom att bilda Stiftelsen för svensk zigenarmission som bedrev undervisningen i de ambulerande skolorna. Den första verksamhetsberättelsen slutar med orden: ”Vi utföra ett hednamissionsarbete inom vårt eget lands gränser” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). I praktiken kom dock verksamheten mer att handla om undervisning i läsning, skrivning och räkning än om teologistudier. Skolöverstyrelsen hade det övergripande ansvaret för utbildningsverksamheten. Socialstyrelsen å sin sida ansvarade för det sociala arbetet med familjerna och den verksamhet som gick ut på att anpassa romerna till ”svenska vanor”. En av lärarnas uppgifter var nämligen att undersöka hur romerna levde och sedan rapportera iakttagelserna till myndigheten.

Ett syfte med de ambulerande skolorna var också att avgöra om romer var bildbara (Sjögren, 2010, s. 196). Lärarna skickade rapporter till Socialstyrelsen om sommarens aktiviteter. De handlade ofta om romernas möjligheter att ta till sig utbildningsmaterialet. Andra ämnen som berördes i rapporterna var romernas försörjningsmöjligheter, kulturella vanor och utsatthet för diskriminering. Rapporterna bidrog till att forma myndighetens bild av vad som utgjorde det s.k. ”zigenarproblemet”. De är därmed intressanta för att förstå Socialstyrelsens politik och inställning till romer under perioden. I ett yttrande 1948 över en framställning från stiftelsen skrev Socialstyrelsen:

”Zigenarna och deras egenartade livsförsel ge obestriddligen upphov till problem, som påkalla uppmärksamhet från samhällets sida. Att sociala missförhållanden förekomma bland zigenarna framgår av de berättelser, som avgivits över den skol- och kuratorverksamhet, som med bidrag av statsmedel bedrivits bland zigenarna i Sverige de senaste somrarna.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Vi använder delar ur lärarrapporterna för att belysa de ämnen vi tar upp. Socialstyrelsen citerade ibland rapporterna i sina egna skrivelser

eller bifogade dem i sin helhet. I yttrandet 1948 valde myndigheten också att citera en av lärarrapporterna för att måla upp en bild av de romska barnens situation:

”I reklamerna lovade man naturligtvis finfin orkestermusik, kabaré och spanska, ungerska samt ryska m.fl. danser, men något sådant presterade man inte, därest inte [barnens] fula åbäkningar och tokroliga gestikuleringar antas som sådant. Synd om barnstackarna, som afton efter afton måste undergå en nervspänning, som över-skrider alla måttlighetens gränser.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Som vi ser var det ibland en fördomsfull och negativ bild som förmedlades i rapporterna. Så var förvisso inte alltid fallet, men generellt sett präglades de av ett ovanifrån-perspektiv. Synen på romer var att de stod på en lägre ”civilisatorisk nivå” och, liksom i kapitlets inledande citat, var som små barn. Det var också ett synsätt som anammades av Socialstyrelsen. Man kunde inte vänta sig att de på egen hand skulle kunna anpassa sig efter svenska förhållanden. Å andra sidan var det inte heller försvarbart att de tilläts leva under förhållanden som avviker från det som i normala fall tolereras av myndigheterna (ibid.).

En del av ”zigenarproblemet” var enligt Socialstyrelsen att männen inte lönearbetade i reguljär anställning. Problemet såg också ut att förvärras, enligt myndigheten, eftersom de traditionella inkomstmöjligheterna höll på att sina. En av lärarna hade 1949 skrivit en rapport om ”De svenska zigenarnas näringar” som Socialstyrelsen tog del av. I den konstaterades att de romska männen inte utförde något ”verkligt” arbete undantaget förtening och kopparslageri. På grund av dåliga verktyg eller brist på verktyg hade de svårt att konkurrera även inom dessa näringar. Hästhandel hade i stort övergivits. Istället sysslade några personer med bilaffärer och skrothandel. Störst inkomster genererade musik- och tivolverksamheten men musiken, menade läraren, var ofta undermålig och romernas uppträdanden dömde han ut som smaklös komedi (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Författaren hävdade att romernas ”kringstrykande levnadssätt” försvarade utövandet av ett regelbundet arbete, men problemet berodde också på en ”bristfällig uppfostran”

(ibid.). En tredje försvårande faktor var att ingen ville anställa romer. Läraren beskriver i det sammanhanget hur några kvinnor som skrivit in sig på arbetsbyrå efter en tid fått veta att inga arbetsgivare var villiga att anställa ”zigenare”. Det var inte någon ljus framtid som romerna stod inför, enligt rapporten.

Socialstyrelsen noterade i sitt yttrande 1948 ett fall av den diskriminering som romer utsattes för, men det var inte något som myndigheten annars fäste särskilt stor vikt vid. Diskriminering nämndes enbart i samband med att romerna allt som oftast tvingades bort från platser som de besökte. När de väl fick lov att stanna på en plats krävdes ofta en så hög ersättning att det kunde liknas vid utpressning (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Myndigheten grundade sin uppfattning på de berättelser som lärarna skickade in till myndigheten. Vi ger ytterligare ett exempel från en lärarrapport som mycket väl speglar det lokala motståndet och den diskriminering romer utsattes för i sin vardag:

”Det var meningen, att jag den 15:e juni skulle sammanträffa med NN:s zigenarläger i X, men framkommen dit, hade landsfiskalen redan fördrivit dem därifrån. I Y hade det gått på samma sätt. Ingen visste, vart de tagit vägen. Poliskommissarien, som jag vände mig till, ställde sig såvidpass tillmötesgående, att han ringde till närgränsande orter, för att komma dem på spåren, men han hann inte nå något resultat, innan landsfiskalen infann sig och gjorde slut på alla vidare efterforskningar. Han grep luren ur kommissariens hand och ropade, andtruten som han var: ”Jag varnar, jag varnar”. Han ”fordrade”, att ingen fick taga emot dem o.s.v. Sedan varskodde han andra landsfiskaler och polistjänstemän i samma stil, varefter jag fick tillfälle att tilltala honom. ”Det här går stick i stäv emot det tillbörliga”, invände jag. ”Jag vädjar å Kungl. Skolöverstyrelsens och Socialstyrelsens vägnar till polisen i avsikt att få en hjälpsam handräckning för att få tag i ett zigenarläger, där jag blivit anmodad att hålla skola, som svenska staten bekostar, och nu hör jag, att landsfiskalen rent av ställer hinder i vägen”. Ingenting hjälpte; han ställde sig absolut omöjlig och stursk i alla avseenden. Han ville ingenting ha att göra med slikt pack, som endast utsuger svenska folket, far fram med stöld och bedrägerier, ja t.o.m. tjuvmjölkar korna på betet m.m. Efteråt har jag dessutom hört, att han

beskyllt mig för att ofint trängt mig in på polisanstalten... Landsfiskalen i Z var ännu omöjligare än han i Y, varskodd som han var redan på förhand. Han ämnade med makt och myndighet jaga oss i väg, trots att brukets disponent givit oss tillåtelse att stanna ännu fyra dagar, tills lastbilen hunnit repareras. ”Jag tillåter inte”, var hans obevekliga svar på alla mina förklaringar. Oss återstod i så fall intet annat än att stanna på eget bevåg. På chefens anhållan om tillåtelse att anordna musikaftnar mot inträde, gav han intet svar, men sände i stället polisen med förbud. Lägreter musicerade på eget ansvar. Som följd härav hotade han med stämning. Vid avresa erbjöd chefen nöjesskatt åt tvenne olika tjänstemän, men ingendera ansåg sig vara berättigad, att mottaga den.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

I början av 1950-talet presenterade inte Socialstyrelsen några konkreta förslag till hur det som kallades ett ”zigenarproblem” skulle lösas. Det som först och främst behövdes var en ”fullständig och förutsättningslös utredning”, enligt Socialstyrelsens yttrande över två motioner 1953 (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Den ambulerande skolan hade inte nått önskat resultat. Orsakerna var flera. Det var svårt att komma i kontakt med kringresande familjer och när så väl skedde var det svårt att finna lämpliga lägerplatser där de kunde tjäna ihop till sitt levebröd. Eftersom romerna jagades bort från kommun efter kommun blev undervisningen högst oregelbunden. Stiftelsen föreslog att en kurator borde anställas för att lösa de ”problem” som var förenade med den ambulerande skolan. Socialstyrelsen ställde sig positiv till förslaget i ett yttrande 1952, men menade framförallt att ”zigenarnas sociala problem” behövde utredas närmare (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). De ambulerande skolorna var bara ett tillfälligt svar på romernas utbildningsbehov. Trots att myndighetens skrivelser inte gav några konkreta lösningar på alla de problem som räknades upp fanns en klar idé om i vilken ordning de borde lösas. Kärnan i ”zigenarproblemet” var i mångt och mycket en fråga om bofasthet:

”Därest zigenarnas fasta bosättning på olika sätt kunde underlättas, skulle troligen en stor del av de zigenarproblem, som nu kräva särskild uppmärksamhet, på lång sikt bringas till sin lösning. En fast bosättning skulle bland annat lösa skolfrågan för barnen och

göra det möjligt att ordna undervisning även för det stora antalet analfabeter bland de vuxna. Den fasta bosättningen skulle också ge zigenarna möjlighet att delta i egentligt förvärvsarbete och göra en större insats i produktionen än för närvarande.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Socialstyrelsen såg det som en enkel process med tydliga samband mellan orsak och verkan. Först bostad därefter utbildning och arbete. Utbildningen och fostran skulle i sin tur leda till att ”zigenarnas” problematiska livsföring förändrades och att de anpassades till svensk kultur, svenska vanor och ett svenskt beteendemönster. Redan nu tyckte sig Socialstyrelsen kunna se ”en viss vantrivsel hos yngre zigenare inför bilaffärer, brudköp, zigenarbröllop och olika slags billig underhållning, och ett påfallande stort intresse synes föreligga bland dessa ungdomar att komma in i något vanligt yrkesarbete” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Kunskapen om romsk kultur var ringa inom myndigheten. Det man trodde sig veta om romer baserades på lärarrapporterna som inte sällan präglades av personliga åsikter och fördomar. För att ta frågan om arbetslöshet som exempel:

”Min bestämda uppfattning av dem är fortfarande den, att de äro lata, bekväma och opålitliga. Därför böra myndigheterna taga i med hårdhandskarna. De böra tvingas att lära sig ett yrke... att de kunna försörja sig och sin familj på ett anständigt sätt och inte som nu leva som parasiter på samhället...”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Socialstyrelsen hade emellertid ordningen klar för sig. Med tak över huvudet och en fast adress, de uppväxande romerna i skolan och de äldre i yrkesutbildning så borde frågan om arbete lösas per automatik. I motsats till citatet ovan presenterades dock inte åtgärderna i myndighetens skrivelser som en fråga om tvång. Några bekymmer med att ”placera” romer i arbete såg man inte framför sig. Hur diskriminering och fördomar skulle kunna komma att verka försvårande var heller inte något som diskuterades:

”Troligen skulle det icke heller möta några oöverstigliga hinder att sedan en fastare bosättning ordnats för en familj genom arbetsförmedlingen och den särskilda arbetsvården placera de arbetsföra

bland zigenarna i ett för dem lämpat arbete. En sådan anpassning i produktionen torde också i längden bli nödvändig, om man på allvar vill lösa zigenarnas problem.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Som vi minns begärde Socialstyrelsen redan i samband med inventeringarna i mitten av 1940-talet att en mer omfattande undersökning av romerna kom till stånd. Närmare tio år senare tillsattes en utredning som 1956 lämnade sitt betänkande ”Zigenarfrågan” (SOU 1956: 43). Ett av betänkandets förslag var inrättandet av en ny tjänst, en så kallad ”zigenarkonsulent”, knuten till myndigheten. Idén hämtades från de ambuleringsskolorna där lärarna också fungerade som ”kuratorer” (Montesino Parra, 2002, s. 136).

Socialstyrelsen hade tidigare under året i en promemoria skickad till sekreteraren för ”Zigenarutredningen” påpekat att myndigheten själv var bäst lämpad att ta hand om uppdraget. Argumentet var att ärenden rörande bosättning och understöd till vissa icke svenska medborgare redan handlades vid dess socialvårdsbyrå (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö). Socialstyrelsen hade sedan 1950 ansvar för stöd till arbetsförmögna och tbc-sjuka flyktingar och deras anhöriga (Montesino Parra, 2002, s. 130).

”Zigenarkonsulenten” skulle bistå såväl romer som myndigheter med information och handledning. Konsulenten skulle hjälpa romer med bostad, arbete, utbildning och mantalsskrivning och medla i konflikter mellan romer och myndigheter (Montesino Parra, 2002, s. 136).

Delaktighet, inflytande och diskriminering

Socialstyrelsen ansåg inte att romerna kunde föra sin egen talan i möten med myndigheterna, utan att det bäst sköttes av en ”zigenar-expert” av icke-romskt ursprung. Relationen mellan romer och myndigheter präglades, under den period som vi undersöker i det här kapitlet, av ett hierarkiskt maktförhållande där den ena parten inte fick komma till tals.

I yttrandet om en ny utredning 1948 påpekade Socialstyrelsen att ”zigenarnas” egen inställning kunde vara av intresse för att bedöma vilka framgångar som olika åtgärder kunde tänkas få. Myndigheten

sade sig vara villig att genomföra en förberedande undersökning för att ta reda på ”zigenarnas” egna intressen, under förutsättning att myndigheten tilldelades särskilda medel för uppgiften. Någon sådan undersökning genomfördes aldrig utan myndigheten förlitade sig istället uteslutande på vad lärarna i de ambulerande skolorna eventuellt skrev om romernas åsikter och önskningsar.

En bakomliggande tanke var att man inte kunde vänta sig att romerna på egen hand skulle kunna anpassa sig efter svenska förhållanden, men man kunde heller inte vänta sig ”att kommunerna utan särskilda åtgärder från statens sida skola visa förståelse för zigenarnas bostadsproblem” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)⁴⁴. ”Zigenarkonsulenterna” skulle sköta förhandlingar med såväl de lokala myndigheterna som med romerna själva:

”Förhandlingar beträffande upplåtande av bostäder, samarbete med arbetsmarknadsstyrelsens lokalorgan för anskaffande av arbete, omskolningsfrågor, ordnandet av skolgång för både vuxna och barn m.m. kommer att kräva mycken tid och takt... Det är sålunda nödvändigt för kuratorn att använda en avsevärd del av tjänstetiden för besök hos zigenarna på olika orter i landet, då personliga förhandlingar med dem allt som oftast måste äga rum.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)⁴⁵

Romerna hade inte något reellt inflytande över de åtgärder som utformades. ”Zigenarkonsulentens” tilltänkta arbetsuppgift var i första hand att förklara för romerna vad som låg i deras intresse och att övertala dem att gå med på de åtgärder som myndigheterna formulerade åt dem. Kunde man inte komma överens var det romerna som ansågs motsträviga och ovilliga att samarbeta:

”Genom dessa nära kontakter med bl.a. socialnämnderna och deras tjänstemän har det varit möjligt att under hand utöva en rådgivande verksamhet av betydande omfattning för att främja den kommunala verksamheten att göra zigenarna bofasta. Härigenom har socialstyrelsen också fått tillfälle att ingående lära känna zigenarnas reaktioner och allmänna inställning till verksamheten. Som ett

⁴⁴ Yttrande den 26 februari 1953 över två motioner i Sveriges riksdag.

⁴⁵ ”P.M. den 17 februari 1956 till sekreteraren i zigenarutredningen ang. inrättande av en befattning för handläggning av vissa arbetsuppgifter rörande zigenare.”

allmänt omdöme torde kunna sägas, att många zigenare förstår att det krävs samarbete för att man skall nå ett tillfredställande resultat av ansträngningarna att normalisera deras levnadsförhållanden. I andra fall brister det i detta avseende. Detta är emellertid attityder som inte är svårförklarliga på grund av deras tidigare upplevelser men som ändå måste in i bilden för att göra den rättvis. Liksom andra medborgare i samhället reagera de mot erbjudanden i fråga om arbete och bostad som inte i alla avseenden motsvarar vad de har tänkt sig. Stundom känner de sig därvidlag kränkta – med rätt eller orätt – genom att de tror sig förstå att de mindre goda erbjudandena har samband med inställningen till zigenarna.

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX)⁴⁶

De konflikter som ”zigenarkonsulenterna” skulle hjälpa till att medla i handlade ofta om ren diskriminering från myndigheternas sida. Följande citat ur lärarrapporterna – bland annat inom områden där Socialstyrelsen och dåvarande Medicinalstyrelsen verkade – beskriver den diskriminering som romerna utsattes för i sina möten med myndigheter och med andra aktörer i samhället:

”Läkarna i [orten] nekade intaga den sjuke på lasarettet därstädes, men föreskrev i stället absolut stillhet jämte medikamenten... Lägre hade fått tillåtelse, att stanna endast tre dagar på stället, där vi nu voro, men den sjukas livsfarliga belägenhet hindrade oss från att bryta upp. Polisens påtryckning var minst sagt brutal... Patienten kunde inte heller då intagas på sjukhuset, men sjukhusvård ordinerades dessförty åt den sjuke i Göteborg, Norrköping eller Stockholm, emedan fallet förutsatte specialbehandling, som inte stod att fås i [orten]. Polisen gav oss nu med gott samvete, som det såg ut, befallning, att redan följande morgon packa oss i väg, såvida vi önskade förekomma vräkning.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”Till slut vill jag även i år framhålla nödvändigheten av att en kurator för zigenarna genom statens försorg och avlönad av staten anställs. Den största svårigheten för dem gäller deras mantals-skrivning och ett ordnat arbete samt bostadsfrågan. Det har hänt vid flera tillfällen, att zigenare ha blivit avvisade, när de sökt arbete

⁴⁶ Yttrande den 10 mars 1964 över motioner i Sveriges riksdag

vid olika företag, endast på grund av att de varit zigenare. Senast gällde detta en ung man, som kan både läsa och skriva. Det ser ut, som om det skulle finnas rashat.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”Men när talet kom in på socialvårdsmyndigheterna flammade ögonen av förbittring. Han berättade ett par episoder som mycket krasst belyste svalet mellan teori och verklighet i människovården.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”Ett brev från hälsovårdsnämnden föranledde ett telefonsamtal med en sjuksköterska där. Jag bad att få någon sakkunnig hjälp med att komma till rätta med epidemin och fick löfte om att en inspektör skulle komma och se till avträdena, när han fick tid, och jag blev för övrigt uppmanad att se till så att de höll sig ”någorlunda rena”. Ett samtal med vik. distriktsläkaren gav ej heller hjälp. Han ansåg att jag själv skulle kunna konstatera om zigenarna hade gulsot genom att undersöka deras temperatur och se efter om urinen var mörkfärgad. I så fall borde de rådås att lägga in sig på epidemisjukhuset. Men läkaren trodde ej det var gulsot. Det hade inte förekommit i Sverige sedan västkuststronens tid och f. övr. var läkarens personliga uppfattning den, att det pjoskades på tok för mycket med zigenarna här i Sverige.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”De vill ha ett riktigt arbete, en ordentlig bostad och sina barn i skolor, m.a.o. ordnade förhållanden samtidigt som de givetvis hyser en viss naturlig fruktan för vad staten och samhället kan komma att ställa för fordringar på dem i deras nya liv. Men, skyhöga hinder reser sig många gånger, när det gäller deras försök att närma sig ett ordnat samhällsliv. Det starkaste hindret här är allmänhetens av ålder inrotade föreställningar om att zigenare är falska, kriminella, alkoholister o.s.v. Ingen törs ta risken att hyra dem en lägenhet. De har svårt att få arbete, därför att arbetsgivarna är misstänksamma etc. i all oändlighet.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”Men följande afton var samma spörsmål åter framme, och den vanliga inledningen till diskussionen lydde: ”Tror lärarn, att vi redan till nästa vintern kan få eget hem”? Det kunde smärta en ända till hjärtedjupet, då jag alltid var tvungen att svara: ”Nej, så hastigt går det nog inte, men försök själv att tänka ut en plats, där ni ville bosätta er ens tillfälligt; kanske kunde missionen bistå er i att få hyra en bostad tillsvidare.” Det är synd, att dessa präktiga ungdomar, som måste ha så gott gry i sig, ännu i stund som är, äro tvungna att framhärda ett förnedringsliv, som de i grund och botten förakta och avsky.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”Många zigenare ha frågat mig, varför inte zigenarbarnen, som gå i skola, kunna, i likhet med andra svenska barn, få gratis tandvård och en skolmåltid.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

”... då en familj på tio personer skall vistas i en stuga, vars enda utrymme är ett rum med en golvyta på av i runt tal 15m² samt en höjd av 2.1/4 m. Så liten är nämligen den stuga, som [ortens] Fat-tigvårdsnämnd anskaffade åt familjen... Det är en s.k. kolonistuga, och den är icke vinterbonad. I denna stuga inrymdes under hela vintern... nio personer, av vilka fyra barn är tuberkulösa... Det ligger i sakens natur, att hälsotillståndet väsentligt försämras i en sådan bostad, där köld och dålig luft råda.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö)

Trots att många av lärarnas berättelser vittnade om en utbredd diskriminering var det inte ett ämne som berördes i Socialstyrelsens skrivelser. Citaten ovan visar att kränkningar och orättvis behandling var vanligt förekommande på såväl arbetsmarknaden och bostadsmarknaden som inom socialtjänsten och sjukvården. Myndigheten fick information om detta men inställningen var den att det var romernas kultur och levnadssätt som var den trängande frågan och att det var romerna som måste foga sig till svenska vanor.

Insatser för fast bosättning

Socialstyrelsen gav i början av 1960 ett utlåtande över ett förslag från Arbetsmarknadsstyrelsen om hur romernas fasta bosättning skulle komma till stånd. Att ordna med bostäder åt romer presenterades emellertid inte som ett sätt att tillgodose romernas rättigheter och motverka diskriminering på bostadsmarknaden utan som avgörande ”för deras assimilering i samhället” (ibid.). En lösning av bostadsfrågan kunde inte åstadkommas så länge som kommunerna fick bära kostnaderna, menade Socialstyrelsen. För kommuner med en stor romsk befolkning skulle kostnaderna bli höga. Utöver kostnader för själva bostäderna tillkom kostnader för socialhjälp och skolundervisning, samtidigt som någon ökning av skatteunderlaget inte var att räkna med (ibid.). Med andra ord innebar en romsk befolkning en börda för kommunerna, enligt Socialstyrelsen, vilket vittnar om att man valde att blunda för det förtryck som romer mötte på lokal nivå. Till saken hörde att romerna inte alltid var mantalsskrivna. Kommunerna ansåg sig därför inte förpliktigade att sörja för barnens skolundervisning eller betala ut socialhjälp till familjerna. I vissa kommuner var man emellertid villig att stå för en särskild utgift som rörde romer, vilket följande citat ur ett brev från en socialnämnd till Socialstyrelsen vittnar om:

”Tyvärr konstaterar nämnden gång efter annan att de flesta kommuner ibland helt öppet betalar kostnaden för bortforsling av zigenare. Så har t.ex. från en kommun upplysts att man har som praxis att betala bogsering av husvagnar till den kommun dit zigenarna vill resa.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX)

Socialstyrelsen påpekade i sitt utlåtande över Arbetsmarknadsstyrelsens förslag att många av de redan bofasta romerna hade bostäder som var i oacceptabelt skick, men inte heller det analyserades utifrån ett rättighetsperspektiv. Socialstyrelsen konstaterade endast att det fanns stora svårigheter att ordna med bostäder åt romer och att det ”med hänsyn till zigenarnas speciella förhållanden möter särskilda hinder att bereda dem bostäder i den öppna marknaden” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, Bif).

Arbetsmarknadsstyrelsens förslag gick ut på att staten skulle stå för de kostnader som romernas fasta bosättning förde med sig. Socialstyrelsen skulle ersätta kommunerna för de kostnader som rörde socialhjälp och Arbetsmarknadsstyrelsen skulle sörja för anskaffningen av bostäder. Socialstyrelsen ställde sig positiv till förslaget, men påpekade att ”åtskilliga zigenarfamiljers säregna levnadsvanor och beteenden kräver, att en viss försiktighet iakttages vid val av bostadsformer” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, Bif). Socialstyrelsen ansåg att syftet med politiken inte enbart var att ordna med bostäder utan målet var också att romernas kultur förändrades:

”Målet för statens hjälp till zigenarna bör, enligt socialstyrelsens mening, ändras från att avse enbart bostäder till att även avse meddelande av sådant mått av skolkunskaper, att de vuxna i kulturellt hänseende kan anpassa sig till omgivningen...”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, Bif)⁴⁷

Det var många romer som önskade en egen bostad. I kontrast till Socialstyrelsens skrivelser lyfte Katarina Taikon fram diskriminering som den springande punkten:

”Zigenarna har stått i bostadskö i över fyrahundra år i Sverige. Borde det inte vara vår tur snart? Under senare år har man visserligen ordnat bostad åt flera av oss. Men fortfarande lever närmare hälften av Sveriges 900 zigenare i läger. De tvingas att även under de kalla vintrarna bo i små husvagnar – tio kvadratmeter brukar räcka till för tio personer – eller i dragiga tält där de ligger på masonitskivor lagda direkt på marken... Vi vet att den bofasta befolkningens ovilja gjort det svårt för zigenarna att bli bofasta. Men man tycker onekligen att myndigheterna på ett litet bättre sätt kunnat hjälpa vår lilla nomadgrupp in i de bofasta människornas samhälle. Det är så lite som skulle behövas, att man lätt tvivlar på att det finns någon god vilja. Alla de som ännu bor i läger, åtminstone dem som jag har talat med, har förklarat att de inte önskar något hellre än att få en egen fast bostad. De har insett att nomadlivet är en omöjlighet i dagens Sverige.”

(Taikon, 1963, sid 98-99)

⁴⁷ ”Hemställan om ändrade direktiv i fråga om ekonomisk hjälp till zigenare” den 30 november 1964.

Ett år efter publiceringen av Taikons bok ”*Zigenerska*” yttrade sig Socialstyrelsen över en motion i Sveriges riksdag om åtgärder mot diskriminering av minoritetsgrupper. Motionen gick ut på att tillsätta en utredning för att undersöka behovet av en statlig nämnd, knuten till Socialstyrelsen, med uppgift att motverka diskriminering av ras- eller minoritetsgrupper. Nämnden skulle efter anmälan eller på eget initiativ genomföra utredningar och publicera dem och söka förhindra användandet av nedsättande benämningar. Vidare skulle utredningen ta ställning till en lagstiftning om förbud mot att avvisa personer från restauranger, biografier m.m. på grund av deras gruppstillhörighet. Det var förmodligen i första hand diskrimineringen av romer som motionären hade för ögonen. Ett tredje förslag var nämligen att det borde tillsättas en utredning av romernas behov av vuxenundervisning.

Socialstyrelsen sade sig vara tveksam till att inrätta en statlig nämnd för att motverka diskriminering. Likaså var man tveksam till ett ”straffsanktionerat förbud mot avvisning i vissa fall från restauranger, biografier m.m.” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX). Anledningen var att media redan visade ett stort intresse för hur minoritetsgrupperna i landet behandlades av övriga medborgare och samhällets institutioner. Den granskningen var mer värdefull än vad motionärens förslag skulle kunna åstadkomma för att motverka diskriminering. Förslagen skulle rentav kunna få motsatt effekt:

”Därtill kommer att en särskild institution med uppgift att i stort sett övervaka behandlingen av vissa befolkningsgrupper eller ett särskilt förbud för att skydda vissa speciella minoritetsintressen kan få en verkan helt motsatt den avsedda, därigenom att dessa minoriteter på ett mindre tilltalande sätt blir än mer utpekade och än mer placerade i särställning än eljest.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX)

Att slippa avvisning från restauranger och biografier presenterades som ett särskilt minoritetsintresse, något som inte hörde hemma i svensk lagstiftning. Socialstyrelsens inställning till minoritetsfrågor präglades av en assimileringdiskurs under 1950- och 1960-talet. Det gällde att undvika att minoritetsgrupper pekades ut och placerades i särställning även då frågan rörde ett skydd mot diskriminering.

Socialstyrelsens ”zigenarexpert”

Mot bakgrund av förslaget om en statlig ”zigenarkonsulent” anställdes en expert vid Arbetsmarknadsstyrelsen 1959 med uppdraget att utreda romernas utbildnings- och bostadssituation på lokal nivå (Montesino Parra, 2002, s. 134). Något år senare fick han också anställning vid Socialstyrelsen som sakkunnig vid behandling av socialhjälsärenden som rörde romer. Socialstyrelsen hade 1960 – i linje med sitt önskemål – bemyndigats att ersätta kommuner för kostnader som rörde romernas bosättning. Därmed uppstod enligt styrelsen ett behov av en person med kännedom om romernas levnads- och familjeförhållanden. Experten skickade med jämna mellanrum in redogörelser om sitt arbete med romer till myndigheten. De handlade bland annat om vilka åtgärder som vidtagits och vilken hjälp han bistått romer med, men också en hel del personliga reflektioner kring ”zigenarfrågan”. Han uppmärksammade ett särskilt ”zigenarproblem” nämligen de ”utländska zigenarna”.

Den nya politiska inriktningen som gick ut på att ordna med utbildning och bostäder åt romerna i Sverige, innebar nya gränsdragningar. De utländska romerna blev beskyllda för samma saker som romerna i Sverige tidigare anklagats för. Nedan två utdrag ur ”zigenarexpertens” rapporter till Socialstyrelsen i mitten av 1960-talet:

”Jag har varnat statsmakterna för denna invasion och begärt ökad uppsikt över att turistzigenare verkligen återvänder efter de tre månader de har rätt att vistas här. Hit kommer emellertid finnar och dessa kan vi inte hindra, alltså de finska zigenarna. Jag anser... att de utländska zigenarna icke bör få slå sig ner här i landet med mindre de kan ett yrke som garanterar dem deras inkomst före levnadsomkostnaderna, och sådana utländska zigenare finns det inte.”
(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

”Det blir allt fler utländska zigenare i landet. Om deras Eriksgator genom landet har polisen en hel del intressanta men samtidigt avskräckande upplysningar att ge... Alla Norges zigenare (ett 40-tal) är nu bosatta i Sverige; en fam. om 11 medlemmar fick så sent som i jan. i år fast bostad i Stockholm. Dessa norska zigenare är förmögna. Tack vare utbetalningar från Tyska statens sida har de vardera mellan 75-100 tusen svenska kronor, förutom de pengar de

tjänat genom sin (lika) lukrativa (som dubiösa) affärsverksamhet. Jag har tidigare påpekat vid upprepade tillfällen hur denna invasion av utländska zigenare motverkar vårt arbete att samhällsanpassa de svenska zigenarna: de förras nomadism smittar, man gifter in sig med varann och de gamla vandrartraditionerna och sammanlevnad vanorna får en renässans. AMS borde därför fästa utlänningskommissionens uppmärksamhet på frågan, och på så sätt försöka hindra en ytterligare invandring. Ett särskilt problem är de finska zigenarna, vars vistande i landet är legitimt med tanke på den gemensamma arbetsmarknaden.”

(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc) (Det som lagts inom parentes i texten är handskrivet, vår anmärkning)

Vi känner igen fruktan för en ”invasion” av romer från det vi skriver i kapitlet om utlänningslagen tidigare i rapporten, där det framkommer att Socialstyrelsen aktivt försökte hindra romer från att invandra och fly till Sverige. Socialstyrelsens ”zigenarexpert” beskyllde drygt 20 år senare de utländska romerna för brottslighet och för att utöva ett dåligt inflytande på romerna i Sverige. Socialstyrelsen var inte lika brysk i sina egna skrivelser vid den här tidpunkten. I en promemoria 1966 om hur föreskrifterna för bosättning skulle tolkas när det gällde romer som inte var svenska medborgare skrev man att ”[z]igenare som icke är svensk medborgare skall behandlas på samma sätt som andra utlänningar, då behov av åtgärder enligt socialhjälp eller barnvårdslagarna föreligger” (RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX) och att föreskrifterna för bosättning ”får sålunda ej tillämpas på sådant sätt att antalet utländska zigenare i riket ökar” (ibid.). Man gjorde vissa undantag, till exempel för personer som enligt romsk tradition var gift med en svensk medborgare, men tydligt är att inte heller Socialstyrelsen ville medverka till en ökad romsk invandring.

Avslutande kommentarer

Vi har i det här kapitlet försökt ge en bild av Socialstyrelsens syn på det man kallade ett ”zigenarproblem” under 1950- och 1960-talen. Det faktum att debatten formades kring frågan om ett ”zigenarproblem” talar sitt tydliga språk. Självvrannsakan och frågan om diskriminering lyste med sin frånvaro i Socialstyrelsens skrivelser under

perioden. Det tidigare rasistiska synsättet ersattes av en assimileringspolitik. Rasbiologin mönstrades ut, men det blev ett etnocentristiskt och kulturkritiskt perspektiv som kom i stället. ”Tattarproblemet” ersattes av ett ”zigenarproblem”.

Romsk kultur uppfattades fortfarande som mindervärdig och för de enskilda romerna var diskriminering och känslan av tvång alldeles säkert i högsta grad påtaglig. Antiziganismen gjorde sig fortfarande gällande men i en annan skepnad än tidigare. Romerna skulle anpassas, med andra ord tvingas, till svensk kultur, svenska vanor och ett svenskt beteendemönster. Syftet med bostadspolitiken var inte enbart att tillgodose romernas rätt till bostad utan målet var även att romernas kultur upplöstes.

Att Socialstyrelsens intresse för ”tattarna” minskade mot slutet av 1940-talet innebar inte att förtrycket upphörde. Steriliseringar, tvångsomhändertaganden av barn och andra repressiva åtgärder från samhällets sida, mot dem som stämplades som ”tattare”, var fortsatt vanliga även under 1950-talet. Många resande vittnar om den skräck som samhällets förtryck och fördomar förde med sig, vilket i sin tur fick konsekvensen att man dolde sin resandeidentitet.

Vi har kritiserat Socialstyrelsens förslag och agerande på många punkter, men i rättvisans namn ska också sägas att myndigheten med facit i hand agerade framsynt i vissa frågor. Myndigheten var t.ex. pådrivande för att romerna skulle få tillgång till bostäder och utbildning. Tung kritik måste ändå riktas mot det kulturfientliga synsätt som präglade Socialstyrelsens inställning till romer och romsk kultur under 1950- och 1960-talen. Romerna fick inte på något sätt vara med och utforma politiken eller påverka de åtgärder som vidtogs. Romer ansågs inte kvalificerade att förstå vad som låg i deras intresse. I kapitlets inledande citat beskrevs romerna av Stiftelsen svensk zigenarmission som ”outvecklade barn”. Socialstyrelsens ”zigenarexpert” gav uttryck åt ett liknande synsätt på 1960-talet:

”Och min bestämda mening efter 20 års intensivt arbete bland och för zigenarna är, att det bästa arbetet för dem är att verka så, att de får förtroende för en och vågar lita på och känner rent personligt för en. De är stora barn, och de behöver någon att ty sig till.”
(RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc)

I slutet av kapitlet tar vi upp frågan om de utländska romerna. Socialstyrelsens "zigenarexpert" var fientligt inställd till romer som inte var svenska medborgare. Under årtiondet som följde var det just de utländska romerna som stod högst på dagordningen i Socialstyrelsens arbete med den s.k. "zigenarfrågan". Det är om detta vi skriver i nästa kapitel.

9. Familjepedagogik – en personlig betraktelse

Vi flyttar oss till 1970-talet, till en annan tid med andra värderingar och synsätt. Den stora generation som föddes på 1940-talet (fyrtiotalisterna) har kallats den i modern mening första ”ungdomsgenerationen”. För tidigare generationer ägde övergången mellan barndom och vuxenansvar rum vid 14 års ålder. Konfirmationen markerade övergången. Förlängning av tiden i utbildning gav upphov till en ny period i livet mellan barndom och arbetsliv (vuxenliv) som behövde fyllas med innehåll. Fyrtiotalisterna hade studerat på 1960-talet och började nu komma ut i arbetslivet. Med den kom nya ifrågasättande perspektiv på den tredje vägens (socialliberala) politik som tagit form i Sverige efter andra världskriget, och som fördjupades med 1950-talets och 1960-talets sociala reformer. Auktoriteter ifrågasattes, utrikespolitiska bindningar till västvärlden kritiserades, ojämlika förhållanden inom Sverige lyftes fram. Kulturliv, politik och samhällsvetenskap påverkades av radikala idéer och av en strävan efter förnyelse. En enskild händelse som satte avtryck i det allmänna medvetandet var när Medicinalstyrelsen och gamla Socialstyrelsen slogs samman till en ny myndighet – (nya) Socialstyrelsen – under ledning av generaldirektör Bror Rexed. Det var 1968. Sammanslagningen fick både praktisk och symbolisk betydelse. Sjuk- och hälsovårdens sociala dimensioner fick nu större möjligheter att belysas. Hälsofrågor och sociala förhållanden kunde bättre relateras till varandra, samtidigt som modeller från medicinsk vetenskap fördes in i sociala analyser (t.ex. epidemiologiska modeller). Sammanslagningen fick även stor betydelse genom att den s.k. ”du”-reformen förknippades med Bror Rexed, och med det tal han höll när han tillträdde som generaldirektör för Medicinalstyrelsen 1967.

Det här kapitlet vill belysa erfarenheterna från en försöksverksamhet med romska flyktingar från Östeuropa, som genomfördes i början av 1970-talet med Socialstyrelsen som en av de medansvariga myndigheterna. Kapitlet skiljer sig från de föregående som ingår i vår rapport. Det bygger på erfarenheter som en av oss, Charles Westin, gjorde i anslutning till några uppdrag för Socialstyrelsen

januari–mars 1973, januari–mars 1974 och maj–juni 1980. De första uppdragen genomfördes alltså för fyrtio år sedan. I det här kapitlet skriver jag i första person, och texten bygger i viss mån på de texter som redovisade de tre separata uppdragen. Det är framför allt erfarenheterna från de två första uppdragen 1973 och 1974 som visar var Socialstyrelsen stod i frågor som gällde romer på den tiden. För att förstå situationen behöver jag beskriva det historiska sammanhanget.

Sverige hade inte dragits in i andra världskriget. Vid krigsslutet 1945 var den svenska industrin och infrastrukturen för transporter helt intakta. Det här var en oerhörd konkurrensfördel gentemot andra europeiska industriländer som fått en stor del av sin produktionsapparat förstörd. Under kriget hade flyktingar tagits emot framför allt från grannländerna. Många placerades i arbete i skogen, i jordbruket och inom industrin, för att fylla de luckor som uppstod när reservförband kallades in för att försvara gränserna vid en eventuell invasion.

Erfarenheterna av utländsk arbetskraft på den svenska arbetsmarknaden var goda. När sönderbombade europeiska städer åter skulle byggas upp efter kriget producerade svensk verkstadsindustri (Asea, Atlas Diesel, Bahco, Sandvik, Scania, SKF, Volvo m.fl.) de maskiner och verktyg som behövdes för det gigantiska återuppbyggnadsarbetet. Stor efterfrågan på svenska industriprodukter förde med sig att industrin behövde arbetskraft. När den inhemska arbetskraften inte räckte till började utländsk arbetskraft rekryteras redan i slutet av 1940-talet.

Så följde två decennier av ekonomisk expansion, som inte bara kom företagen och kapitalägare till godo. Människor fick mera pengar att röra sig med, de konsumerade mera. Ökande skatteintäkter möjliggjorde viktiga politiska reformer inom hälso- och sjukvårdens område, sjukförsäkring, skola och förskola, pensionssystem, bostäder och samhällelig infrastruktur osv. Arbetslösheten höll sig på internationellt sett låga nivåer. Kulmen på denna ekonomiska expansion nåddes i början av 1970-talet. Åren 1969 och 1970 var toppår för rekryteringen av utländsk arbetskraft. Sedan kom en lågkonjunktur som förvärrades av oljeembargot som arabstaterna drev igenom 1973. Med oljekrisen upphörde den period i Sveriges efterkrigshistoria som kallas rekordåren.

I början av 1960-talet öppnades möjligheten för romer som varit hänvisade att bo i husvagnar och tältläger att hyra lägenheter inom

allmännyttan. Vidare startade Stockholms stads skolförvaltning en vuxenskola i Årsta för romer som förmenats möjlighet till skolgång under sina barndomsår. Katarina Taikon gav 1963 ut boken *Zigenerska* som ger en mycket klar analys av romernas situation och de mekanismer som reproducerar romskt utanförskap. Boken är en uppgörelse med fördomar och stereotyper om romer som finns i majoritetssamhället. Femtio år efter utgivningen slås jag av hur aktuell Katarina Taikons analys av utbildningsfrågorna fortfarande är. Romer är än idag en utbildningsmässigt mycket eftersatt grupp i det svenska samhället. Katarina Taikon och Rosa Taikon engagerade sig i politiskt arbete under 1960-talet för att driva fram en förbättring av romernas villkor. De förbättringar som kom romerna till del var inte skänker från ovan utan till stor del frukten av systrarna Taikons ihärdiga arbete med att uppvakta politiker, skapa kontakter och bilda opinion.

Invandring av romer

Invandring av romer var förbjuden fram till 1954. Inom ramen för den nordiska passunionen från 1954 och den fria rörligheten för arbetskraft mellan de nordiska länderna flyttade finska kaaleromer till Sverige. Annars var romsk invandring begränsad och ovanlig. Åren 1967 och 1968 sökte sig dock en grupp fransk-spanska romer till Sverige. De flydde undan fattigdom och förföljelse i Paris förstäder. De hade hört att romer i Sverige bodde i moderna hyreslägenheter. Sverige hade precis infört en skärpning av villkoren för att invandra till Sverige. Arbetstillstånd var som tidigare en förutsättning för uppehållstillstånd, men nu måste arbetstillståndet vara klart före inresan. Detta hindrade inte företag från att rekrytera arbetskraft, men det stoppade de flesta formerna av spontaninvandring. Den fransk-spanska gruppen, som av pressen kallades 47-gruppen, hade inte arbetstillstånd vid inresan utan hela gruppen förpassades enligt gällande bestämmelser och skickades tillbaka till Frankrike. Delar av gruppen kom tillbaka till Sverige men förpassades åter. Katarina Taikon engagerade sig i romernas sak och Expressen drev kampanj för att de här romerna skulle få stanna i Sverige. Statens utlänningskommission var emellertid obeveklig, liksom det 1969 bildade Statens invandrarverk som övertog ansvaret för invandrings- och asylfrågorna.

Statens främsta argument var att invandring till Sverige ska ske under reglerade former. Den fransk-spanska gruppen av romer passade inte in i det system som Sverige höll på att bygga upp. De kom från ett västland (Frankrike) och hade därför per definition inte politiska flyktingskäl. Möjligen skulle de kunna sägas vara ekonomiska flyktingar, men detta var inte grund nog för uppehållstillstånd i Sverige. De passade heller inte in i den administrativa kategorin ”rekryterad arbetskraft”. Myndigheterna mötte dock en röststark opinion som upprördes över att det rika Sverige skickade ut romer till ett fortsatt liv i misär och förföljelse.

Regeringen tillsatte 1968 en arbetsgrupp för att utreda formerna för framtida romsk invandring till Sverige. Uppdraget fick särskild aktualitet med anledning av turerna kring den förpassade 47-gruppen. Arbetsgruppen skulle utreda hur ett begränsat antal romer skulle väljas ut och föras över till Sverige, samt hur ett omhändertagande skulle genomföras. Den bakomliggande tanken var att en organiserad överföring av ett mindre antal romer skulle, om inte direkt stoppa spontaninvandring, ändå vara till stöd för invandringsmyndigheterna när spontaninresta skulle förpassas (*Redogörelse för Socialstyrelsens försöksverksamhet budgetåret 1972/73 vad beträffar organiserad överförda zigenare*, 1973; Westin, 1975). Expertgruppen för vissa zigenarfrågor presenterade sitt förslag i skrivelsen *Om organiserad invandring av vissa zigenare: förslag till försöksverksamhet* (Ds In 1969:1).

Grundpremisen var att Sverige med sin sociala ingenjörskonst ansåg sig ha verktygen för att sätta människor i arbete. Jobben fanns, utbildningsmöjligheter fanns, arbetsmarknadsutbildning var välutvecklad. Sverige hade lång erfarenhet av samordning mellan myndigheter. Bostäder kunde eventuellt bli ett problem, men miljonprogrammets bostadsbyggande var i full gång. Den frågan såg även ut att lösa sig. Svenska myndigheter tvivlade inte på att de hade de rätta instrumenten till sitt förfogande. Metoderna fanns att skapa goda möjligheter för romer som överfördes till Sverige. Genom utbildning och arbetsmarknadsinsatser skulle de komma in i samhället och försörja sig genom eget arbete på den öppna arbetsmarknaden. Fyra statliga verk var direkt engagerade i försöksverksamheten. Statens invandrarverk ansvarade för urval, överföring till Sverige och den första

introduktionen. Arbetsmarknadsstyrelsen var också med om urval men ansvarade sedan huvudsakligen för bostadsförsörjning, arbetsmarknadsutbildning, arbetsträning med praktik och så småningom anställning inom företrädesvis verkstadsindustri, där efterfrågan på arbetskraft alltså var stor. Skolöverstyrelsen ansvarade för övrig vuxenutbildning liksom för barnens skolgång, hemspråksträning med mera. Slutligen ansvarade Socialstyrelsen för ”allt det som återstod”, dvs. generell samordning av det dagliga livet, daghem för förskolebarn, läkarundersökningar, tolkservice, socialbidrag utöver utbildningsbidraget, grannkontakter, information till såväl romerna som till skolor, förskolor, praktikplatser, grannar, föreningar m.m.

Gamla och nya perspektiv

Om jag jämför hur man tänkte i frågor om det sociala arbetet med de mest utsatta grupperna i samhället på 1970-talet, kan jag se kopplingar tillbaka till 1930-talet. Det råder inget tvivel om att romer på 1930-talet, liksom på 1970-talet uppfattades som främmande i det svenska samhället. Det finns emellertid också skillnader.

På 1930-talet ser vi en diskurs som uttryckligen identifierar utsatta grupper som lösdrivare och ”samhällsparasiter” och som formulerar det samhälleliga behovet att hindra dem från att sätta alltför många barn till världen. Sedan utspelade sig ett världskrig där de förödande konsekvenserna av nazistisk raspolitik visade sig. Under efterkrigstiden hade välfärdsstaten byggts upp i Sverige med solidaritet som ledord. Nu var det samhällets skyldighet att med socialpolitiska åtgärder hjälpa de sämst lottade till drägliga villkor. Bostadsbidrag, socialbidrag, sjukförsäkring, och utbildningsinsatser var instrument som stod till förfogande. En annan attityd till svaga och utsatta grupper präglade inställningen på 1970-talet än den som hade varit rådande under 1930-talet och början av 1940-talet. Även om romer hamnade långt bak, kanske rentav sist, i kön till utbildningsplatser och bostäder, skulle deras tur ändå komma, tänkte man inom myndigheterna.

På en punkt fanns en kontinuitet från 1930-talet, nämligen principen att beslut som fattades på det sociala området, åtgärder som vidtogs, program som genomfördes, skulle vila på vetenskap och beprövad erfarenhet. Den vetenskapliga anknytningen var viktig. Perspektivet skulle präglas av rationalitet och förnuft. Socialt arbete

skulle kunna återföras till en kunskapsgrund, och det skulle inte präglas av personliga tyckanden. Därför var det viktigt på 1970-talet med en begreppsapparat som återspeglade den systematiska kunskap som började byggas upp inom sociologin och i vetenskapen om det sociala arbetet. Det var sociologi, socialt arbete och psykologi som utgjorde den vetenskapliga grunden på 1970-talets perspektiv, inte som på 1930-talet ärftlighetsforskning och rasbiologi.

Sverige tog årligen emot något hundratal statlösa personer från FN:s flyktingförläggningar i Europa, personer som blivit statslösa efter andra världskrigets gränsförändringar och Sovjetunionens militära och politiska kontroll över Östeuropa. Detta var den s.k. reglerade flyktingmottagningen.⁴⁸ Den fungerade i Arbetsmarknadsstyrelsens regi i stora drag såsom den hade gjort sedan krigsslutet. Av humanitära skäl kom den svenska flyktingmottagningen att ge företräde åt flyktingfamiljer där någon eller några medlemmar var funktionshindrade, långvarigt eller kroniskt sjuka eller ”handikappade” på något annat sätt. Just dessa familjemedlemmar bedömdes inte kunna konkurrera om en plats på den öppna arbetsmarknaden, även om andra fullt friska familjemedlemmar kunde göra det. Bakom denna policy fanns vetenskapen att andra länder som tog emot flyktingar från FN:s läger sökte unga, friska och välutbildade personer. Sverige ville göra skillnad i humanitärt avseende. Denna inriktning på ”handikappade” flyktingar innebar att Socialstyrelsen spelade en viktig roll som ansvarig för att de sociala understödssystemen fungerade vid flyktingmottagningen.

Expertgruppen för vissa zigenarfrågor sorterade under den organisation som byggts upp inom Arbetsmarknadsstyrelsen för överföring av flyktingar inom den reglerade flyktingmottagningen. Bland de romer som valdes ut för överföring inom försöksverksamheten kan enskilda personer ha varit funktionshindrade i något avseende. Urvalet riktades dock inte in på enskilda familjer som kan ha haft någon medlem med funktionshinder. I det här sammanhanget kom begreppet ”handikappad” att tolkas i överförd betydelse. Det kom att avse hela den romska gruppen som skulle väljas ut.

⁴⁸ Denna kategori av flyktingar gick under benämningen ”kvotflyktingar”, till skillnad från ”asylsökande” som kommit genom egen försorg till Sverige.

Genomförandet

I det första aktuella fallet utsågs en utvidgad familjegrupp, som bestod av några äldre besläktade män med familjer. Den äldste var ledare för gruppen som omfattade vuxna barn med sina familjer och ingifta släktingar. Alla var släkt med varandra på nära eller lite längre håll. De utvalda romska ("zigeniska") grupperna definierades som "socialt handikappade". Äldre, framför allt kvinnor, var i åtskilliga fall analfabeter.

"Med socialt handikapp förstås bl. a. ingen eller ringa skolutbildning, bristande yrkeserfarenhet från här i landet gångbara yrkesgrenar."

(Ds In 1971:2, s. 5)

Med det här sättet att motivera urvalet av romska flyktingar placerades romerna inte bara i ett rent praktiskt underläge och i en beroendeställning, med begreppet "socialt handikappad" tillskrevs de en kulturellt betingad social underlägsenhet.

Försöksverksamheten med "överföring av vissa zigenare" drog nytta av befintliga erfarenheter av överföring av flyktingar, t.ex. i frågor om transporter, första förläggning, läkarundersökningar m.m. I myndigheternas perspektiv byggde försöksverksamheten också på de erfarenheter som hade gjorts i samband med vuxenskolan i Årsta för svenska romer, och med bostadsförsörjning i allmännyttans hyresrätter för svenska romer. En person som knöts till Expertgruppen hade tidigare arbetat som "zigenarkonsulent" för Stockholms socialförvaltning. En annan person hade arbetat som rektor för en ungdomsvårdsskola och i det arbetet kommit i kontakt med romska ungdomar på glid. Programmet började genomföras 1971.

Den första gruppen som erbjöds möjligheter att komma med i programmet var lovararomer, som vid uttagningsstillfället var bosatta i enklare baracker i Roms utkanter, utan elektricitet eller indraget rinnande vatten. De hade ursprung på Balkan. De fördes över till Sverige hösten 1971. Först kom de till flyktingförläggningen i Flen för läkarundersökningar. Där fick de en första introduktion i svenskt samhällsliv och undervisning i svenska språket. Efter några månader i Flen placerades de i Katrineholm och Norrköping för att genomgå arbetsträning. Så småningom bosatte de sig i Skåne.

Året därpå erbjöds den andra gruppen romer möjlighet att komma till Sverige inom ramen för programmet. De var kelderasharomer från Polen. Även den här gruppen bestod av ett antal sinsemellan besläktade familjer under ledning av några äldre män. Efter den första förläggningstvisten med läkarundersökningar och samhällsintroduktion kom de till städer i västsverige där flertalet bosatte sig.

Slutligen fördes år 1973 en tredje grupp romer över till Sverige inom programmet. Här fanns i första hand romer med ursprung i Tjeckoslovakien. Under några år som följde därefter togs enskilda personer och familjer emot inom ramen för familjeåterförening. En paus togs i programmet med den organiserade överföringen, men överföringen återupptogs aldrig då resultaten från överföringarna inte motsvarade de högt ställda, och med facit i handen, orealistiska förväntningarna. Möjligen kan det beskrivas så att politiska beslutsfattare, utredare och myndigheter blivit ”fartblinda” efter tjugo års oavbruten ekonomisk tillväxt, som möjliggjorde stora reformer på socialpolitikens och utbildningens områden. De föreställde sig att vuxenutbildning, arbetsmarknadsåtgärder, barnomsorg och aktiva sociala insatser skulle möjliggöra romernas integration och egenförsörjning.

En intressant detalj, som på sitt vis speglar 1970-talets tidsanda, åtminstone inom delar av samhällsvetenskapen, var att de båda första romska grupperna som togs emot, kom med unga socialantropologer i släptåg. De här antropologernas närvaro låg helt utanför programmet, och de svenska myndigheterna kände inledningsvis inte till deras roll. Den forskning som bedrevs var antropologernas egna initiativ. De finansierades inte av programmet eller av svenska staten. Deras arbeten har emellertid bidragit till vår kunskap om programmet. Den italienske socialantropologen Claudio Marta blev bekant med den första gruppen i Rom och följde med den till Sverige. Han lade fram sin doktorsavhandling om den här gruppens första år i Sverige 1979. Kelderashagruppen från Polen ackompanjerades av den polske socialantropologen Ignacy-Marek Kaminski, som följt gruppen både i Polen och i Sverige. Han försvarade sin doktorsavhandling 1980. Båda avhandlingarna har bidragit med insikter om försöksverksamheten, om romernas möjligheter i det nya samhället, och om det omgivande samhällets reaktioner.

Socialstyrelsens insatser

Jag fick uppdraget att utvärdera Socialstyrelsens roll i mottagnings- och integrationsarbetet med de romska familjerna i den organiserade överföringen. Uppdraget var att beskriva och analysera de sociala insatser som gjordes av de ”hemma-hos-terapeuter” som var Socialstyrelsens operativa bidrag till försöksverksamheten. Utvärderingen av ”hemma-hos-terapeuternas” arbete skulle inte bara ge en bedömning av insatsernas effektivitet och hur väl målen för verksamheten hade uppnåtts. Den skulle även presentera en analys av insatserna, hur dessa lämpligen skulle beskrivas, hur de skulle förstås, vad de kunde liknas vid i floran av metoder för sociala insatser. Jag började mitt nya arbete den 2 januari 1973.

Den handläggare som ansvarade för Socialstyrelsens insatser i försöksverksamheten med den organiserade överföringen hette Inger Fors. Hon arbetade inom en liten sektion som då ansvarade för Socialstyrelsens uppgifter inom den reglerade flyktingmottagningen (urval, initial utplacering, sjuk- och hälsovård, äldrevård, mödravård, barnomsorg och socialvård).

Flyktingsektionen (en chef, tre handläggare och två kansliskrivare) fanns inom den stora byrån LÅ4, såsom beteckningen var på tidigt 1970-tal. Beteckningen LÅ stod för långtidsvård, eller långtidsinsatser. Byrån LÅ4 hade framför allt ett samordningsansvar för äldreomsorgen och äldrevården, bl.a. på ålderdomshem. Sannolikt var den administrativa placeringen en konsekvens av den reglerade flyktingmottagningens prioritering av flyktingfamiljer där någon med funktionshinder fanns. Man bedömde helt enkelt att det rörde sig om socialvårdande insatser över lång tid.

Inger hade tagit starkt intryck av den analys som presenterats i en, som den då sågs, banbrytande avhandling 1970 av psykologen och forskaren Inga Gustafsson.⁴⁹ Denna avhandling utgjorde verksamhe-

⁴⁹ Inga Gustafsson presenterade en vid den här tidpunkten ny syn på samspelet mellan romer och det omgivande samhället, fri från romantiserande överdrifter och fri från nedvärderande och moraliserande kommentarer om romers livsstil. Det fanns gott om exempel från socialt arbete med romer där saker och ting gått snett i relationerna, där romer inte fogade sig lydigt efter de riktlinjer som myndigheter anvisat, och där motsättningar kunde uppstå som spädde på fördomar på bägge håll. Gustafsson visade att handlingar, som tidigare under 1900-talet tagits till intäkt för romers undermålighet i fråga om ”ras” och senare som utslag av den romska kulturens underlägsenhet, i själva verket var helt rimliga och begripliga handlingssätt utifrån det övergripande målet att försvara den egna kulturens självständighet. Gustafssons avhandling representerade en ny form av samhällsvetenskap där ”mjuka” metoder användes (intervjuer och samtal) till skillnad

tens teoretiska och vetenskapliga grund.

De romer som kommit till Sverige inom försöksverksamhetens ram kom först till flyktingförläggning i Flen och sedan kort därefter till några utvalda mottagande kommuner i några fall på tillfällig basis, i andra fall med syfte på en mera permanent bosättning. Inom dessa mottagande kommuner, anställdes genom Socialstyrelsen en ”hemma-hos-terapeut” vid den lokala socialförvaltningen för att koordinera olika insatser och verksamheter för familjerna, samt att bistå dem på allehanda sätt. Arbetet bestod i att organisera det dagliga livet för familjerna så att det fungerade med allt från barnomsorg, skola för de äldre barnen, läkarbesök, vuxenutbildning, grannkontakter, användning av tvättstuga, inköp av hushållsutrustning med mera. Vid den här tidpunkten handlade det om högst sju eller åtta orter där verksamheten pågick. Inger hade nära kontakt med alla per telefon och genom personliga besök på plats. Hon byggde upp ett informellt nätverk i syfte att underlätta romernas integration. Hon mötte motstånd hos vissa kommunala socialförvaltningar som ville bestämma själva, och även inom Socialstyrelsen hos en högre chef, som ifrågasatte den organiserade överföringen generellt och den positiva särbehandling som han ansåg att romerna fick. Inger fick ändå styra över verksamheten med relativt fria händer tack vare förstående mellanchefer.

Parallellt med att jag försökte sätta mig in i försöksverksamheten och programmets olika aspekter började jag fundera på hur utvärderingen skulle läggas upp, vilka kriterier som kunde vara aktuella och hur verksamhetsmålen skulle kunna omformuleras till kriterier mot vilka utfall (eller resultat) skulle kunna ställas. Ledningen på byrån var inställd på att resultaten måste beskrivas i kvantitativa termer för att departementet skulle bevilja de sökta medlen. Jag var inte så säker på att det var rätt. Socialstyrelsen kallade verksamheten ”terapi” (hemma-hos-terapi). Jag tänkte att det var i den änden jag måste börja nysta.

Ett terapeutiskt perspektiv

Psykoterapi (eller samtalsterapi) var länge inriktad på den enskilde individens problem men avskild från individens livsomständighe-

från de på den tiden dominerande ”hårda” metoderna (statistik från register och stora frågeundersökningar).

ter i övrigt. Under 1950-talet började nya metoder för samtalsterapi utvecklas. Man samtalade i grupp. Gruppsessioner under ledning av en psykoterapeut erbjöd nya möjligheter för personer, som inte kände varandra utanför terapisesionerna, att diskutera och analysera problem av varierande slag. Gruppdynamiken blev en del av den terapeutiska processen. Det var fortfarande enskilda individer som behandlades, men gruppsessionerna möjliggjorde inriktning på individen som social varelse. Ur gruppterapierna utvecklades snart familjeterapier, där deltagarna levde med varandra i en familjrelation.

I familjeterapin behandlas hela familjegruppen, alltså kärnfamiljen, där i allmänhet en medlem är ”symptombärare”, den utsatta, den som mår psykiskt dåligt. En dominerande inriktning inom familjeterapi fokuserar på hur familjemedlemmarna kommunicerar med varandra. I en lättare form av familjeterapi ligger fokus på stödjande samtal, träning och olika pedagogiska och psykologiska insatser för att klara av vardagslivet. Det var denna terapiform som lite slarvigt kallades hemma-hos-terapi. Den utvecklades ur en annan terapimodell som kallades miljöterapi. Denna gick ut på att avdelningar, exempelvis på mentalsjukhus, organiserades så att vardagslivets strukturer skulle efterliknas. Individens trygghet byggde på att osäkerhet motades med tydliga rutiner, krav på närvaro, gränser och närhet. Gränssättning, stöd och så normala vardagslika aktiviteter och verksamheter som möjligt skulle byggas upp. Hemma-hos-terapi innebar att det miljöterapeutiska arbetsmetoden lämnade institutionen och flyttades över till hemmet, där den terapeutiska behandlingen ägde rum.

Nu i efterhand kan jag tycka att det är häpnadsväckande att socialt arbete med nyanlända flyktingar gick under benämningen ”terapi”. Idag, dvs. år 2014, framstår det terapeutiska perspektivet som felaktigt och kränkande för romerna. Jag reagerade på begreppet terapi den gången för fyrtio år sedan. Det kändes fel. Var den familjeverksamhet som Socialstyrelsen initierat i de romska familjerna verkligen hemma-hos-terapi? Frågan bekymrade mig. Jag försökte dra ut logiska konsekvenser av terapiperspektivet.

Mycket klarnade efter mitt första besök i en romsk familj i Uppsala tillsammans med deras s.k. ”hemma-hos-terapeut”. Dessförinnan hade jag haft ett längre samtal med den här socialarbetaren. När jag senare analyserade vårt bandinspelade samtal märkte jag att han gång på gång i beskrivningar av väldigt konkreta insatser och rutiner an-

tydningsvis kom in på frågor om förståelse. Under själva samtalet var jag alldeles för upptagen av att följa upp hans konkreta exempel för att då uppfatta att han samtidigt förmedlade en djupare sida av verksamheten. Hemma hos den romska familjen som vi besökte definierades våra roller och identiteter gentemot varandra ganska omgående. Romerna kände förtroende för den här socialarbetaren, vilket de var tydliga med att tala om för mig. De ville också att jag skulle framföra vissa önskemål till myndigheterna i Stockholm.

Mötet var givande för det tillförde mina funderingar kring kriterier nytt innehåll. Medan Socialstyrelsen var inne på att mäta effekter tyckte jag att den då moderna litteraturen om terapier var inne på helt andra spår. Terapier syftar till att patienten (eller klienten) som genomgår behandlingen ska uppnå *hälsa*. Hälsa är alltså målet för alla former av terapi. I fråga om psykoterapier, och dessas utvecklingar mot grupptherapier, familjeterapier med flera, brukar *insikt* vara ett viktigt mål, eftersom insikt kan ge förutsättningar just för hälsa.

Mötet stärkte mig i uppfattningen att terapi inte var en adekvat beteckning för insatser som socialarbetaren i Uppsala arbetade med. Intrycket stärktes ytterligare efter mina möten med andra som arbetade med samma uppgifter i Katrineholm, Norrköping, Borås, Jönköping och Nyköping. I rapporten från 1973 ställdes frågan om verksamheten handlar om terapi på de första sidorna och den besvarades där. Men i utvärderingsprocessen var det en fråga som var aktuell under hela processen, och som fick sitt svar först i slutet av arbetet när olika pusselbitar föll på plats.

Om verksamheten som bedrevs skulle betraktas som terapi borde utövarna vara terapeuter. Helst borde de vara utbildade terapeuter, men de kunde förstås också vara under utbildning till terapeuter och vara under handledning av en utbildad terapeut. Ingen av utövarna av verksamheten var utbildad terapeut. Fem av dem jag träffade var utbildade socionomer, med erfarenhet av den typ av insatser som är knutna till socialt arbete. Två av utövarna kom in i arbetet därför att de var tolkar som romerna kände förtroende för, och som det av praktiska skäl var bra att fortsätta arbeta med. Vidare; om verksamheten skulle betraktas som terapi, borde romerna i så fall vara patienter. Det kändes direkt fel.

Jag försökte resonera så att om verksamheten ändå skulle kunna betecknas som en terapi, så borde där finnas en föreställning, medve-

ten eller ej, om att *ohälsa* av något slag var för handen. Jag räknade upp olika möjliga förslag – kroppslig ohälsa, psykisk ohälsa, ett familjesystem som på något sätt utsattes för stress och där livssituation för en eller flera familjemedlemmar präglades av psykisk ohälsa, eller avslutningsvis en situation där romska levnadssätt (den romska kulturen) definierades som dysfunktionell, som handikappande i förhållande till majoritetssamhällets levnadssätt och kultur, och som därför kunde sägas vara präglad av ohälsa i något avseende.

Även om enskilda personer kunde vara sjuka till kroppen var det givetvis inte medicinsk behandling det var fråga om. Inte heller handlade insatserna om psykoterapi individuellt eller i familjeform. Samma utövare arbetade med alla romska familjer i den organiserade överföringen som placerats på samma ort. Då återstod tolkningen att den eventuella ”ohälsa” som ”hemma-hos-terapi” syftade till att råda bot på skulle vara ett tillstånd som gällde den romska livsformen. Diskussioner fördes av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor om det romska kollektivet som ”socialt handikappad”. Forskarna Trankell och Trankell (1967) hade beskrivit situationen för de svenska romerna som ”förslummad” innan hyreslägenheter blev tillgängliga för dem. Många som hade med romska frågor att göra menade att den romska kulturen inte fungerade i det moderna samhället. Kanske kunde dessa kännetecken som tillskrevs den romska kulturen sammanfattas med begreppet ”ohälsa”. Så här formulerade jag min slutsats 1973:

”Familjearbetet kan under inga omständigheter betraktas som någon bearbetning av en tänkt ohälsa hos den zigeniska kulturen.

När två så olika kulturer som den svenska och den zigeniska möts, uppstår ofrånkomligen konflikter. Värdesystem står mot varandra. En del av konflikterna utspelas inom familjen, t.ex. mellan man och hustru, eller kanske som oftare är fallet i generationsmotsättningar.

Zigenarnas levnadssituation kan i vilket fall, fränsett den somatiska sjukligheten, inte rimligen karakteriseras som en situation av ohälsa. Utläggningen ovan är förvisso omständlig. Jag anser emellertid att det är viktigt att klargöra vilka logiska konsekvenser en tillämpning av terapibegreppet har.”

(Westin, 1975, s. 200)

När flyktingsektionen betecknade det sociala arbetet i de romska familjerna som ”hemma-hos-terapi” var det förstås inte utifrån före-

ställningen att romsk kultur i sig skulle karakteriseras av ”ohälsa”. Så långt tänkte ingen. Valet av terminologi bestämdes nog snarare av att det var ett lagom vagt och odefinierat begrepp, som var i svang vid den här tiden. Men samtidigt var det helt klart att hela försöksverksamheten med organiserad överföring byggde på premissen att romsk livsstil såsom den hade utformats under århundraden av förtryck och påtvingad nomadisering inte var förenlig med ett liv som lönearbete i det moderna Sverige. Inger Fors var på det klara med att risk för diskriminering mycket väl kunde föreligga. Flyktingsektionen arbetade med frågor som inte låg centralt inom Socialstyrelsens ansvarsområde.

Jag funderade mycket på vad verksamheten gick ut på och hur den skulle beskrivas. Den handlade inte om att söka ändra en situation av ohälsa i något avseende till en situation av hälsa. Snarare, tänkte jag, handlade den om att förebygga att konfliktsituationer uppstår därför att romer och personer som de måste möta i sin omgivning (t.ex. inom skolan, på arbetsplatsen, i grannskap etc.) inte vet särskilt mycket om varandra. De föreställningar som man har om varandra präglas då av schabloner och stereotyper. Arbetet var förebyggande, resonerade jag, och det gick ut på att tillhandahålla kunskap och instrument som behövs för att alla berörda ska kunna förstå och respektera varandra. Man måste kunna tala med varandra för att problem och missförstånd som naturligen kan uppstå inte ska övergå i osämja och fientlighet. De sociala insatserna som gjordes var *pedagogiska* till sitt innehåll, inte *psykologiska*, de var *förebyggande*, inte *terapeutiska*. Arenan för verksamheten var grannskapet och egentligen hela det närsamhälle där romerna bodde.

Det pedagogiska perspektivet

De viktigaste insatserna ägde rum i den romska familjen, åtminstone vid den tidpunkten då jag genomförde min första utvärdering. Jag fann ett begrepp som barnpsykologen Inga Gustafsson hade skrivit i en promemoria om socialt arbete med svenska romska familjer och där använder hon ordet *familjepedagog*. Jag fastnade för detta begrepp. Det bröt definitivt med det terapeutiska perspektivet. Det pekade mot det förebyggande, och det talade om var den huvudsakliga arenan för verksamheten låg. Flyktingsektionen godtog mitt

förslag. Vi talade hädanefter om de engagerade socialarbetarna inom programmet som familjepedagoger och verksamheten som familjepedagogik.

Med tiden kom orienteringen mot familjearbete gradvis att ändras just mot ökade insatser utanför familjen, i grannskapet och närsamhället. Ett begrepp som har lanserats senare och som jag idag tycker är en mera adekvat beskrivning av vad familjepedagogernas arbete gick ut på är ”brobyggare”. Det begreppet fanns emellertid inte 1973, och jag tvivlar på att det skulle ha vunnit gehör om det hade lanserats då, eftersom det klart antyder att det finns två sidor av saken, dvs. att det handlar om ömsesidighet. En viktig skillnad behöver dock påpekas. De personer som anställdes som familjepedagoger var själva inte romer, utan de var svenska socialarbetare, med eller utan egen invandrarbakgrund. De personer som idag arbetar med relationer mellan den romska folkgruppen och det omgivande samhället är oftast själva romer. Det här är en viktig skillnad och ett framsteg.

Begreppet familjepedagog var inte helt oproblematiskt. Idag menar jag att begreppet ”familjepedagog” lider av motsvarande begränsningar som det ursprungliga ”hemma-hos-terapeut”. Familjepedagogen var den då senaste benämningen på ett slags ”experter” eller mellanhänder som myndigheterna behövde i sina kontakter med det romska samhället. Zigenarkonsulenter hade figurerat tidigare.

Ömsesidighet fanns inbyggd i de utvärderingskriterier som jag formulerade, men jag inser idag att själva ordet pedagog inte var bra. Det hänvisar mot en ojämlig relation mellan *den som kan* och *de som inte kan*. I en undervisningssituation där alla parter är införstådda med rollfördelningen som råder är det självfallet helt i sin ordning att någon har rollen som pedagog. I det här fallet, med socialt arbete i romska flyktingfamiljer, var familjepedagogen dock ett mer eller mindre påtvingat inslag i den sociala integrationen. I begreppet familjepedagogik låg inbäddat att de sociala insatserna handlade om påverkan från ett håll. Illusionen var att Sverige hade utformat den bästa och mest rättvisa välfärdsorganisationen i världen, att Sverige ägde skickligheten och kompetensen att förmedla den till andra, och ytterst, att de svenska myndigheterna visste bäst.

Kriterier

Jag fick frihet att planera och genomföra analys och utvärdering efter eget huvud. De chefer som jag talade med ansåg dock att någon form av effektmätningar före och efter borde göras på centrala områden där verksamhet bedrevs. Om tydliga (mätbara) effekter kunde visas skulle det stärka ansökningar om medel för fortsatt verksamhet. De tänkte sig att:

- Jämförelser skulle göras mellan kommuner där insatser i de romska familjerna gjordes med kommuner där sådana saknades. Olika praktiska förhållanden skulle kunna noteras: hälsoundersökningar, daghemsplacering för förskolebarnen, skolbarnens närvaro, vuxenutbildning, praktiska vardagsbestyr, grannkontakter m.m.
- Jämförelser i samma avseenden skulle göras inom en kommun mellan då (starten hösten 1971 respektive hösten 1972) och nu (våren 1973).
- Jämförelser mellan socialarbetarens tidsåtgång i arbetet mellan då och nu skulle också göras. De sociala insatserna planerades att vara tidsbegränsade. Om insatserna fungerade som tänkt, borde rimligen en effekt märkas i att tidsåtgången successivt minskade.

Cheferna tänkte sig kanske att det skulle vara möjligt att presentera hårda data exempelvis i form av närvarolistor i skolan för barnen i skolpliktig ålder, kanske provresultat eller andra mått på förkovran i skolan. Inger som kände verksamheten var mera tveksam. Redan efter den första intervjun i Uppsala förstod jag att sådana hårda data antingen inte fanns, eller i de fall där de eventuellt skulle kunna uppbringas, inte skulle vara meningsfulla att lyfta fram. Det statistiska underlaget var helt enkelt för litet för att meningsfulla trender skulle visa sig. Däremot kunde jämförelser mellan då och nu fungera som en bra diskussionsfråga i mina samtal med romerna och den familjepedagog som varit engagerad i familjens bosättning och integration. Jämförelser mellan kommuner kunde eventuellt också bli aktuell. På grund av den begränsade tid som stod till mitt förfogande besökte jag endast kommuner där det här stödarbetet pågick.

Genomgång av litteratur kring social utvärdering samt framför allt erfarenheterna från Uppsalabesöket gav uppslag till ett annat slags kriterier än dem som Socialstyrelsen var ute efter. Kriterierna formulerade jag så här:

- Om zigenarna har fått ökad insikt i svensk kultur så har en viktig effekt av förebyggande natur uppnåtts.
- Om zigenarna har fått ökad insikt i den egna kulturen (när den bryts mot den svenska) så kan man tala om en effekt av förebyggande natur.
- Om familjepedagogen har fått ökad insikt i zigeners kultur så fyller den insikten en viktig förebyggande funktion.
- Om familjepedagogen har ökat sin insikt i den egna svenska kulturen så har en förebyggande effekt uppnåtts. (se Westin, 1975, s. 204).

Mina intervjuer gjordes med familjepedagoger, romer och chefer på socialförvaltningarna på de orter där familjepedagogisk verksamhet hade pågått under 1972 och alltså pågick i inledningen av 1973. De kriterier som jag hade formulerat fungerade som ingångar till fördjupade samtal om arbetet som bedrevs. Kvantitativa data kunde jag inte presentera, men illustrativa utsagor som visade vad verksamheten gick ut på och hur den kunde fungera. Rapporten byggdes ihop med en kameral redovisning över ekonomi och personalfrågor.

Fortsättningen

Tydliga skillnader finns i hur Socialstyrelsen agerade och resonerade om sitt uppdrag i den organiserade överföringen när vi jämför med myndighetens ställningstaganden på 1930-talen och 1940-talen i frågor som rörde romer, resanderomer och resande. Den sociala situationen på 1950-talet för romer och för resande var i stort sett oförändrad jämfört med föregående årtionden, även om rent rasistiska motiveringar inte längre var tunga argument i skrivelser. Situationen förbättrades under 1960-talet i så måtto att hyreslägenheter blev tillgängliga för de svenska romerna. Eftersattheten i fråga utbildning uppmärksammades tack vare Katarina Taikons och Rosa Taikons idoga arbete.

Från att i klartext skriva om ”zigenare” och ”tattare” som ”parasiter” hängivna åt lösdriveri på 1930-talet, intog Socialstyrelsen,

genom flyktingsektionen på 1970-talet, en position som präglades av solidaritet med romska familjer vilka levde under svåra ekonomiska förhållanden, och som utsattes för ständiga hot från omgivningen. Problem med verksamheten saknades inte. Ibland krävde de akuta insatser. Till exempel saknade romer förtroende för några enskilda familjepedagoger; i några kommuner fungerade inte samarbetet med den lokala socialförvaltningen på ett tillfredsställande sätt; på en del håll utsattes romer för fördomsfulla tillmälen och diskriminerande handlingar; några enskilda romer greps för snatteri; och spänningar kunde uppstå mellan olika romska familjer, och mellan olika generationer inom en familj. Inger fick rycka ut och medla eller på annat lösa konflikter som kunde uppstå.

Den modell för familjepedagogiskt arbete som Socialstyrelsen utformade hade både goda och mindre goda sidor. Solidariteten som flera (men inte alla) familjepedagoger uttryckte grundades i förståelse. Det hörde till det positiva, liksom även den ömsesidighet som kunde komma till uttryck. När jag 2014 blickar tillbaka på verksamheten 1973 ser jag dock en mindre god kontinuitet från tidigare årtionden i myndighetens insatser. Myndigheten visste hur den ville ha det. Myndigheten visste helt enkelt bäst. Även om det fanns antydningar till ömsesidighet i det sociala arbetet, står det ändå ganska klart, att programmet som helhet byggde på att romerna måste anpassa sig till de nya förhållandena. Romerna fick inte vara med att utforma verksamheten. Den svenska staten kunde inte stödja livsformer och kulturella traditioner som hade utformats under tidigare århundraden, under andra samhällsformer och under helt andra livsomständigheter. Och det satte gränser för Socialstyrelsens handlingsutrymme.

Ett år senare inbjöds jag av Socialstyrelsen att genomföra en ny utvärdering. Fokus denna gång riktades in på familjepedagogens organisatoriska förankring. Intervjuer med familjepedagoger, romer och chefer på socialförvaltning gav följande bild.

Familjepedagoger som hade vunnit de romska familjernas förtroende kunde inte arbeta alltför nära den lokala socialförvaltningen. Framför allt var det oklokt att låta familjepedagogen (om denne var utbildad socionom) vara den som ansvarade för behovsprövning och utbetalning av socialbidrag. I denna organisatoriska fråga varierade kommunernas policy. Det kom tydligt fram att i kommuner där man hade valt denna lösning saknade romerna förtroende för familjepeda-

gogen. Romernas förtroende var dock en förutsättning för att arbetet skulle kunna bedrivas på ett bra sätt. Denna lösning var med andra ord i strid med Socialstyrelsens och därmed också försöksverksamhetens intentioner. Eftersom kommunalt självstyre råder i Sverige kunde Socialstyrelsen inte bestämma hur de lokala myndigheterna organiserade arbetet. I andra kommuner separerades uppdragen som familjepedagog och handläggare för socialbidrag. Det innebar att familjepedagogen arbetade mera självständigt i förhållande till sin socialförvaltning, och kunde på vissa håll t.o.m. uppfattas som en talesperson för romerna. Det var heller inte en helt lyckad utveckling om man som Socialstyrelsen hade en slags brobyggarmodell i åtanke. Den mera självständigt arbetande familjepedagogen, som hade den romska gruppens förtroende, kom att få större kontakt med Socialstyrelsens lilla sektion än med den egna socialförvaltningen. Med den här utvärderingen ville jag fästa uppmärksamhet på att den strukturella motsättning, som genom det kommunala självstyret finns mellan stat och kommun, kunde få återverkningar i formerna för hur det sociala arbetet bedrevs, hur förtroende skapades eller underminerades.

Tre utvecklingar följde som jag kortfattat ska beröra.

- Under de fem följande åren genomfördes nya utvärderingar av den familjepedagogiska verksamheten, som jag inte hade kontakt med. Jag vet att utvärderingarna till en början skiftades mot ett socialantropologiskt perspektiv. År 1979 inbjöds jag att komma in med ett förslag till utvärdering 1980. Jag tyckte att det var hög tid att belysa Socialstyrelsens roll i framväxten av det familjepedagogiska arbetet. Jag tänkte mig att jag i första hand skulle gräva i Socialstyrelsens dokumentation. Flyktingsektionen hade inga problem med mitt förslag, men några månader senare fick jag beskedet att förslaget hade stoppats högre upp i hierarkin. Istället blev det en mindre utvärdering av några projekt som familjepedagoger hade dragit igång. Den utvärderingen hade sina intressanta poänger. Det kanske mest slående var att ett tiotal myndigheter på statlig, läns- och kommunal nivå sammanträdde regelbundet kring ett mindre projekt att ordna arbete åt romer som motsvarade deras kulturella förutsättningar, kunskap, erfarenhet och förväntningar (Westin, 1981).

- Den andra saken som är viktig att uppmärksamma är den att den familjepedagogiska verksamheten innebar en överföring av extra statliga medel till kommunernas socialförvaltning i form av tjänst. Det var i huvudsak i ett litet antal kommuner där flyktingar som kom till Sverige bosatte sig – storstäderna och deras kranskommuner, samt ett tiotal större kommuner med arbetstillfällen och tillgång till bostäder. Kommunerna började erbjuda även andra flyktinggrupper (som t.ex. chilensare, assyrier/syrianer, kurder) familjepedagoger i samband med utplaceringen efter vistelse på förläggning. Kommunerna såg här en möjlighet att stärka ekonomin eftersom familjepedagogerna finansierades av staten.
- Försöksverksamheten med organiserad överföring av vissa romer upphörde vid mitten av 1970-talet. Nya romska grupper togs inte ut för överföring till Sverige. Programmet uppnådde inte de resultat som man hade hoppats på i form av försörjning genom eget lönearbete, det som hade ställts i utsikt. De romer som hade förts över till Sverige fanns kvar, och mycket återstod att göra för att underlätta deras integration. Familjepedagogerna fanns kvar, och de blev själva allt fler. De kom så småningom att bilda en yrkesförening med syfte dels att bevaka yrkesgruppens intressen, dels att värna om professionalitet och utveckling. Yrkesföreningen blev en viktig påtryckningsgrupp. Familjepedagogernas och kommunernas intressen av fortsatt familjepedagogisk verksamhet (arbetstillfällen respektive statlig finansiering) sammanföll.

Socialstyrelsens engagemang i familjepedagogisk verksamhet började avvecklas i mitten av 1980-talet. Flyktingmottagandet omorganiserades ungefär samtidigt, och Socialstyrelsen gick igenom en serie omorganisationer. De romska familjerna som kom till Sverige med den organiserade överföringen i början av 1970-talet är en självskriven del av den nationella minoriteten romer. Den äldsta generationen har gått ur tiden, men barnen, barnbarnen och barnbarnsbarnen lever i Sverige och möter samma fördomar och diskriminering som alla romer är utsatta för. Förmodligen återfinns även deras namn i Skånepolisens romska register. Det hade nog inte Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, Arbetsmarknadsstyrelsen eller Socialstyrelsen tänkt sig 1970.

Slutsatser

Den familjepedagogiska verksamheten inrättades med goda intentioner. När jag blickar tillbaka idag ser jag att det ändå blev fel. Varken handläggarna vid flyktingsektionen eller jag kunde kliva ur tiden och den tidsanda som vi levde i. Vi påverkades av tidens idéer, och vi försökte förstås påverka. Flyktingsektionen ville ordna med en bra integration för romerna som kommit till Sverige med den organiserade överföringen. Den hade att ta strid för tillräckliga resurser till verksamheten. Byråkratin var trög, saker tog lång tid, men ute på fältet kunde akuta problem fordra brandkärsutryckningar. Socialförvaltningar kunde vara motsträviga.

Det egentligen grundläggande felet med försöksverksamheten med den organiserade överföringen låg i premissen att programmet faktiskt syftade till assimilering, även om flertalet familjepedagoger inte såg det så. Assimilering är inte en förutsättning för att uppnå och säkerställa jämlikhet, rättvisa och respekt för den andre, vilket är vad saken ytterst handlade om, och fortfarande handlar om.

För mig personligen var de korta uppdragen på Socialstyrelsen lärorika. Jag fick se delar av en stor och viktig statlig myndighet inifrån. Som ung forskare i början av karriären kändes det spännande att få vara med och påverka. Skilda uppfattningar, meningsmotsättningar eller rentav konflikter om en verksamhet inom myndigheten kunde få vida konsekvenser för hundratusentals människors situation.

En generell insikt som kom av den här erfarenheten är att det är oerhört viktigt att vara försiktig med orden. När vi betecknar, låt oss säga en bestämd social verksamhet med ett visst begrepp, så kommer åtskilliga bibetydelser med på köpet, och det följer logiska konsekvenser och semantiska förvecklingar, som vi inte alltid har så noga koll på. Begrepp kan färga av sig på ett icke önskvärt sätt. Den som bestämmer orden får ett maktöverläge, samtidigt som det är just den som har ett maktöverläge som får möjlighet att bestämma orden. Vårt sätt att tänka på ett visst sakförhållande, och vårt sätt att tala om det, får konsekvenser för det praktiska handlandet som följer. Det är grupper i samhället som har svag ställning och litet inflytande som drabbas hårdast av sådana icke önskvärda konsekvenser.

10. Socialt arbete med romer under 1980-talet

Det familjepedagogiska arbetet fortskred under 1980-talet. Det sociala arbetet med romer i kommunerna, som Socialstyrelsen finansierade och hade ett övergripande ansvar för, breddades i mitten av årtiondet till att gälla även andra former av insatser än de rent familjepedagogiska. Mellan 1985 och 1991 finansierade Socialstyrelsen ett antal kommunala projekt som riktade sig till romer. De här projekten och Socialstyrelsens syn på verksamheten står i fokus för kapitlet. I kapitel 8 visar vi att beskrivningen av romer som ”problem” ofta förekom i myndighetens skrivelser under 1950- och 1960-talen. I det här kapitlet visar vi att så även var fallet under 1980-talet och i början av 1990-talet. Hur definierades ”zigenarproblemet” av Socialstyrelsen – och de kommunala projekt som finansierades av myndigheten – under den här perioden? På vilket sätt skiljer sig beskrivningen av ett ”zigenarproblem” vid den här tiden från tidigare beskrivningar? Vad levde kvar i form av stereotypa bilder och förutfattade meningar om romer? Kapitlet tar bland annat upp frågor som rör kartläggningar, boende och barnomsorg.

Flera av de kommunala projekt, som fick finansiellt stöd från Socialstyrelsen under 1980-talet, använde begrepp som ”kulturkrock” och ”kulturkonflikt” för att beskriva romernas situation och ställning i samhället. Vad fick detta synsätt för konsekvenser? I samband med att Socialstyrelsen publicerade en utvärderingsrapport 1991 avslutades den särskilda verksamheten som innebar att kommuner kunde söka statsbidrag från Socialstyrelsen för projekt som riktade sig till romer (Socialstyrelsen 1991, s. 47). Vilken syn på romer förmedlade Socialstyrelsen i den rapporten? Vi återkommer till frågan i slutet av kapitlet.

Socialstyrelsens ideal 1978

Först backar vi bandet några år. Socialstyrelsen publicerade 1978 en skrift ”*Socialt arbete bland zigenare*” (Socialstyrelsen, 1978). Dess syfte var att informera socialtjänstpersonal och förtroendevalda i

kommunerna om de statsbidrag för arbete med romer, som fanns att söka. Men syftet var också att ge råd och anvisningar för hur socialt arbete, som riktade sig till romer, borde bedrivas (ibid., s. 3). De målsättningar och ideal som Socialstyrelsen målade upp 1978 stämde emellertid inte alltid överens med de kommunala satsningar som myndigheten i verkligheten finansierade under 1980-talet.

I anvisningarna kritiserade Socialstyrelsen exempelvis den assimileringspolitik som bedrivits under 1950- och 1960-talen och som myndigheten själv aktivt medverkat till:

”Försvenskning var tidigare målet för invandrapolitiken i vårt land. Man försökte bryta ner de traditionella kontakterna, normerna och värderingarna och trodde att individerna därmed skulle anpassa sig till storsamhällets förväntningar och snabbt lära sig språket.”

(Socialstyrelsen, 1978, s. 17)

Målen för den svenska invandrar- och minoritetspolitiken hade 1974 istället formulerats som jämlikhet, valfrihet och samverkan. Jämlikhetsmålet innebar att alla grupper i samhället skulle ”ha likvärdiga möjligheter att bibehålla och utveckla sitt modersmål och utöva kulturell verksamhet” (ibid., s. 11). Syftet med politiken var att minoritetsgrupper skulle kunna ”ge uttryck för en egen språklig och kulturell identitet” (ibid.). Socialstyrelsen ansåg att myndigheterna borde underlätta för romer att vara tillsammans i bostadsområden, i daghem, i skolor och i arbetet, men samtidigt fick detta inte leda till att romerna isolerades från majoritetssamhället.

”Det grundläggande för arbetet med zigenare bör vara en strävan att ge zigenarna en sådan kulturell trygghet att de kan utnyttja sina egna resurser i vårt samhälle.”

(Socialstyrelsen 1978, s. 18)

Det här ansågs som en särskilt viktig fråga. Med dagens projektrelaterade språkbruk skulle förmodligen begreppet ”empowerment” användas för att ringa in det som citatet försöker sätta fingret på. Vidare uppmärksammade Socialstyrelsen det förtryck och den diskriminering som romerna under lång tid varit utsatta för och menade att om de minoritetspolitiska målen skulle uppnås, så krävdes också en förändring av ”svensken” (ibid., s. 18).

Valfrihetsmålet gick ut på att ”medlemmar av språkliga minoriteter

skall kunna välja i vilken grad de vill ha svensk kulturell identitet och i vilken grad de vill bibehålla och utveckla den ursprungliga identiteten” (ibid., s. 11). Samverkansmålet, i sin tur, innebar ”att en ömsesidig och omfattande samverkan bör komma till stånd mellan invandrar- minoritetsgrupper och majoritetsbefolkningen” (ibid., s. 11). Romernas eget inflytande över de beslut som fattades om deras framtid var alldeles för litet och myndigheterna behövde bli bättre på att arbeta i nära samråd med romerna, påpekade Socialstyrelsen. Det fanns ett stort glapp mellan de minoritetspolitiska målen och den verksamhet som bedrevs ute i landet, i synnerhet när det gällde det sociala arbetet med romer. För att förbättra romernas situation och öka deras inflytande krävdes kunskap, information och utbildning för all personal som i sitt arbete kom i kontakt med romer:

”Med okunnighet följer oförståelse, fördomar, rädsla och avoghet. Ofta finns uppfattningen att zigenare inte bör särbehandlas, utan automatiskt ha samma rättigheter och skyldigheter som övriga medborgare. Denna inställning leder till obenägenhet att vidtaga särskilda åtgärder.”

Socialstyrelsen 1978, s. 23)

Enligt socialhjälpslagen skulle socialhjälp ges efter individuell behovsprövning. Socialstyrelsen underströk vikten av att även de minoritetspolitiska målsättningarna beaktades vid behovsprövningen. För att nå de minoritetspolitiska målen krävdes att hänsyn togs till hur romerna själva prioriterade sina behov.

Framåt slutet av 1970-talet hade Socialstyrelsen anammat ett tydligare rättighetsperspektiv i sin syn på minoritetspolitiken och romer, än vad som varit fallet under tidigare decennier. I rapporten diskuterades frågan om diskriminering på bostadsmarknaden och ibland bidrog de kommunala socialförvaltningarna till denna diskriminering, enligt Socialstyrelsen:

”Det förekommer att kommuner/socialförvaltningar vägrar att medverka till att skaffa bostad för zigeniska familjer... Kommunala bostadsföretag får statliga lån för att täcka hyresförluster för tomma lägenheter. Ett stort antal bostadsföretag har till viss del fått lånen avskrivna. Lånemöjligheten är inte förbunden med något krav på att lägenheterna skall hyras ut om det finns efterfrågan på dem. Det förekommer således diskriminering av zigenare. I de fall

bostadssökande med hänvisning till ras, hudfärg etc. vägras bostad föreligger brott som avses i 16 kap § 9 BrB...”
(Socialstyrelsen 1978, s. 34)

I Sverige har alla människor rätt att bosätta sig var de vill, påpekade Socialstyrelsen, och enligt socialhjälpslagen ska kommunerna se till att de som vistas inom kommunen får den hjälp som de är i behov av. Den lokala praxis som var vanligt förekommande under 1950- och 1960-talen – då kommuner aktivt sökte förmå romer som fanns inom kommunens gränser att lämna kommunen – var fortfarande ett problem, enligt myndigheten. Att vägra romer socialhjälp för att istället finansiera förflyttning till annan kommun eller till hemlandet strider mot lagen. Det är inte heller kommunernas uppgift att besluta om hemsändning, avvisning eller utvisning, betonade Socialstyrelsen. Istället var det viktigt att underlätta för de romska familjer, som så ville, att bosätta sig nära varandra och sina släktingar. Orsaken till att romer nekades bostad var, enligt Socialstyrelsen, en rädsla för att problem med grannar kunde uppstå, men enligt undersökningar som myndigheten genomförde var rädslan obefogad (ibid., s. 36).

Några avsnitt i anvisningarna tog upp frågor som rörde barnuppfostran, omhändertagande av barn, förskolan och grundskolan. Ännu på 1970- och 1980-talen var frågor om barnuppfostran och omhändertagande av barn en central del av debatten kring romer. Socialstyrelsen markerade att om ett romskt barn omhändertogs så var det viktigt att barnet placerades i en romsk familj (ibid., s. 28). Det var också viktigt att personalen i förskolan inhämtade kunskaper om romsk kultur och barnuppfostran och att personalen var lyhörd för föräldrars önskemål och värderingar:

”Den stimulans som förskolan skall ge barnen och som betecknas som positiv och nödvändig innebär också ett överförande av majoritetssamhällets värderingar. Barn påverkas lättare och tar snabbare över värderingar än vuxna. Alltför många är exemplen på zigeniska föräldrar som efter en tid tagit sina barn från förskolan.”
(Socialstyrelsen 1978, s. 49-50)

Myndigheten framhöll att romska barn därför borde placeras i en daghemsgroup tillsammans med ett syskon eller andra romska barn och de borde också ha tillgång till någon vuxen i förskolan som talar deras språk. En lösning kunde vara att inrätta särskilda förskolor för

romska barn. I avsnittet om förskolan poängterades också att kommuner har en skyldighet att ordna med hemspråksundervisning för barn som tillhör en etnisk minoritet från och med sex års ålder.

Inte heller det familjepedagogiska arbetet fick enligt Socialstyrelsen under några som helst omständigheter gå ut på att överföra majoritetssamhällets normer och värderingar till romer. Familjepedagogik skulle snarare ses som ett kommunikationsmedel mellan kulturer:

”Det gäller att förebygga det destruktiva i kulturkonfrontationens konflikter. Familjepedagogerna samarbetar med minoritetsgruppen i mötet med den nya levnadssituationen. Familjepedagogerna skall inte i första hand ordna för familjerna, utan hjälpa dem att tillvarata sina egna intressen. Familjepedagogerna kan sägas vara brobyggare mellan minoritets- och majoritetskulturen. De kan genom att sprida kunskap om minoritetskulturen skapa förståelse för minoritetsgruppens värderingar, traditioner, levnadssätt och behov. De kan även till minoritetsgruppen förmedla kunskap om det svenska samhället och svenskarna...”

(Socialstyrelsen 1978, s. 61)

I citatet ovan använde Socialstyrelsen begreppet ”brobyggare” för att beskriva familjepedagogernas yrkesroll. Det är ett begrepp som blivit allt vanligare i myndigheternas arbete med minoriteter sedan dess, men det finns vissa avgörande skillnader i hur det uppfattas mellan nutid och dåtid. Idag är det mer eller mindre ett krav att brobyggaren tillhör den minoritet som arbetet riktar sig till. På 1970- och 1980-talet var det snarare ett undantag. Det fanns vid tidpunkten för Socialstyrelsens rapport endast några få romer som var anställda som familjepedagoger. I anvisningarna påpekades att det i vissa minoritetsgrupper fanns personer som vistats en längre tid i Sverige och att deras erfarenheter och kunskaper borde tillvaratas. Om fler än en familjepedagog skulle anställas för en viss minoritetsgrupp var det lämpligt att anställa en ur gruppen och en ”svensk”, ansåg myndigheten. Men normen var även under 1980-talet att familjepedagogen (eller brobyggaren) inte tillhörde den etniska minoritet som projekten riktade sig till.

Vad är ett problem?

Den familjepedagogiska verksamheten i kommunerna finansierades genom statsbidrag från Socialstyrelsen till och med 1984. De riktade statsbidragen för familjepedagogisk verksamhet bland flyktingar upphörde 1985 då det övergripande ansvaret för mottagande av flyktingar överfördes från Arbetsmarknadsstyrelsen till Statens invandrarverk. Kommunerna fick därefter istället ersättning i form av ett engångsbelopp för varje mottagen flykting. En mottagande kommun fick själv bestämma hur mottagandet av flyktingar skulle organiseras och vilken verksamhet som ansågs lämplig att driva (Lindholm, 1984, s. 5). Kommunerna kunde dock även i fortsättning söka medel från Socialstyrelsen till särskilda projekt som riktade sig till romer. Projekten kunde till exempel handla om familjepedagogik men de kunde även ha andra syften och arbetsmetoder. Strax innan de organisatoriska förändringarna trädde i kraft publicerade Socialstyrelsen en utvärdering av den familjepedagogiska verksamheten. Rapporten förmedlade inte Socialstyrelsens officiella hållning i frågor som rörde familjepedagogik eller romer, utan författaren Kerstin Lindholm svarade själv för innehållet.

En principiell fråga som Lindholm ställde i rapporten är värd att belysa ”När blir behov för någon till problem för andra?” (Lindholm 1984, s. 54). Hon menade att myndigheterna tenderade att se vanliga och rättmätiga behov hos invandrare, flyktingar och minoriteter som problem vars orsaker ”dels skulle kunna sökas hos den etniska gruppen och dess oförmåga till anpassning dels hos de enskilda individerna inom gruppen” (ibid.). Ett problem är emellertid inte detsamma som ett behov, påpekade Lindholm:

”Vad är ett problem? Det är en situation, där det saknas kunskap och förmåga att åstadkomma en lösning av ett icke önskvärt tillstånd till något som är bättre. Ett problem är inte detsamma som ett behov. Ett icke tillfredsställt behov är ett tillstånd, där den som upplever behovet, vet hur det ska kunna tillfredsställas men där resurser saknas. Det finns i det svenska sättet att tänka en stor benägenhet att omtolka icke tillfredsställda behov till sociala problem och ofta till problem hos enskilda individer, som socialtjänsten anses ha ansvar för att lösa.”

(Lindholm, 1984, s. 54)

Att ansvaret för de familjepedagogiska projekten låg på socialförvaltningarna fick särskilda konsekvenser. Socialpolitik handlar om omfördelning av resurser genom olika former av försäkringar och bidrag som riktar sig till *enskilda individer* eller möjligen till *familjer och hushåll*, påpekade Lindholm. Inom andra politikområden, såsom fritids- och kultursektorn, fördelade samhället vanligen resurser till någon kollektiv sammanslutning (t.ex. en förening eller organisation med verksamhet, stadgar och öppen medlemsantagning). När ett problem definierades som socialt var det lätt att se berörda personer som inkapabla. Lindholm manade till eftertanke:

”Det är viktigt att i olika situationer försöka bli klar över vems behov det gäller och vems problem och vem/vilka som definierar problemen. Det är också viktigt att försöka se på resurser ur ett allmänmänskligt perspektiv och inte utifrån ett socialbidrags- eller socialtjänst- eller social problemgrupps-perspektiv. Det är nyttigt att fråga sig om insatser och åtgärder för flyktingar/zigenare främst kommit att handla om att lösa myndigheters problem istället för att tillgodose flyktingars/zigenares både generella och specifika behov. Det är också viktigt att lära sig se de resurser, som de själva kan bidra med i problemlösningen. Som experiment: Vänd och vrid på påståendet att flyktingarna/zigenarna är ett socialt problem eller om det istället är de svenska myndigheterna som har problem med att tillgodose deras behov. Lösningarna kan säkert i betydligt större utsträckning diskuteras fram i samråd med gruppen eller grupperna än vad som sker idag.”
(Lindholm 1984, s. 57)

Lindholms rapport och Socialstyrelsens anvisningar ger intryck av att en grundläggande förändring i synen på romer, och arbetet med dem, var på väg att få genomslag i Sverige i stort och inom Socialstyrelsen i synnerhet. Beskrivningen av romer som ett ”problem” ifrågasattes av Lindholm och Socialstyrelsen pekade 1978 ut en väg som i mångt och mycket handlade om ökad egenmakt och ökat inflytande, ökade kulturella, sociala och politiska rättigheter och åtgärder mot diskriminering.

Vad hände sedan?

Vi ska nu titta närmare på några av de kommunala projekt som fick stöd av Socialstyrelsen under den senare delen av 1980-talet. Vår granskning tar fasta på några centrala teman. Sammanlagt 28 projekt med anknytning till romer erhöll bidrag från myndigheten under perioden 1985 till 1991 (Socialstyrelsen, 1991, s. 11). I de allra flesta fall var det den kommunala socialförvaltningen som stod som huvudman, i några enstaka fall var det skolförvaltningen, ABF eller en folkhögskola. Ungefär en tredjedel av projekten hade familjepedagogisk inriktning. Många av projekten riktade sig till barn och ungdomar eftersom det var en målgrupp som prioriterades av Socialstyrelsen (ibid., s. 12). Till sin karaktär var projekten olika, med varierande målsättningar och arbetsmetoder. De exempel vi ger är därför inte talande för *alla* projekt. Vi försöker ge en bild av det övergripande synsätt som präglade arbetet med romer under den här perioden. Socialstyrelsen finansierade och formulerade allmänna riktlinjer för verksamheterna, men erfarenheterna från projekten påverkade i sin tur myndighetens inställning i frågor som rörde romer. Vi vill visa hur myndigheten påverkades. Låt oss dock framhålla att vi med de här exemplifieringarna inte kan ge en heltäckande bild av den politik som bedrevs från Socialstyrelsens sida.

Kartläggningar på lokal nivå

I kapitel 7 skrev vi om de nationella inventeringar och registreringar av romer som Socialstyrelsen engagerades i under tidigare delar av 1900-talet. En slutsats är att det inte handlade om enstaka tillfällen då romer räknades och registrerades utan dessa återkommande förteckningar handlade om en systematisk övervakning från samhällets sida. Det är mot den bakgrunden, och i det sammanhanget, som det här avsnittet bör läsas och förstås. Kartläggning av romer upphörde nämligen inte under den senare delen av århundradet. Skillnaden var nu att de skedde på kommunal nivå och inte som tidigare samordnades eller sammanställdes nationellt.⁵⁰

⁵⁰ Statens invandrarverk och Svenska Kommunförbundet genomförde dock en nationell kartläggning så sent som 1984.

En förutsättning för att erhålla ekonomiskt stöd från Socialstyrelsen var att den sökande kommunen i sin projektansökan bifogade en kartläggning av den romska gruppen boende i kommunen. Sådana beskrivningar eller kartläggningar av målgruppen var inte unika för de romska projekten under 1980-talet utan de var snarare, och är så än idag, en integrerad del av all målgruppsorienterad projektverksamhet. Det som sticker ut i de kartläggningar av romer som genomfördes under perioden är den diskurs som de bäddades in i, där romer beskrevs som ett ”problem” – för det övriga samhället och för sig själva – som de sociala myndigheterna hade att motverka. Kerstin Lindholms insiktsfulla reflektion kring begreppen ”problem” och ”behov” fick inget större genomslag i projekten som påbörjades kort efter det att hennes rapport publicerats.

Det som Socialstyrelsen efterfrågade i projektansökningarna var en beskrivning av målgruppen med uppgifter om nationalitet, antal familjer, antal personer och åldersfördelning (Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989). Trots att det inte var något som efterfrågades inhämtade en socialförvaltning även andra uppgifter:

”Kartläggning av den zigeniska gruppen har gjorts. Resultatet har redovisats med uppgift om namn, adress, familjeförhållanden, antal barn etc.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Citatet ovan bör relateras till slutsatsen, som vi drog i kapitel 7, att romer i Sverige inte omfattades av samma sekretessbestämmelser som den övriga befolkningen. Liksom i Socialstyrelsens ”tattarinventering” på 1940-talet, inhämtades upplysningarna ofta genom sagesmän vid kommunala myndigheter och verksamheter och utgick således inte från principen om etnisk självidentifikation:

”Följande redovisning omfattar cirka 480 personer... Källmaterialet är dock av skiftande kvalitet och har i huvudsak hämtats från socialbyråer, förskole- och fritidshemsverksamheten, bostadsbyrån, socialmedicinska kliniken och polisen. Zigenare som inte är kända av dessa myndigheter redovisas inte. Uppgifterna i materialet visar således främst tendenser. De grundligare studier som krävts för en fullständig kartläggning har av tidsmässiga skäl inte varit möjlig.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Av projektet i föregående citat blev det inte mycket mer än en första övergripande kartläggning av målgruppen. Tanken var att senare arbeta uppsökande och kartläggande i varje enskild familj, men för det saknades stöd från romerna:

”De zigeniska representanterna menade att de saknade inblick och medinflytande över projektledarens göranden. Han tog kontakter och skrev texter, som de saknade inflytande över. Särskilt stort var motståndet mot den planerade kartläggningen. Många zigenare såg den som ett obehörigt kontrollförsök och den kom inte heller att genomföras.”

(Socialstyrelsen 1991, s. 40)

I vilken mån kommunerna byggde sina uppgifter på etniskt baserade register vet vi inte. Vid ”zigenarsektionen” i Stockholm fördes register över romer fram till 1997 då sektionen lades ned. Det så kallade Stenbyprojektet i Rinkeby var i allra högsta grad en del av denna registrerings- och övervakningsverksamhet. I Rinkeby var nämligen kartläggningen inledningsvis själva huvudsyftet med projektet. Innan konkreta åtgärder kunde formuleras behövdes en ”kartläggning och probleminventering” (Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985-1989). I bidragsansökan till förstudien förklarades det att perspektiven borde breddas så att även andra frågor kunde diskuteras, ”t.ex. etnicitet och när kulturen blir en olägenhet för samhället – dvs, var går samhällets toleransgräns när det gäller olika kulturella företeelser” (Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985-1989). Förstudien bestod av flera delar. För det första gjordes den kartläggning som Socialstyrelsen efterfrågade och lite mer därtill, där uppgifter om antalet romer i Stockholm och Rinkeby, deras boendeformer, åldersfördelning och antalet personer aktuella för socialtjänstens åtgärder presenterades i tabellform. För det andra gjordes också en omfattande intervjuundersökning. Syftet med den fördjupade studien var att finna metoder för att lösa de ”problem” som man ansåg att romer hade:

”Under senare år har den zigeniska gruppen i Stockholm kartlagts och utretts i olika sammanhang. . . Det som saknats är bra metoder för att arbeta med de problem som finns hos en del av zigenarna.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985-1989)

”Målsättningen är att på sikt komma fram till nya metoder i socialt arbete med zigeniska grupper, samt att medverka till att individerna och familjerna inom grupperna ges en ökad medvetenhet och kunskap för att själva kunna bearbeta problemen.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Av citaten ovan framgår att ”problemen” ansågs ligga hos romerna själva men att romerna saknade insikt om dem. Intressant att notera är att intervjuerna i första hand gjordes med socialdistriktets egen personal. Vidare intervjuades personal i skolan och förskolan, representanter för bostadsföretag, anställda vid vårdcentral, mödravårdscentral, barnavårdscentral och arbetsförmedlare. Inga romer intervjuades. Rimligen fick det konsekvenser för vilka ”problem” som identifierades och vilka åtgärdsförslag som presenterades. Det rimmade också illa med det samverkansmål som Socialstyrelsen betonade i sina anvisningar 1978. Nedan ett axplock av hur kartläggningen kunde se ut:

”Av kvinnorna var endast 1 % känd för alkoholmissbruk. För ytterligare 8 % finns misstankar om läkemedelsmissbruk.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

”Vid många intervjuer med socialsekreterare framkommer att man anser att de zigeniska klienterna använder tolkarna som ombud. Klienterna uppträder också ibland ohysat mot tolkarna under tolkning enligt socialsekreterarnas mening... Socialsekreterarnas uppfattning om samspelet tolk/zigenisk klient stämmer ej med den bild tolkarna ger.”

(ibid.)

”Av de zigeniska hushållen är 6 bostadslösa. Det rör sig om två barnfamiljer och de övriga är ensamstående män... Få vinner på att ytterligare zigeniska familjer flyttar till området... Vidare måste obefogad inflyttning av ytterligare zigenare minskas.”

(ibid.)

I det första citatet talas det om misstankar och i det andra ser vi att den bild som socialsekreterarna gav inte stämde överens med den bild som tolkarna själva förmedlade. Vilken bild hade framkommit i undersökningen om även de romska klienterna hade intervjuats? På den frågan kan vi inte ge något svar.

Diskriminering på bostadsmarknaden

I det sista citatet i avsnittet ovan ser vi att projektledningen ville motverka inflyttning av romer till stadsdelen. Detta gick stick i stäv med de anvisningar som Socialstyrelsen gav ut 1978 där kommuner snarare uppmuntrades att underlätta för de romer, som så ville, att bosätta sig nära varandra. Anvisningarna betonade att alla människor har rätt att bosätta sig var de vill. Samma mål som eftersträvades i Rinkeby fanns i ytterligare ett projekt med stöd från myndigheten. Framträder en bild av en inkonsekvent politik från Socialstyrelsens sida.

De målsättningar för verksamheter som Socialstyrelsen enligt sina anvisningar kunde stödja stämde inte alltid överens med de faktiska målen i kommunala projekt som myndigheten senare finansierade. Antingen hade Socialstyrelsen radikalt ändrat uppfattning i frågan – i och med den nya socialtjänstlagen 1980 och/eller omorganiseringen av flyktingpolitiken och den familjepedagogiska verksamheten 1985 – eller så hade myndigheten svårt att se sin egen roll i den politik som bedrevs mot slutet av 1980-talet. Ansvariga tjänstemän tycks inte ha reflekterat över hur målsättningar, som de själva fastställde, kunde realiserats i den lokala praktiken som myndigheten genom finansieringen hade direkt inflytande över. Vilka projekt som beviljades stöd avgjordes utifrån hur framgångsrika de bedömdes vara i att uppfylla *sina egna* målsättningar.

Även socialförvaltningen i en annan kommun var rädd för en ökad inflyttning av romer:

”Initiativet till projektet hade kommit tidigare under året, då en för kommunen helt oplanerad inflyttning av finska zigenare hade ökat allt mer. Hushållen bestod företrädesvis av unga kvinnor, ofta med flera små barn. Kvinnorna hade ofta besök av män. I samband med dessa besök, men också i övrigt, förekom det i flera fall omfattande klagomål från grannar och kringboende på grund av störningar...

Vid de oförberedda inflyttningarna gjordes försök från socialtjänstens sida att hjälpa familjerna tillbaka till den ort de kommit från.

Detta misslyckades ofta, med hotellvistelse som följd...”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Också de kommunala bostadsbolagen försökte i förekommande

fall neka romer sin rätt att bosätta sig där de önskade. Projektet i Malmö skrev i ”PM om åtgärder för att bistå zigenare i Malmö”:

”MKB försöker styra inflyttningen av zigenare till flera olika områden bl.a. i syfte att motverka en alltför stor koncentration av zigenare till ett eller några få områden. Detta innebär att MKB ibland anser sig nödsakade att neka familjerna som bor inom MKB att flytta till vissa områden.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Den politik som Malmö kommunala bostäder drev på 1980-talet var en politik som Socialstyrelsen 1978 hade betecknat som diskriminerande och olaglig. Att romer diskriminerades på bostadsmarknaden, något som motiverades utifrån stereotypa bilder och fördomar om att romer uppträdde ”störande som grannar”, och därigenom i praktiken utsattes för kollektiv bestraffning är uppenbart. Enligt Socialstyrelsens utvärdering av projektverksamheten 1991 behandlade nio av de aktuella 28 projekten frågan om ”störningar i boendet i förhållande till omgivande grannar” (Socialstyrelsen 1991, s. 34). Samtidigt minns vi att myndigheten, genom egna undersökningar, hade visat att rädslan för att problem med grannarna kunde uppstå var obefogad.

Diskussionen om att romer var ”störande som grannar” visar hur lätt fördomar om en etnisk minoritet riskerar att få fotfäste i samhället när minoriteten nekas inflytande. Genom problembeskrivningen avfördes frågor om diskriminering på bostadsmarknaden, rasistiska grannar, trångboddhet, fattigdom, egenmakt och inflytande från dagordningen. Debatten om romer som ”störande grannar” utgick från en djupt rotad antiziganism som var vida spridd i det svenska samhället. Romer betraktades och behandlades inte som individer. De sågs istället som representanter för ”zigenare” i allmänhet, med alla fördomar som det bar med sig. Istället för att motverka diskriminering, trångboddhet och fattigdom blev lösningen på ”problemet” att uppfostra ”zigenarna” och lära dem bo som folk:

”Den ena uppgiften består i insatser för de zigenare som redan bor i området. Dessa insatser görs i samverkan med bostadsbolag och inom ramen för ”Störande grannar” med inriktning på hur man bevarar och förvaltar sitt boende, att följa regler och hur att undvika att skapa konflikter med kringboende.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Vi visade i kapitel 2 att Socialstyrelsen under 1900-talets första del analyserade frågor om romer och resande inom ramen för en förtryckande diskurs och att de åtgärder som diskuterades oavkortat handlade om tvångsåtgärder. Några av projekten på 1980-talet betonade på liknande sätt ökade krav som en väg att lösa det som man, utan att samråda med romer, definierade som ett ”zigenarproblem”:

”Strikta handlingsplaner och hård kontroll samt konsekvens kan sägas utgöra grunderna/metoden vid ansökan om ekonomiskt bistånd. En konsekvent linje i bedömningen av socialbidragsutbetalningar kan lättare hållas i en liten arbetsgrupp med samlad handläggning. Noggranna kontroller med försäkringskassa, bilregister etc, undanröjer möjligheter till missbruk av socialbidrag.”
(Socialstyrelsen 1991, s. 42)

Socialstyrelsen hade i sina anvisningar 1978 betonat vikten av att de minoritetspolitiska målsättningarna beaktades vid behovsprövningen. För att nå de minoritetspolitiska målen krävdes att hänsyn togs till hur romerna själva prioriterade sina behov. Det här projektet hade snarare som utgångspunkt att socialförvaltningen måste formulera strikta handlingsplaner och ställa hårdare krav:

”Att leva i en parasitär relation till majoritetssamhället parallellt med det komplementära ”hemliga” zigeniska livet bryter ned den zigeniska kulturen. Kulturer i sönderfall kännetecknas ofta av ett strängt regelsystem där minsta avsteg bestraffas skoningslöst. Detta i sin tur leder till psykiska och sociala problem för individen i gruppen vilket vi kommer att se allt tydligare under projektets gång.”
(Socialstyrelsen 1991, s. 43)

Det förefaller som om projektledarna redan på förhand tyckte sig veta vad projektet empiriskt skulle kunna visa. Fördomar, stereotypa beskrivningar och förutfattade meningar om romer hade stor spridning i samhället. Påståendet att den romska kulturen höll på att upplösas figurerade i debatten redan under 1940-talet, om inte tidigare. Beskrivningen av romers förhållande till majoritetssamhället som ”parasitär” kan också spåras till det tidiga 1900-talet då ”tattarna” och ”zigenarna” ofta beskrevs som ”samhällsparasiter”.

Barnomsorg och skola

Hälften av projekten planerade insatser inom barnomsorgsområdet. Socialstyrelsen uppmanade 1978 kommunerna att starta särskilda förskolor för romska barn om det fanns ett intresse för det. Anvisningarna understryker vikten av att romska barn har tillgång till någon personal som talar deras språk. Tre kommunala projekt följde rådet och öppnade särskilda förskolor eller förskoleavdelningar med romsk personal (Socialstyrelsen 1991, s. 18).

Inom flera projekt som finansierades av Socialstyrelsen förefaller motivet emellertid ha varit att komma till rätta med det som uppfattades som brister i romsk barnuppfostran. I sin utvärderingsrapport identifierade Socialstyrelsen fyra bakomliggande motiv till insatser inom barnomsorgsområdet. För det första ansågs barnen genom barnomsorgen få en ”stimulans som saknas i hemmet” (Socialstyrelsen 1991, s. 17). Ett andra motiv var att barnen gavs en social, språklig och pedagogisk träning som ansågs nödvändig inför skolstarten. För det tredje ansågs barnomsorgen vara en förutsättning för att mödrar skulle komma ut i utbildning eller arbete. Slutligen ansågs barnomsorgen som viktig för ökad integration genom att barnen fick ”en social kontakt med samhället utanför den zigeniska gruppen” (ibid., s. 17).

I myndighetsskrivelser under 1980-talet var det vanligt att romernas situation och ställning i samhället analyserades i termer av ”kulturkollision” eller ”kulturkonflikt”. Resonemanget utgick från premisen att romernas traditionella kultur och livsstil inte är förenlig med ett liv i det moderna, upplysta, västerländska samhället. I takt med romernas ökade kontakter med det svenska samhället och de svenska myndigheterna hamnade framförallt barnen i kläm, påstods det. En kommun beskrev bakgrunden till sitt projekt så här:

”Problembilden, vad gäller den zigeniska gruppens möjligheter till integration i det svenska samhället, är både omfattande och komplex. Hög arbetslöshet och avsaknad av adekvat yrkesutbildning. Bristande kunskaper i det svenska språket. Konflikter i boendemiljön. Många zigeniska föräldrar har uppenbara svårigheter att handskas med och ta ansvar för sina barns utveckling. Detta visar sig bland annat i en bristfällig skolgång med hög frånvaro och en

tilltagande ungdomskriminalitet. Utvecklingen liknar allt mer den kulturkollision som drabbar föräldrar och barn inom andra invandrargrupper. Zigenarna har emellertid en mer säregen kultur än de övriga och är därför mer utlämnade åt att gruppen fungerar starkt och konstruktivt. Den process som pågår idag har försatt stora delar av den zigeniska gruppen i en påtagligt destruktiv livssituation.” (Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

När romernas ”säregna kultur” skulle beskrivas och specificeras så gjordes det med association till negativa nyckelord och sociala markörer som *arbetslöshet, svag kunskap i svenska språket, bristande skolgång, konflikter i boendemiljön, bristfällig barnuppfostran och kriminalitet*. Dessa kännetecken påminner i hög grad om de sociala markörer som ofta anfördes i diskussioner om lösdriveri (på 1920- och 1930-talen), inventeringsprotokollen (på 1940-talet) och steriliseringsprotokollen (på 1950-talet) som vi har beskrivit i tidigare kapitel. De ingår i ett antiziganistiskt mönster som överlevt historiens växlingar och samhällets förändringar fram till nutid. Även i ett annat projekt ansågs romsk ungdomskriminalitet vara ett stort problem:

”Kriminaliteten inom gruppen är stor både vad gäller barn och vuxna. Under de senaste åren har kriminaliteten hos barnen ökat så kraftigt att även de zigeniska föräldrarna uttrycker oro över utvecklingen. Mycket tyder på att föräldrarna allt mer tappat kontrollen över barnens uppfostran, inte bara vad avser den ökade kriminaliteten utan även på det psykologiska planet.” (Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Precis som fallet var i fråga om boende ser vi inom området barnomsorg och barnuppfostran att romer beskrevs med hänvisning till negativa stereotyper och generaliseringar om hur romer är och vad romsk kultur innebär. Barnen påstods vara kriminella och skulden för det lades på föräldrarnas bristande uppfostringsarbete och på en dysfunktionell kultur. Med en sådan problemanalys blir lösningen lätt en fråga om påtvingad barnomsorg (och i förlängningen aktualiseras möjligen frågan om ett omhändertagande av barnen):

”Det finns ingen absolut rättighet för den enskilde att välja bort barnomsorg och i stället leva på ekonomiskt bidrag. Alltså blir projektets uppgift att arbeta med kravet att erbjuda barnomsorgs-

plats skall accepteras. Detta förutsätter i sin tur att föräldern kan erbjudas arbete och utkomst. . . Projektet skall arbeta med information, upplysning, föräldramöten och föräldrassamverkan i syfte att minska fördomar och osäkerhet inför barnomsorg. Syftet är att få zigeniska familjer att värdera och dra fördel av den resurs barnomsorgen utgör samt att skapa en plattform för påverkan och attitydförändring.”

(Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989)

Det var romernas fördomar mot barnomsorgen som skulle motverkas. Målsättningen var påverkan och attitydförändring. Socialstyrelsens anvisningar från 1978 – som klart slog fast att barnomsorgen inte skulle syfta till att ensidigt överföra majoritetssamhällets normer och värderingar till romer – fick inte gehör av det här projektet.

Socialstyrelsen skrev i sin utvärderingsrapport 1991 att barnomsorgsinsatserna överlag ansågs ha varit lyckade och gett resultat, enligt bedömning som gjordes utifrån de målsättningar som projekten själva satte upp snarare än utifrån den målbild som myndigheten tidigare gjort. Insatserna inom skolområdet hade emellertid haft svårt att uppnå önskvärda resultat enligt utvärderingsrapporten. Åtta projekt syftade till att underlätta de romska barnens skolgång och förbättra deras närvaro. Enligt Socialstyrelsen målades en entydig problembild upp:

”De zigeniska barnen har dålig närvaro i skolan och uppvisar mycket dåliga skolresultat. Föräldrarna har en ambivalent eller negativ inställning till skolan, som upplevs som onödig eller ett hot mot den zigeniska kulturen.”

(Socialstyrelsen 1991, s. 20)

Skolfrågan beskrevs av de projektansvariga socialförvaltningarna som konfliktfylld. Socialstyrelsen drog slutsatsen:

”I högre grad än barnomsorgen tycks skolfrågorna höra till dem där zigenarnas kultur kommer i aktiv konflikt med majoritetssamhällets normer. . . Inom skolområdet erfordras ytterligare stora insatser för att den zigeniska kulturen och majoritetssamhället bättre ska kunna mötas och värdet av utbildning blir tydligare för zigenare.”

(Socialstyrelsen 1991, s. 22)

Vi ser återigen att ”problemet” antogs bottna i en ”kulturkonflikt” mellan romer och majoritetssamhället. Lösningarna, i sin tur, presenterades i termer av att motivera, påverka och övertyga föräldrarna om värdet av skolgång för barnen. Kort sagt var det romerna som skulle förändras. Ingen djupare analys av hur skolan kunde förbättra sitt undervisningsarbete, sin hemspråksundervisning och/eller ta upp frågor som rörde romsk kultur och historia i undervisningen fick utrymme i Socialstyrelsens utvärderingsrapport. Inte heller diskuterades hur mötet med romska barn och föräldrar, från skolans sida, kunde förbättras eller hur mobbning av de romska barnen skulle motverkas.

Socialstyrelsen om ”zigenarproblemet” 1991

Att många av projekten beskrev romer som en ”problemgrupp”, att romernas ställning i samhället analyserades i termer av en ”kulturkonflikt” och att romernas kultur ansågs vara i ”sönderfall” fick återverkningar inom Socialstyrelsen. I myndighetens utvärderingsrapport från 1991 delades ”zigenarproblemet” upp i sju beståndsdelar. De sju kategorierna ringade in vilka ”problem” som de 28 projekten sammantaget syftade till att motverka:

- ”Zigenarna är i liten utsträckning självförsörjande utan lever på olika former av bidrag. I den mån de försörjer sig utan bidrag är det sällan genom ett lönearbete eller ett arbete de betalar skatt för. (Försörjnings”problem”)
- Zigenarna har inte sällan svårigheter att få och behålla en bostad. De flyttar ofta. De uppträder störande i bostadsområdena och kommer i konflikt med sina grannar. (Bostads”problem”)
- Zigeniska barn har sällan plats i barnomsorgen och de barn som är placerade har ofta olika svårigheter. (Barnomsorgs”problem”)
- Zigeniska skolbarn uppfyller ofta inte skolplikt: De har mycket stor frånvaro eller slutar innan de gått ut grundskolan. Deras kunskapsinhämtning är bristfällig. (Skol”problem”)
- Zigenare saknar ofta meningsfull fritidssysselsättning. (Fritids”problem”)
- Brottslighet och missbruk bland zigeniska ungdomar ökar i flera kommuner. (Kriminalitets”problem”)

- Psykiska problem och tablettmissbruk är utbrett bland särskilt de zigeniska kvinnorna. (Psykiska ”problem”)” (Socialstyrelsen 1991:47, s. 9)

Det är som synes en negativ bild av romer som förmedlades i beskrivningen av projekten ovan. Problemen ansågs ligga hos romerna själva och böttna i en illa fungerande kultur som stod i konflikt med majoritetskulturen. Det i sin tur fick till följd att projektens målsättningar var att påverka och förändra romerna. Kerstin Lindholms diskussion om begreppen ”problem” och ”behov” ledde inte till någon omvärdering av det s.k. ”zigenarproblemet”. Många av de nubbilder av romer som målades upp av myndigheterna under det tidiga 1900-talet levde kvar. Romer ansågs även mot slutet av århundradet ge sina barn en bristfällig uppfostran. En annan mycket vanlig fördom om romer och resande under det tidiga 1900-talet var att de var ”arbetsovilliga”. Så här skrev Socialstyrelsen i sin utvärderingsrapport 1991:

”En stor del av zigenarna är idag beroende av bidrag för sin försörjning. Den skola och de utbildningar, som är vägen till flertalet av dagens yrken, ställer sig zigenarna ofta främmande inför och saknar motivation för. De yrken, som kan bli aktuella efter utbildningen, upplevs ofta inte heller som relevanta för zigenarna, utan i strid med eller ett hot mot det som de ser som sin kulturella särart. I det svenska samhället är emellertid arbete och inkomst av arbete i stor utsträckning grunden för respekt och självrespekt. Vårt samhälle är genomsyrat av föreställningen att man måste göra rätt för sig. Att som zigenarna i stor utsträckning leva på bidrag går stick i stäv med detta... Mot denna bakgrund är det naturligt att en stor del av projekten inrymmer insatser som rör utbildning och arbete. Det är emellertid inte något lätt arbete att förändra zigenarnas attityder och livsmönster i dessa frågor. Det framkommer med stor tydlighet av projektredovisningarna.”

(Socialstyrelsen 1991, s. 32)

Spår av det som vi i kapitel 2 betecknade en repressiv diskurs återfanns i myndighetens skrivelser även mot slutet av århundradet. Likaså var den assimileringspolitik, som bedrevs under 1950- och 1960-talen, och som Socialstyrelsen kritiserade i sina anvisningar 1978, *i praktiken* under 1980-talet och i början av 1990-talet fortfa-

rande den huvudsakliga politiska inriktningen. Det kan vara värt att stanna upp och fundera på vilka frågor som saknades i den övergripande kategoriseringen av projektverksamheterna ovan. Att motverka diskriminering på bostadsmarknaden, arbetsmarknaden och i det vidare samhället stod inte högt på dagordningen. Frågor som rörde ökad delaktighet och ökat inflytande i beskrivningen av projekten ingick inte. Det samverkansmål och frågan om egenmakt, som Socialstyrelsen så tydligt betonade i sina anvisningar, var inte en integrerad del i de projekt som myndigheten finansierade. Socialstyrelsens politik kan därför betecknas som inkonsekvent. Ökade kulturella rättigheter genom en revitalisering av romernas och resandes kultur och språk var inte ett diskussionsämne. Ökad kunskap och undervisning om romsk- och resandekultur och historia, samt myndigheternas övergrepp och kränkningar, i skolan och inom myndighetsvärlden, lyste med sin frånvaro i debatten. Kort sagt saknades ett rättighetsbaserat perspektiv i arbetet med romer och resande så sent som i början av 1990-talet.

11. "Det finns få av folket som tycker om oss, men det finns för många som hatar oss"

Mitt namn är Kati Dimiter-Taikon och jag tillhör kelderash-gruppen. Jag har arbetat i drygt 10 år som lärare i Roma kulturklass i Stockholm. Under flera år har jag även arbetat för att förbättra romska kvinnors situation i det svenska samhället: deltagit aktivt i debatten om romska frågor, föreläst om romska barns skolsituation och om unga kvinnors möjligheter. Under dessa år har jag fått ta del av fruktansvärda vittnesmål från romska kvinnor, barn och ungdomar om vad de har upplevt. Den sociala problematiken som den romska kvinnan lever med är något som jag kan identifiera mig med. I det aktiva arbetet med romska frågor har jag alltid fått balansera min romska identitet och min svenska identitet.

Socialstyrelsen i Stockholm gav mig i uppdrag att skriva en text om romska kvinnors situation i nutid. I det här arbetet delar jag med mig av mina egna erfarenheter. För att få ett bredare perspektiv har jag intervjuat tre romska kvinnor från kelderash-gruppen, i åldrarna 20, 40 och 60. Det var inte ett slumpmässigt val utan ett genomtänkt och medvetet val. I det här kapitlet tänker jag berätta verkligheten och sanningen utan att försköna eller romantisera romerna som folkgrupp. Jag kommer att belysa så kallade typiska romska frågor, såsom skola, utbildning, bostadsmarknad och sjukvård utifrån ett romskt kvinnligt perspektiv, där romerna är objektet och det svenska samhället subjektet, och där romernas perspektiv präglas av rädsla för fördomar och antiziganism.

I tidigare kapitel har läsarna fått ta del av de historiska övergrepp som Socialstyrelsen ansvarat för mot resande och romer i Sverige. Jag kommer inte att gå in på den historiska delen utan går direkt till nutid. Fokus kommer att ligga på situationen för romska kvinnor och barn. Jag vill tacka Socialstyrelsen för den här möjligheten att få vara en av skribenterna till *Antiziganism i statlig tjänst*. Ett särskilt

tack till Simon Wallengren, Niklas Westin, Charles Westin och Ebba Hedlund.

Kati Dimiter-Taikon
Stockholm, 2014

Inledning

Den romska kvinnan har under alla tider drabbats av omgivningens förföljelse och fördomar. Än idag är hon i en position som gör henne väldigt utsatt. Hennes vardagliga kontakter präglas av fördomar, kränkningar och antiziganism. Mötet med majoritetssamhället är många gånger svårt att ta itu med, då hon inte alltid har den svenska kulturen och språket. För en så kallad ”vanlig romsk kvinna” kan missförstånd uppstå i vardagliga göromål, som att hon blir misstänkliggjord, förföljd och bevakad av en butikskontrollant i affären, på grund av sin etnicitet, när hon ska göra sina dagliga inköp av mat till familjen. Inställningen till romer hos personalen i mataffärer präglas för det mesta av gamla fördomar om att den romska kvinnan och barnen tillsammans ska begå en kriminell handling, som exempelvis snatteri av matvaror. Kvinnan uppmanar sina barn att hålla sig nära henne och inte springa runt och röra matvarorna. Det jag nu kommer att berätta har hänt i verkligheten.

Efter julhelgen år 2010 åker en romsk kvinna och handlar i mataffären ICA. Med sig har hon sina två barn och en kvinnlig släkting. De två vuxna märker att en i personalen följer efter dem. Kvinnan ser till att barnen är nära henne. När de handlat klart, står de i kö vid kassorna. När den romska kvinnan plockar upp matvarorna på rullbandet, kommer en kvinnlig personal fram till dem och säger till kvinnan: ”Ta fram godiset från din jacka och lägg det på bandet och betala som alla andra gör!” Den romska kvinnan tittar på matvagnen och undrar vilket godis. Hon protesterar och uppger att hon inte har stulit! Butikskvinnan hånar henne och säger att det är fel att stjäla och hon ska inte larva sig utan lägga upp godiset på bandet för att betala. Efter ytterligare ordväxling blir butikskontrollanten arg och säger till den romska kvinnan att hon ska klä av sig. Den romska kvinnan blir först förvånad och ser att flera människor stirrar på henne. Hon blir sedan rädd när hon ser polisen, hon blir orolig att barnavårdsnämnden

kommer att ta ifrån henne barnen. Hon knäpper upp jackan, visar fickorna, klär av sig ytterkläderna. Men butikskvinnan stirrar på henne och säger *fortsätt*. Till slut står den romska kvinnan och gråter endast i behå och underkjol framför sina barn, framför sin kvinnliga släkting, framför de andra kunderna i mataffären.

Hon hade inte stulit. Personalen ber om ursäkt och ber henne att klä på sig lite på sidan om för att inte störa de andra kunderna som handlar.

Denna händelse har inte polisanmälts eller DO-anmälts. Familje-medlemmar till den romska kvinnan ville anmäla händelsen på ICA. Den romska kvinnan ville inte göra det eftersom hon var generad över att hennes vänner, släktingar och arbetskolligor skulle få veta att hon stod endast i underkläder i mataffären. De här är inte en skröna, utan verklighet. Många romska kvinnor är generade och rädda att anmäla på grund av olika skäl. Men det finns modiga romska kvinnor som gör anmälningar till DO och polisen. I DO:s rapport (2004: 22) framhålls att "den vardagliga diskriminering vuxna romer utsätts för påverkar därtill barnens självuppfattning och de romska barnen uppges bära på en känsla av otrygghet i skolan". Denna diskriminering sker idag också mer öppet exempelvis i mataffärer där romska kvinnor ofta diskrimineras. DO:s rapport (2011: 23) visar att nästan 70 procent av 230 anmälningar till DO är från romska kvinnor som uppger att de har blivit diskriminerade eller trakasserade i mataffärer eller i klädesaffärer. Under 2013 tog DO emot cirka 40 anmälningar från romer. Ungefär 70 procent av dessa anmälningar är från kvinnor. Drygt 20 procent av anmälningarna rör personer som anmält diskriminering på bostadsmarknaden och ungefär 45 procent rör personer som anmält diskriminering vid tillhandahållandet av andra varor och tjänster. Endast enstaka anmälningar rör arbetsmarknaden, utbildningsväsendet, hälso- och sjukvården, socialtjänsten, polisen eller andra myndigheter. Under 2013 stämde DO i fem ärenden (fyra av dessa stämningar rör anmälningar som kom in till DO under 2013 medan en stämning rör en anmälan som kom in under år 2012). Under 2013 nåddes även en förlikning med en hyresvärd som gav en kvinna 50 000 kronor i ersättning (förlikningen rörde en anmälan som kom in till DO år 2011). Förlikningen stadfästes genom dom.

Inte bara den romska kvinnan blir utsatt för kränkning, diskriminering och antiziganism utan barnen blir lika utsatta som sin

mamma. Barnen blir vittnen till hur samhället öppet kränker romer. Inom romsk kultur är det väldigt skamligt att klä av sig framför sina barn och framför släktingar. Den här formen av kränkning drabbade inte endast den romska kvinnan som tvingades klä av sig utan även barnen och den romska kvinnans släkting. De bevittnade hela processen! De romska barnen vände bort blicken för att de såg hur deras mamma klädde av sig. De lär sig snabbt ”vi och dom”-känslan när de blir vittnen till sådana händelser och känner maktlöshet för att de inte kan ”rädda” sin mamma. Dessa barn växer upp med en medvetenhet om att de aldrig kommer att bli jämlika med andra i det svenska samhället och att det är fullt acceptabelt att kränka romer öppet inför andra människor på i offentlig plats.

De romska barnen är dubbelt utsatta, först för att de är barn, och sedan för att de är romer. Oftast glömmar man bort de romska barnen, oavsett ålder blir de utsatta och vittnen till kränkningar. Man pratar om hur viktigt det är att man är *en del av samhället* och hur man ska motarbeta olika former av diskriminering och antiziganism. Om jag som vuxen blir utsatt för olika former av fördomar, hur kan då ett romskt barn bli accepterat? Jag kommer ihåg ett tillfälle då min pappa, som vid 53 års ålder försvarade sin identitet, var tvungen att be om ursäkt att han är född till rom och att hans föräldrar är romer. Jag satt där bara och lyssnade hur de växlade ord med varandra och det enda jag kunde tänka på var att min pappa måste be om ursäkt för vem han är och ångra att hans mamma födde honom. Vad måste jag göra då? Jag är hans dotter, en kvinna, en romsk kvinna, en arbetande romsk kvinna.

Förtryckets många ansikten

Makt och förtryck är frågor som Iris Marion Young skriver om. Makt och förtryck är relevanta frågor när man diskuterar de sociala villkoren inom socialgrupper. Young presenterar i sin artikel ”Förtryckets fem ansikten” (Young, 2008) olika former av förtryck. Ordet förtryck är egentligen ett samlingsnamn för en hel familj av begrepp och sociala villkor som kan indelas i fem olika kategorier: exploatering, marginalisering, maktlöshet, kulturell dominans och våld (ibid., s. 2). Hon utvecklar begreppet förtryck såsom hon uppfattar det i dagens USA och hur de sociala villkoren ses inom olika samhällsgrupper.

Hon tar sina exempel från villkoren för spansktalande amerikaner, ”svarta”, amerikanska indianer, homosexuella, kvinnor, araber, asiater, funktionshindrade m.fl. (ibid., s.1). Jag kommer här att presentera två av Youngs kategorier, de som gäller kulturell dominans och marginalisering, frågor som är särskilt relevanta i romska sammanhang.

Med begreppet ”kulturell dominans” menar Young att den utsatta gruppen är osynliggjord och framställs med stereotypa bilder. Gruppen betraktas och beskrivs som annorlunda, som ”Den andra”. Enligt Young är osynliggörandet, den stereotypa uppfattningen och synen på en utsatt grupp som annorlunda en följd av att ”de dominerande grupperna framställer sig själva, och spridningen av deras kulturella och språkliga dominans, som det mest naturligaste” Den dominerande gruppens så kallade kulturyttringar får en stor social och geografisk spridning. Av den anledningen betraktas och beskrivs den utsatta gruppens kulturella identitet av den dominerande gruppen i termer av ”brist och defekt”. Det är på så sätt som den utsatta gruppen betraktas som ”Den andra”. Vidare förklarar hon att de kulturellt dominerande grupperna utsätter ”Den andra” för ett extremt inkonsekvent förtryck. Exempelvis kan medlemmar av utsatta grupper uppfattas som särskilda och avvikande varelser, eftersom deras hud och kroppar hela tiden är synliga för alla och därmed omöjliga att förändra eller förneka (ibid., s. 15; jfr Ahmed, 2010: 50). Young beskriver ett konkret exempel. Alla ”vet” att jorden kretsar runt solen, att kvinnor är duktiga på att fostra barn, att indianer är alkoholister och att vita, heterosexuella, kristna män däremot är individer. Den som drabbas av den här formen av förtryck som de kulturellt dominerande grupperna utövar, får en motsägelsefull upplevelse av att vara osynlig men samtidigt iögonenfallande på grund av exempelvis utseende (ibid., s. 16).

Young (2000) förklarar att rasförtrycket i USA i allt högre grad handlar om marginalisering snarare än om exploatering. Hon förklarar vidare att om en person inte har någon plats på arbetsmarknaden och om ingen kan eller vill anställa henne eller honom blir personen marginaliserad. Det är inte bara i tredje världen som det finns underklasser som befinner sig utanför samhällets produktiva och sociala liv, utan även i de flesta västerländska samhällen. Orsakerna är ofta ”rasmässiga” eller etniska. Den ekonomiska ojämlikheten drabbar svarta, indianer i Latinamerika, asiater och nordafrikaner m.fl. I eko-

nomiskt utvecklade länder kan den som lever i en socioekonomiskt utsatt situation oftast söka bidrag och understöd av olika slag. Risken finns dock att de sökande blir beroende av bidragen och stöden (ibid.:11), något som exempelvis har drabbat den romska gruppen.

Det förtryck som denna form av marginalisering innebär upphör inte i och med att de utsatta får mat och boende. Förtrycket påverkar dessa gruppers livsvillkor eftersom deras kunskaper och erfarenheter inte tas på fullaste allvar. Det leder till att de blir sysslolösa och hamnar i utanförskap. Allt det här marginaliserande förtrycket leder till att individer fråntas möjligheten att använda sina förmågor och sin kunskap och att de inte får tillfälle att samarbeta med andra människor. Personen blir inte socialt erkänd (ibid., s. 12). Detta att vara marginaliserad och utsatt för kulturell dominans påverkar självfallet individers och gruppers identiteter.

Romska kvinnor upplever särskilt att de inte är socialt erkända, att de är sysslolösa, att de inte har något att bidra med. Vid en intervju som jag gjorde med en romsk kvinna berättade hon att hon vid ett tillfälle skulle söka bidrag hos socialtjänsten. Hon tyckte att det var obehagligt att gå dit själv och mådde generellt dåligt på grund av hela situationen. Hon bad en annan romsk kvinna att följa med henne. Den medföljande kvinnan har inte något släktskap med henne. När de träffade handläggaren kände hon endast hopplöshet och hon upplevde att hon var osynlig. Handläggaren förklarade hur det fungerar på socialtjänsten och berättade hur man fyller i blanketten för att kunna söka bidrag. Den romska kvinnan berättar:

”Han tittade ner på mig! Han frågade mig om han skulle säga zigenare eller romersk och om jag härstammar från Rom eller Rumänien. Min vän sa att vi är minoritetsgruppen romer och vi kommer från Sverige, Stockholm. Handläggaren tittade på mig och frågade om jag kan skriva. Handläggaren vet att jag är ”zigenerska”, han vet att jag har minoritetstillhörighet, han vet att romerna är lågutbildade”, berättade den romska kvinnan för mig.

Den romska kvinnan betraktas som ”Den andra” enligt Young, där hennes utseende, klädsel, språk och historia drabbar henne. När jag frågade henne vad handläggaren visste, blev hon förvånad och svarade mig:

”Vad är det som du inte förstår, fattar du inte!! Vi är inte lika som svenskarna, vi romer kommer aldrig att vara det! Det spelar ingen roll hur mycket vi gör eller inte. Det spelar ingen roll hur bra svenska jag pratar eller hur svenskt jag klär mig eller om jag jobbar eller inte. Vi är zigenare och ingen älskar oss. Det är därför viktigt att vi håller ihop.”

Hennes yttrande innebär att hon inser att vi båda är insatta i den situation som romer historiskt har varit med om och än idag befinner sig i. Hennes reaktion speglar förmodligen att min fråga är självklar och att jag borde veta hur det ligger till. Romerna drabbas av marginalisering och romska kvinnor blir dubbelt utsatta; först för att hon har sin etnicitet som rom och sen för att hon tillhör det kvinnliga könet.

Sårande ord

Tobias Hübinette behandlar närliggande frågor som berör den romska gruppens situation i sin artikel ”*Ord som sårar*” (Hübinette, 2012). Han beskriver hur ord, beteckningar och vissa uttryck som rör olika minoriteter påverkar både historiskt och i nutid. Under 2000-talet har flera av dessa benämningar på minoriteterna slutat att användas offentligt på grund av minoriteternas egna sociala och politiska kritik av dessa benämningar (ibid.: s.8). Hübinette förklarar vidare hur forskning inom fältet *Critical Race Theory* (CRT) från USA har inspirerats av lingvistiska teorier som genererats inom den anglosaxiska analytiska filosofin, såsom hos J. L. Austin (1986). Med stöd av Austin tar Hübinette upp att själva språket inte bara beskriver verkligheten, vardagen och olika situationer utan att det även upprätthåller verkligheten genom att språket är kopplat till handlingar och förändringar. Austin utvecklar begreppet *illokutionära talakter*, som är en talakt som ”gör vad den säger i det ögonblick den yttras och att den påverkar framtida beteende och attityder, samt att den styrs av och styr de sociala relationerna mellan talare och åhörare” (ibid., s. 83). Oftast förekommer en sådan talakt när en sak upprepas flera gånger vid ett och samma tillfälle. Vissa ord som är kopplade till illokutionära talakter liknar ofta dem som förekommer i samband med traditionella ceremonier. Ett exempel, som jag själv kommit att tänka på, är

vid en vigsel när prästen, som ska viga ett brudpar, säger högt ”*härmed förklarar jag er som man och hustru*”. De sagda orden ”*man och hustru*” blir här en bekräftelse inför församlingen att de nu är gifta.

Forskarna inom CRT menar idag att rasistiska ord eller uttryck faller inom ramen för de så kallade illokutionära talakterna. Den amerikanska queerforskaren Judith Butler (1997) har utvecklat Austins vardagsspråksfilosofi om illokutionära talakters kraft när hon försöker förstå maktordning och identifikation genom språket. Butler påpekar att det är oundvikligt att identitetskonstruktioner kategoriserar människor på individuell och kollektiv nivå, något som på en och samma gång kan innebära både ett erkännande och en underkastelse. Oftast är det ”majoriteten som definierar vem och vilka som anses tillhöra en minoritet liksom oftast även hur den ska benämnas och i slutändan också hur den ska betraktas och behandlas” (Hübinette 2012: 86), något som är aktuellt när det gäller just den romska minoriteten. Som exempel kan nämnas hur man tidigare kallade romer och resande för ”zigenare” och ”tattare”, ord som ger näring åt vissa stereotypa föreställningar om hur dessa människor är som ”jävla zigenare”, ”opålitliga”, ”tjuvaktiga”, ”har det i blodet” och som får konsekvenser för den de drabbar.

För att konkretisera vad jag menar med illokutionära talakter exemplifierar jag med diskussionen om *tiggarna ute på stan*. Orden *tiggare* eller *tiggeri* har fått ny laddning på grund av alla debatter som majoriteten läser om i medier och hör om på nyheterna. Benämningen tiggare syftar inte på alla icke-romska hemlösa runt om i Stockholmsområdet utan på *de där människorna* som har kommit *nu, de* som är från Rumänien och som är så kallade *romer*. Det är de som är tiggare och som tigger ute på gatan. Den kända artisten och bloggerskan Laila Bagge Wahlgren skrev den 15 januari 2014.

”Jag blir så förbannad så att jag vet inte vad jag ska säga...eller, jo det vet jag visst! ... jag hade precis stannat vid ett rödlyse och satt och tänkte på alla hemlösa som satt längs Kungsgatan och tiggde pengar. Bredvid bilen på gatan sitter då en man med en kaffekopp framför sig, med knäppta händer och ber om hjälp till alla som passerar. Mannen har även en lapp framför sig som det står hemlös på! Gissa om jag tappar hakan när den ” hemlösa” mannen tar fram en

mobiltelefon som ringer och svarar i den!!! Vem fan har råd med en mobiltelefon om man är hemlös och sitter i och tigger på gatan???

Om man har råd att ha en mobiltelefon så känns det inte direkt trovärdigt att sitta med knäppta händer och be om pengar på sina bara knän med en skylt där det står hemlös! Och vem var den andra personen som han pratade med? Uppenbarligen så hade den personen också en telefon, det verkar vara ganska välbärgade ”hemlösa” som vi har här i Sverige...

Jag spände ögonen i mannen som var ”hemlös” och när hans blick mötte min så gömde han telefonen på en sekund.”
(<http://blogg.mama.nu/lailas-blogg/2013/01/15/uteliggare/>).

Vi kan analysera vad Laila Bagge Wahlgren har skrivit i flera timmar. Men vad jag vill fästa uppmärksamhet på är att sådana fördomar är illokutionära talakter. Vad som är relevant är när Laila Bagge Wahlgren skrev att hon *spände ögonen i mannen*. För många som möter sådana blickar är spända ögon en signal att jag inte betraktas som likvärdig och jämlik. Man kan nästan tro att det är rätt att man spänner ögonen i en individ. Många romska kvinnor känner igen det här. Särskilt upplever de att de blir förföljda av blickar, att människor ser ner på dem, att människor ”spänner sina ögon” i dem, och att fientliga blickar riktas mot romska kvinnor. I inledningen skrev jag om hur en romsk kvinna kläddes av i ICA-affären där en butikskontrollant antog att hon hade stulit. Där ”stirrade” människorna på henne. Genom att dessa människor ”stirrade” förstärktes deras uppfattning om zigenare, deras fördomar mot romska kvinnor. Den illokutionära talakten förvandlades till en bekräftelse att romska kvinnor stjal tillsammans med barn, medan i realiteten sårades den romska kvinnan, hennes kvinnliga släkting och de romska barnen. Ett ärr tillfogades som inte kan läkas.

Benämningen ”zigenare” är ett ord som folkgruppen romer har fått av majoritetssamhället. Det är inte ett namn som folkgruppen själv valde, men tyvärr accepterades detta ord som majoriteten hade tilldelat dem. Det ordet har en väldigt stark kraft som har med illokutionära talakter att göra. Det finns en osagd och gömd förförståelse av ordet ”zigenare”. När gruppen fick minoritetstatus valde romerna själva att inte längre säga ordet ”zigenare” eftersom det klingar *negativt*. Olika större myndigheter som representerar majoritetssam-

hället frågade romerna hur de skulle göra. Romerna förklarade att det finns olika grupper, stammar och släktnamn som vi härstammar från, och sinsemellan kallar romerna sig själva rom/romer och man talar romanés eller romani chib (som är romernas tungomål). Både majoritetssamhället och romerna själva har fått lära sig att *zigenare* är något dåligt, negativt, människor som talar ett konstigt språk och uppför sig som man inte borde och att det är en etnicitet som man ska dölja. Begreppen *romer* eller *romani chib* klingar egentligen inte heller totalt positivt. Här har man fått lära sig att det innebär att romerna har minoritetstatus, vilket ska innebära vissa rättigheter vad gäller kulturyttringar, men också att folkgruppen har rätt till majoritetssamhällets levnadsvillkor.

Vid nästa intervju som jag gjorde med den unga romska kvinnan berättade hon att hon sökte arbete och erbjöds att komma på en anställningsintervju. Vid anställningsintervjun fyller kvinnan i en blankett som en komplettering till sin CV. Intervjuaren frågar om hon är flerspråkig, eftersom det är något som företaget strävar efter för att kunna möta flera kunder. Hon berättar att hon talar svenska, engelska, polska och romani chib. Intervjuaren ber den romska kvinnan att inte skriva eller berätta för någon att hon är rom och talar romani chib, eftersom risken är stor att hon kan förlora sitt jobb. Intervjuaren upprepar och påpekar att hon inte är emot romer och inte är rasist och att hon vill anställa den romska sökanden för att hon har bra meriter. Men hon får absolut inte berätta att hon är rom! Är det meningen att man ska dölja sin identitet för att inte riskera att förlora sitt arbete? Det här känner många romer igen, att de måste dölja vem de egentligen är och att deras identitet är kopplad till rasism och skam och att de ska ta till sig en fantasiidentitet som de inte kan leva upp till.

Antiziganism och romanipe

Antiziganismen tar sig uttryck i olika skepnader och visar olika ansikten. För det mesta vill ingen erkänna det, men man diskuterar olika *lösningar* som majoritetssamhället antar är bra för romerna eller olika åtgärder som ska sättas in för romerna för att kunna lösa *romasituationen*. Antiziganismen kommer ofta fram i kylande, isande debatter runt om i världen, där man drar alla romer över en kam och dömer alla romska grupper. Ett talande exempel är kidnappnings-

fallet i Grekland 2013. Den grekiska polisen gjorde en razzia i ett romskt läger och fann en ljushyad flicka som de omhändertog. Medierna skrev stora rubriker om att romer kidnappar barn. Den romska familjen vädjade till polisen och myndigheterna och förklarade att det omhändertagna barnet var deras barn. Efter ett DNA-prov bevisades det att den ljushyade flickan tillhörde familjen.

Egentligen saknar jag ord för att beskriva den här händelsen, men jag vet att publiciteten förstärkte myten att romer stjälar barn. Att döma ett barn efter dess hudfärg, ljusa ögon och ljusa hår är ren rasprofilering. Med den här formen av rasprofilering eller antiziganism utsätter majoritetssamhället romerna för än större misstänksamhet för att de ska begå kriminella handlingar. Rädslan ökar successivt hos romerna, både internationellt och nationellt, när myndigheter, poliser och medier anklagar romer för sådana kriminella handlingar.

Endast om man är född rom kan man förstå hur det är att vara rom. Det mest grundläggande i *romskhet* är begreppet *romanipe*⁵¹. Den förs vidare genom det informella lärandet. Där familjekärnan är *dörren* är familjemedlemmarna *nycklarna*. Det är kanske lite naivt, men om inte vårt tankesätt och värdegrund hade varit så stark så tror jag knappast att romerna skulle ha överlevt, gruppen skulle nog ha varit utrotad för länge, länge sen. Romerna är stolta. Med eller utan utbildning överlevde de. Romerna själva vet att det råder stora fördomar gentemot dem. Hur det än är så kämpar romerna för sin överlevnad, genom att bevara sitt modersmål, kultur, tradition och romanipe.

Det synliga och det osynliga

Sarah Ahmed (2012) presenterar begreppet ”Vithetens fenomenologi”. I texten går hon igenom olika steg som förklarar närmare vad det betyder. Hon säger att vithet inbegriper en form av orientering, hur man reflekterar över var man befinner sig i rummet (ibid., s. 53). Allt handlar om var vi börjar och hur vi fortsätter ”häriifrån”. Artikeln lyfter fram hur ”vita kroppar” och ”icke-vita kroppar” orienterar sig i nutida och historiska rum. Det är inte endast blod och gener som förs över kroppsligt utan även de livsvillkor av arbete och möda som förs vidare kroppsligt (ibid., s. 54).

⁵¹ Begreppet romanipe eller romanimos betyder ”romsk värdegrund”. Den viktigaste delen inom romanipe är tankesätt, artighet, gästfrihet och respekt (Dimiter-Taikon, 2012).

Sarah Ahmeds artikel är skriven på en avancerad nivå, men jag rekommenderar alla läsare att ta del av denna artikel. För att förenkla kommer jag att ge konkreta exempel vad artikeln menar med att orientera sig nutida och historiska rum, och vad den syftar på med vita kroppar och icke-vita kroppar. Som exempel kan vi ta slavhandeln från Afrika till Amerika som pågick från 1500-talet fram till 1800-talet. Vita plantageägare gav kristna, vita namn till afrikanska slavar. Det pågick en fruktansvärd tortyr och slaverna levde i misär. Slaveriet avskaffades sent på 1800-talet, men den rasistiska synen på de svarta fortsatte. Slavättlingarna är idag Amerikas riktiga amerikaner. Men än idag finns ett särskilt rasistiskt synsätt riktat mot afro-amerikaner i Amerika. Dessa slavättlingar som lever i nutid blir drabbade av allt det som har hänt historiskt.

Romerna har en mörk, förskräcklig historia i Sverige. Romska män och kvinnor har tvångsteriliserats. Romer tvingades bo i hälsovådliga tältläger. Romer har förnedrats offentligt. Romer har blivit oskyldigt dömda till fängelse. Romska barn har tagits av de sociala myndigheterna från sina familjer och omplacerats i svenska hem. När de romska mammorna skrek efter hjälp och grät för att de sociala myndigheterna har tagit deras barn blev dessa romska kvinnor misshandlade av poliser och placerade på sinnessjukhus. Jag kan fortsätta och fortsätta om romernas mörka historia i Sverige. Dagens romer påverkas av allt det som har skett i dåtid. Det räcker inte med att den romska kvinnan blir utsatt för marginalisering utan hon drabbas även av illokutionära talakter. Även det historiska lidandet som folkgruppen romer bär med sig lever än idag! De vuxnas lidande är något som de för vidare till sina barn, barnbarn och så vidare. De vuxna påminner varandra och de yngre om vad som har skett så att vårt historiska arv inte glöms bort. För hur hemskt det än låter så är det mitt och romernas arv. Samtidigt blir gruppen ständigt påmind av majoritetssamhället, myndigheter och medier om utsattheten från vårt mörka historiska arv som innebär att romerna inte är likvärdiga. Det är kanske därför rädslan lever kvar hos gruppen.

Den osynliga och oskrivna normen för hur man ska uppföra sig och bete sig i hyreslägenheter har nästan alltid varit problematisk. Hyresvärderna berättar muntligt för den romska familjen som flyttar in vad de får göra och inte göra. Hyresvärderna påpekar hur lätt det är att få klagomål och hur pass lätt det är att bli utslängd från lägenheten.

Den romska familjen anpassar sig efter reglerna, normen och riktlinjerna. Grannarna är en viktig del i en fin bostadsmiljö. För det är grannarna som ser till att inget förstörs ute på gården, där barn och vuxna ska samsas. För det mesta är det att grannarna som anser att barnen i den romska familjen inte är anpassningsbara. Grannarna anser att de romska barnen inte kan leka med andra barn eftersom de inte förstår hur man ska leka ute på gården. Grannarna klagat när den romska kvinnan kommer till tvättstugan. De anser att hon förstör hela miljön och tar för mycket plats och väsnas allt för mycket. Den romska familjen har nästan alltid för många gäster på besök som inte kan uppföra sig på det sätt, som man ska göra egentligen, enligt grannarnas mening, normer och osynliga beteendemönster. I en artikel, som dagstidningen Expressen skrev om romer, berättar en romsk kvinna det här:

”Som romsk kvinna norr om Stockholm (en kommun där, såvitt jag vet, inga andra romer bor) förföljs jag ständigt av omgivningens blickar. Låt mig ge några exempel på diskriminering. Jag måste, efter ett besök i tvättstugan, tänka på att städa och skura rent som om jag vore från en professionell städfirma. Somliga grannar kontrollerar min städning och verkar inget hellre vilja än att få bort oss från huset. Och dessa grannar vet att jag finns att skylla på – därför kan de själva slarva med städningen. För alla “vet” ju att det är jag som har slarvat. Sådant får en att känna sig som en slav i sitt eget bostadsområde. Några av mina grannar har även gått till hyresvärderna i det kommunala bostadsbolaget och påstått att jag och familjen för oväsen och stökar till i tvättstugan. Men den period som vi påstods ha fört oväsen i lägenheten var vi bortresta!”

(Se mig inte som tjuv, Expressen, 17/10, 2008)

Omgivningens krav

Att erhålla ett hyreskontrakt är nog svårt för alla. Det behövs fast inkomst, fina meriter och höga bostadsköpoäng för att lyckas få ett förstahandskontrakt. Där den romska kvinnan knappast har fast inkomst, fina meriter eller höga bostadsköpoäng, ber bolagen vänligt den romska kvinnan att anstränga sig hårdare för att söka lägenhet, betala avgifter för att stå i bostadskön, sitta mer vid datorn och klicka sig fram i en virtuell värld av bostadsannonser, och att inte vara så

kräsen. Självkänslan blir inte starkare hos den romska kvinnan när bostadsbolaget påpekar att hon måste anstränga sig ännu mera, vilja ha lägenhet, ha en fast inkomst, en liten familj som kan leva upp till samhällets osynliga normer och mönster. Den 40-åriga romska kvinnan berättade för mig att hon söker en mindre lägenhet. Hon berättade för mig att i det gamla systemet kunde man ringa upp Bostadsförmedlingen och man fick hjälp att få reda på vilka hyreslägenheter var lediga. Men nu känner hon sig värdelös och handikappad och inget blir gjort. Kvinnan berättar detaljerat hur allt går till. Först måste man sitta minst i en timme i telefonkö hos Bostadsförmedlingen. När man kommer fram till en telefonist för att be om hjälp säger telefonisten att det finns ett *lättare* sätt att söka hyreslägenheter, att *själv* logga in på deras hemsida och söka.

Andra ställs också inför krav. Det är svårt även för arbetslösa, sjuka och gamla och andra. Det som särskilt gäller romska kvinnor är den ständiga diskrimineringen och utsattheten. Rädslan kan ibland vara övermäktig eftersom den romska kvinnan har erfarenhet och kunskap om vad som väntar henne på grund av djupt rotade fördomar mot romer.

För att över huvudtaget kunna få ett förstahandskontrakt till en hyreslägenhet krävs fast inkomst. För att få en fast inkomst krävs att man har arbete. Romska kvinnor har väldigt svårt att få ett betalt arbete överhuvudtaget. Genom systemet på Arbetsförmedlingen, som är svårt även för andra, blir romska kvinnor ofta kränkta av handläggare, som tyvärr inte har kunskap om minoriteten och dess utsatthet. Handläggarna uppmanar de romska kvinnorna att verkligen anstränga sig och att vara mer samarbetsvilliga i att söka arbete. Handläggaren visar hur man söker arbete genom deras webb-baserade sökning online. Men det krävs goda kunskaper för att hantera programmet och mycket erfarenheter av datorer för att lyckas med en sökning. Till exempel tog en romsk kvinna studenten vid 50 års ålder för att visa att hon har gymnasieutbildning. Lyckas en romsk kvinna få arbete är det oftast konstiga anställningsformer och minimala projektanställningar.

Oavsett till vem den romska kvinnan vänder sig är svaret nästan alltid att hon ska anstränga sig ännu mera för att göra bättre ifrån sig. De hänvisar henne till en virtuell värld som hon förväntas behärska. Hon berövas sin självkänsla att inte ens duga till att handla mat, söka

lägenhet eller söka arbete. Till detta kommer att hon ständigt är orolig för att barnavårdsnämnden kan ta barnen ifrån henne, för att hon inte har det svenska språket och kulturen i sin makt. Den romska kvinnan har alltid arbetat. Historiskt var dessa sysslor tydligt könsindelade såsom man hade det i Sverige förr i tiden (Hartman, 2012). Det var att sköta hemmet och barnens uppfostran. Arbetssysslor utanför hemmet var att spå, spela i orkester för att bidra till familjens eller gruppens ekonomi och överlevnad.

Den romska kvinnan Roxy Freeman, som tillhör gruppen Gypsy and Travellers i England, har skrivit artikeln från *The Guardian, My Gypsy Childhood*, (2009) där hon berättar om sin uppväxt, hur hon möter diskriminering, och om sin skolutbildning. Hennes mor hade köpt henne en bok när hon var åtta år. Roxy började själv med att bekanta sig med bokstäver. När hon var 22 år bestämde hon sig att skaffa sig en formell utbildning. Under sin utbildning mötte hon olika former av fördomar från samhället. Roxy berättar i artikeln om hur de romska barnen i lägret växte upp med det informella lärandet i lägret. Där fick de lära sig estetiska ämnen såsom dans, musik och konst. Deras utbildning var att lära sig det romska vardagslivet för att kunna överleva. De flesta romska barnen i folkgruppen Gypsy and Travellers, var och är analfabeter eftersom den formella skolutbildningen de fick inte var relevant. Hon anser att det informella lärandet har en betydelsefull roll för folkgruppen romer, medan det formella lärandet, eller rättare sagt utbildningen, inte prioriteras lika mycket hos de flesta Gypsy and Travellers. Den främsta orsaken var att de romska barnen inte fick tillgång till grundskoleutbildning. Hon berättar vidare att deras framtid bestod i att de skulle leva i utanförskap. Det var en förutsättning från samhället, att man skulle arbeta när man fick ett betalt arbetstillfälle och uppträda när man hade spelning. Det var endast med familjemedlemmarna och släkten som socialisationen ägde rum (ibid., s. 2).

I artikeln skriver Roxy att om det inte hade varit för att hon hade lärt sig att läsa och skriva, skulle hon kanske inte ha lika stor kunskap om hur majoritetssamhället beskriver romer. Men hon ville verkligen lustläsa och ignorerade hur romer beskrivs globalt i dagstidningar och litteratur. Det var så hon blev medveten om vilka perspektiv samhället hade gentemot folkgruppen romer. Att de levde i husvagnar, levde längs vägkanten, var smutsiga,

var tjuvaktiga och aldrig bidrog till samhället som låter *dem* leva fritt på *sin* mark (ibid., s. 2).

Språk och socialisation

Språksocialisationen är den process som innebär att ett barn eller en vuxen lär sig ett språk, en familj och en grupps normer och värderingar och hur man använder språket för att inhämta kunskap. Det är alltså inte bara ett språk man lär sig utan man lär sig även normer, värderingar och seder som tillhör den grupp man föds in i eller som man lever tillsammans med. Margareta Obondo (1999) förklarar hur en individ som flyttar till ett nytt land kan möta språksocialisationsmönster som hon eller han känner igen men också blir varse att dessa mönster kan växla avsevärt. Det finns skilda uppfattningar hos forskare om hur språksocialisation fungerar för barn och vuxna. Margareta Obondo nämner begreppet tvärkulturell språksocialisation i sin artikel. När tvärkulturellt beteende diskuteras finns en tendens att uppehålla sig vid fenomen som inte förekommer i den egna gruppen: ”De gör si och så, men det gör inte vi.” (ibid., s. 36). Risken med tvärkulturella jämförelser är att man bedömer andra grupper utifrån den egna gruppen som norm. För att det ska finnas en möjlighet att få en förståelse för hur olika grupper socialiserar sina barn måste man därför ta hänsyn till de mönster som gruppen har haft med sig från sina ursprungsländer.

Egentligen är det tragiskt att inte låta ett barn få lära sig att läsa eller skriva. Man har en uppfattning att det bara skedde i dåtid och att det i dagsläget inte längre finns barn som är analfabeter. Man har en uppfattning att skolor satsar en massa resurser för att ge barn möjligheter att lära sig att läsa och skriva. Men för romska barn är det följande en sanning! Den romska kvinnan ger sitt barn en fast plattform. Hon lär barnet romska värdegrundstankar, normer och seder, så att barnet får en stark romsk identitet och självkänsla. Den romska värdegrunden och tankesättet krockar ofta med majoritetssamhällets värdegrund och tankesätt. Som jag nämnde tidigare blir oftast barnen vittnen till hur deras föräldrar möter olika former av kränkningar. Barnen blir vittnen till hur deras mamma hela tiden måste kämpa för att kunna överleva i det svenska samhället. Barnet vet att det alltid kan landa tryggt hos sin egna romska grupp. Det är inne i skolans

värld barnet är tvunget att försvara sin romska identitet, mot antiziganism, mot olika former av kränkningar och mobbning. Medan det romska barnet kämpar ska det samtidigt bekanta sig med bokstäver, nya normer hur man ska uppföra sig i skolan och skapa ett nätverk av vänner. I allt högre grad blir romska barn medvetna om att de är tvungna att leva i utanförskap. De lär sig snabbt ”vi och dom”-känslan, de får snabbt lära sig att myndigheter ska man inte lita på. Inne i skolans värld lär de sig om en demokratisk värdegrund, mänskliga rättigheter och den stora mångfalden i det svenska samhället. Men i verkligheten är det de romska barnen och den romska kvinnan som får lida.

Sjukvårdspersonal har ofta en överdriven tendens att ”oroanmäla” romska kvinnor och barn. Sjukvårdspersonalen tycker att den romska kvinnan inte riktigt har kompetens att ta hand om sitt barn, vårda sitt barn och fostra sitt barn på ett riktigt sätt. Sjukvården har gjort stora insatser för att utbilda sin personal för att möta etniska grupper. Syftet med utbildningen är att sjukvårdspersonalen ska få en ökad förståelse för en annan matkultur och andra högtider och få ett interkulturellt perspektiv⁵². Då undrar den romska kvinnan vad är det för fel hon gör? Varför får hon en oroanmälan? Skolsköterskor, Barnavårdscentralen (BVC), sjukvårdspersonal och tandläkare brukar göra orosanmälningar om man missar eller uteblir från en bokad tid flera gånger. Skolsköterskor och BVC skickar ut en kallelse när det är dags för barnet att ta sin vaccination. Om mamman missar eller uteblir flera gånger, skickas en anmälan direkt, där hela familjen hamnar på utredning.

Hur den romska kvinnan blir utsatt för maktmissbruk och förtryck

Det jag berättar kanske låter osannolikt för dig och svårt att förhålla sig till, men det här är en verklighet. Tidigare berättade jag hur en romsk kvinna var tvungen att klä av sig i ICA för att butikskontrol-

⁵² Den ökade invandringen har fört med sig nya krav på hälso- och sjukvårdspersonalen. Svårigheter inom kommunikation har uppstått då vårdpersonalen har svårt att kommunicera och där det uppstår språkbarriärer. Vårdpersonalen känner att deras behov av att få information om andra kulturer har ökat. Missuppfattningar som uppkommer i hälso- och sjukvården kan bero på olika värderingar (Gustafson & Karlsson, 2006).

lanten antog att hon hade stulit. Den offentliga förnedringen som hon utsattes för bevitnades av barnen. Iris Marion Young (2008) skrev i sin artikel att alla ”vet” att jorden kretsar runt solen, att kvinnor är duktiga att fostra barn, att indianer är alkoholister och att vita, heterosexuella, kristna män är individer. På liknade sätt *vet* majoritetssamhället *hur* romerna egentligen är. Hur individer *spänner sina ögon* när de möter den romska kvinnan i olika sammanhang. Hur svårt det är för den romska kvinnan att söka ett arbete eller få ett förstahandkontrakt på en lägenhet. För att konkretisera kommer följande exempel: Har inte en romsk familj en lägenhet, hur ska då barnet gå i skola? Går inte barnet i skola, hamnar familjen automatiskt på utredning. Då kopplas olika myndigheter in och plötsligt kan en hel familj drabbas av en utredning.

Ofta glömmar man bort det faktum att många romer döljer att de har språkhinder, att de är analfabeter. I ett romskt hem saknas oftast en dator och bara en person, vanligen pappan, har en mobil och inte alla familjemedlemmarna. Vad de flesta glömmar är att enligt svensk lag har man rätt välja att ge sitt barn vaccinationer eller att avstå från det.⁵³ Om man inte kommer till dessa besök riskerar de romska barnen att bli omhändertagna eller så hamnar romska familjer i utredningar. De finns många romska mammor som sköter alla läkarbesök, tandläkarbesök och BVC-besök maniskt för rädslan är så stor att deras barn ska bli omhändertagna eller att hela familjen blir utsatt för utredning. En romsk mamma berättade för mig en gång att hon gick minst två gånger i veckan under ett halvårs tid för mätning av vikt och längd av sin ettåriga dotter. Till slut trodde besökarna att hon arbetade på BVC, för att hon var där alldeles för ofta. Jag frågade henne varför hon gick två gånger i veckan till BVC. Hon berättade att hon inte heller visste. Det var inte så att barnet var överviktigt eller undernärt, utan det var personalen som hade önskemål att hon skulle komma för mätning av barnets vikt och längd. Mamman ville visa att hon är samarbetsvillig och förstår samhällets strukturer, att det är viktigt att gå på BVC.

Många romer har tandläkarskräck. Särskilt de som har blivit felbehandlade har fått en traumatisk upplevelse hos tandläkarna.

⁵³ Alla barn i Sverige har rätt till vaccination mot ett antal allvarliga sjukdomar genom barn- och skolhälsovården. I Sverige finns inga krav på obligatorisk vaccination. Barnets målsman avgör om barnet ska vaccineras eller inte (Socialstyrelsen, 2013).

Här måste man förstå den historiska bakgrunden. Tidigare hade inte romerna i Sverige den självklara rättigheten att komma som en patient till sjukhuset. Man blev avvisad från sjukhuset eller så kom polisen och eskorterade den sjuka ut. Hade man inte rätt till sjukvård så kunde man knappast heller gå till en tandläkare. Var det så att man hade tandvärk och ville gå till en tandläkare, blev man helt enkelt nekad. Alla har haft tandvärk någon gång, så man kan ha empati när man hör om någon som har tandvärk. Det värsta som hände var att många romer betalade dubbelt överpris för att besöka en tandläkare där man ville få den värkande tanden utdragen. Sådana traumatiska upplevelser har skadat många romer. Traumatiska erfarenheter hos tandläkare har de vuxna omedvetet fört vidare till sina barn, såsom Sarah Ahmed (2012) nämner i sin artikel om det historiska arvet. För drygt tre år sedan var jag i Tyskland och besökte goda vänner. Där träffade jag en familj som alla hade dålig tandhygien och saknade flera tänder. Min nyfikenhet blev alldeles för stor så efter par timmar frågade jag om varför de inte besöker tandläkaren. En romsk kvinna i 40-årsåldern berättade då en sann historia som jag delar med mig till dig.

Under andra världskriget gömde sig tre romska familjer för nazisterna. En romsk familj fångades och blev inlåst i en källare. Efter drygt fyra dagar kom militären och tog mamman och den yngsta dottern. Mamman och barnet satt i en vänthall tillsammans med flera romska kvinnor och deras döttrar. Varje dag under en månads tid kom militären och hämtade mamman och hennes yngsta dotter i den där vänthallen och förde dem sedan tillbaka till källaren. En dag blev det deras tur att gå in till doktorn. Inne hos doktorn togs blodprov, deras kroppar mättes, längd, huvudstorlek, deras näsor och så vidare. Den romska kvinnan våldtogs framför sin yngsta dotter av militären. Efter det att hon hade blivit förnedrad och blottad framför sin dotter kom en tandläkare som tvingade henne att sitta i tandläkarstolen och drog ut varje tand i hennes mun. Militären tittade på och höll fast den romska flickan som blev vittne till detta hemska dåd. När tandläkaren var klar sa han till den romska flickan att inte berätta för någon för om hon gör det så drar han ut hennes tänder också. Den romska flickan blev så traumatiserad att hon slutade att prata. Denna romska flicka överlevde andra världskriget medan hela hennes familj blev förintad. Hon förblev stum och gick aldrig till tandläkare och hon såg till att hennes barn aldrig gick till tandläkare.

Den 40-åriga romska kvinnan berättade att den lilla flickan var hennes gammelmormor. Hon hade skrivit en dagbok och hennes barn och barnbarn läste alla dagboken. Totalt har fyra generationer aldrig besökt tandläkaren på grund av det.

I intervjun som jag gjorde med den äldsta informanten frågade jag om sjukvården. Denna kvinna berättade att när hon var yngre och man gick till en läkare sa alltid hennes mamma att hon skulle stå rak i ryggen och bara svara doktorn med korta svar. Under intervjun började hon skratta så att hon kiknade och berättade för mig att hon skulle till doktorn för att hon har högt blodtryck och skulle förnya sina recept, och sa att hon fortfarande stod rak i ryggen och bara svarade ja och nej på frågor. När hennes barnbarn ska till BVC eller läkarbesök säger hon till sin sonhustru att stå med rak rygg och endast berätta om barnens symptom.

Sen jag minns, säger hon, har folket (hon syftar på svenskarna) varit intresserade av oss. Det är därför doktorerna vill undersöka oss. De kan inte förstå vilka vi är. Det är också därför folket vill göra utredningar. De är intresserade att se hur vi lever och andas. Men glöm inte, folket vill ta våra barn för att ta död på vårt släkte. Det finns få av folket som tycker om oss, men det finns för många som hatar oss, säger hon under intervjun.

Den gamla romska kvinnan berättar att det inte är som tidigare, det är nya tider och nya synsätt. Vad som bekymrar henne är alla orosanmälningar som görs mot dessa kvinnor. Hon sa att vi romer redan har glömt bort vårt traditionella hantverksyrke och vår slöjd som vi hade tidigare, eftersom vi skulle flytta in i lägenheter. Romerna skulle börja skolan för att lära sig läsa och skriva. Att kunna skriva sitt namn istället för tre X var något som de flesta längtade efter. Men i skolan skulle vi assimileras och mötte svår diskriminering. Nu bär inte längre romska kvinnor som tillhör vår grupp den traditionella romska dräkten, endast få romska kvinnor gör det. Majoriteten har lärt oss att dölja vår identitet. Majoriteten tvingade oss att byta efternamn för att kunna få en hyreslägenhet eller ett arbete. Våra gamla romska efternamn försvinner allt mer, våra romska förnamn försvinner också. Snart glömmet vi vårt språk och när det har försvunnit har vår romska identitet och vår levnadsätt försvunnit in i det djupa mörkret. Då har majoriteten lyckats att förinta romerna. Då finns inte zigenarna mer! avslutar hon.

Det är sant! tycker jag. Vad finns efter det? Majoriteten har lärt folkgruppen romerna deras skyldigheter och inte deras rättigheter. Den romska kvinnan och de romska barnen har blivit drabbade genom att bli osynliggjorda, marginaliserade, genom illokutionära talakter, genom antiziganism. Räcker det med ett erkännande från Socialstyrelsen? Ja, det krävs stort mod av Socialstyrelsen att erkänna alla fel och misstag, all förnedring som romerna har fått stå ut med. Den romska gruppen har alltid värderat den implicita kunskapen, där den informella kunskapen ligger på toppen. Roxy Freeman (2009) berättade i sin artikel att om hon inte hade lärt sig läsa skulle hon aldrig veta hur majoriteten ser på romer idag.

Diskussion

Det finns få av folket som tycker om oss, men det finns för många som hatar oss, så den äldsta intervjudeltagaren, som även är rubriken till det här kapitlet. Det som den här artikeln beskriver kan nog stämma in på de erfarenheter som många olika nationaliteter och andra minoritetsgrupper har gjort. Även om romerna har haft en mörk och en utsatt historia i Sverige, så har romerna ändå haft det bra. Tidigare i artikeln skrev jag om det historiska arvet som vuxna för över till barnen. Livsvillkoren som tidigare drabbade romerna har förts vidare fram tills idag. I de flesta hemska berättelser som de äldre har förmedlat finns i bakgrunden icke-romer som aktörer. Dessa aktörer stöttade, hjälpte och räddade många romer. Det är de aktörerna som man minns och som man berättar om för den yngre generationen. Det har vuxit fram en vänskap till dessa aktörer, gadje eller icke-romer. Vi, romerna, kallar dem varken aktörer, gadjo/gadji eller icke-rom utan *min vän*. Idag finns många icke-romer som arbetar med romer, som kämpar för romernas situation så att den ska förbättras. Det finns många icke-romska lärare i skolor som verkligen hjälper romska barn så att de ska få slutbetyg när de går ut grundskolan. Det finns många sjukhus som bemöter romer med respekt, sympati och empati. Som jag nämnde i inledningen ville jag visa ett romskt kvinnligt perspektiv med fokus på romska kvinnor och barn. Där romerna är objektet och det svenska samhället subjektet.

Allt är inte svart och vitt! Det finns tillfällen då romerna lever i samspel och i harmoni med det svenska samhället. Det är ingen

skröna utan en verklighet, folkgruppen romer är utsatta och romska kvinnor och barn är särskilt utsatta. Men romernas livsvillkor är i en ständig utveckling i samspel med landet. Det som drabbar landet Sverige, drabbas även vi av. På samma sätt påverkas även vi av värdegrundstankar. Tidigare var det omöjligt att vara en ensamstående mamma, idag är det så modernt att man inte ens frågar längre. För tjugo år sedan kunde man inte föreställa sig att ett treårigt barn kan hantera en Ipad. Världen ändras, människornas ändras, vi påminner varandra om Förintelsen, om alla dessa fruktansvärda folkmord så att de inte ska upprepas.

Ja, romerna är en utsatt folkgrupp, och det kommer romerna fortsätta att vara långt in i framtiden. Det kommer inte att ta slut för att man erkänner att man gör fel. Våldet mot romer, utsattheten, utanförskapet och diskrimineringen kommer att fortsätta. Personligen anser jag att man ska rikta ögat mot den ljusa punkten som ligger väldigt långt framme. Hela tiden är man omsluten av alla ord som börjar på ut-, såsom utsatt och utanförskap. Men det blir bättre! Titta framåt, titta framåt tillsammans med mig. Det blir långtråkigt att vara ensam hela tiden. Om man är två eller fler så lovar jag att det blir ännu bättre.

Den romska kvinnan är en som man säger en tusenkonstnär. Hon är villig att lära sig allt. Hon viger sitt liv för familjen och ser till att alla hennes barns mål och drömmar blir uppfyllda. Hon skyddar sina barn mot fördomar och utanförskap. Klart den romska kvinnan brister ibland och blir frustrerad, men det är väl en mänsklig faktor som hos de flesta människor, eller vad tror du?

Rädslan är för stor, många har svårt att förstå den formen av rädsla. Men försök att föreställa dig att du måste fly, du vet att någon kommer och du måste skydda dig och din familj och ge dig iväg och inte vända dig om. Många romer har den känslan. Känslan att skydda familjen. Man kan undra varför. I det här kapitlet vill jag ge dig svar på hur de flesta romer upplever olika situationer. Jag nämnde tidigare om fallet i Grekland där myndigheter anklagade ett romskt föräldrapar för att ha kidnappat ett ljust barn. Sådana händelser skapar panik hos majoritetssamhället och det ökar misstänksamheten gentemot romerna. Egentligen handlar det endast om rasprofilering. Hur kan smutsiga, ohygieniska romer ha ett ljust barn med blåa ögon och ljust hår? Debatterna om tiggarna skapar problem för romerna som är fast-

boende. Medierna skriver om hur tiggarna är involverade i kriminell verksamhet. En känd TV-profil som Laila Bagge Wahlgren bloggar att hon ”spände sina ögon” i tiggaren tills han skämdes. Hur tror du att dessa tiggare känner sig? Det är inte lätt att knäböja och be om pengar för att kunna överleva. Först är de rumänska tiggarna utsatta för utanförskap i sitt land. Sen blir de lovade att de kommer att tjäna pengar här i Sverige som bärplockare. Sen hamnar de på gatan för att tigga. De bor i läger, och de svenska myndigheterna hotar med att riva dessa läger, köper bussbiljetter tillbaka till deras hemland, de flyttar lägren från en plats till en annan.

Min pappa sa en gång till mig att jag aldrig skulle överleva i ett romskt läger, i ett romskt läger måste man jobba och har du inte fått ett jobb så har du inte pengar, har du inte pengar kan du inte handla mat. Då får man lära sig att gå att lägga sig hungrig. Idag kan ungdomar gå till kylskåpet när som helst på dygnet.

Det är få människor som tycker om romer och alldeles för många som hatar romer. Det är nog därför rädslan lever kvar. I och med att Socialstyrelsen har tagit första steget till ett erkännande, har man byggt en bro till en förståelse för det som har skett och en ny dörr har öppnats i framtiden, att man inte längre accepterar antiziganism. Det är nog därför det är viktigt att förstå varandra. Jag har inga åtgärdsplaner om vad man ska göra och hur man ska göra. Vad som är viktigt är att bekämpa alla former av fördomar som drabbar romska kvinnor och barn. En ökad förförståelse för varandra. När man ser sin näste som likvärdig, det är då antiziganism inte längre existerar.

12. Bokslut

Avgränsning i tiden

Romers närvaro i det svenska samhället är dokumenterad sedan tidigt 1500-tal, några årtionden innan reformation slog igenom. De femhundra åren uppmärksammades med olika publika arrangemang 2012. Socialstyrelsen är ett statligt ämbetsverk som i sin moderna skepnad kom till 1968 då förutvarande Socialstyrelsen, som grundades 1912, och Medicinalstyrelsen, som inrättades 1877, slogs samman till en organisation. Fattigvård och sjukvård bedrevs under medeltiden vid klostren. Socialstyrelsen brukar ibland framhålla att myndigheten har sitt ursprung i den verksamheten.

Den lutherska kyrkan som etablerades i Sverige kunde uppvisa en hård och oförsonlig sida, och kyrkan blev snart den instans i samhället som tog ledningen i fientlighet gentemot romer. Ärkebiskopen bestämde t.ex. 1560 att romska barn inte fick döpas (SOU 2010:55, s. 173). Med tanke på kyrkans dominerande ställning i samhället och makt över människors föreställningar, var det ett budskap till allmogen, som var omöjligt att missförstå, att romer var icke-önskvärda, att de inte ansågs omfatta den kristna lutherska läran, att de förknippades med svartkonst osv. Den världsliga makten följde efter med en förordning 1637 att romer skulle fördrivas ur landet. Enligt förordningen skulle romsk man som påträffades hängas utan rättegång (ibid.).

Förföljelsen av romer har pågått i fem sekel, men en avgränsning i tiden för vårt uppdrag har varit nödvändig. Vi förlägger början för vår genomgång av Socialstyrelsens (och Medicinalstyrelsens) roll i förföljelsen av romer till tidigt 1900-tal. De områden som vi behandlar i kapitlet om lösdriveri, flyktingpolitik, sterilisering, omhändertagande av barn, inventering och registrering, bostäder och utbildning, familjepedagogik och socialt arbete har haft sin tyngdpunkt under olika delar av 1900-talet. Lösdriveriet var en stor fråga under det tidiga 1900-talet fram till 1940-talet. Fattigas rörlighet kriminaliserades. Diskussion om sterilisering påbörjades också tidigt under

1900-talet. Steriliseringslagen antogs emellertid först på 1930-talet. Sterilisering på s.k. eugenisk och social indikation pågick fram till mitten av 1970-talet. En förändring av lagen om sterilisering som helt byggde på frivillighet beslutades 1975 och trädde i kraft 1976.⁵⁴ Resonemangen om lösdriveri och sterilisering var i hög grad invävda i de rasbiologiska teorierna som fick stor spridning under 1920- och 1930-talen. Lösdriveri uppfattades som en livsform genom vilken undermåliga rasegenskaper kom till uttryck, medan sterilisering sågs som en effektiv och ”human” metod att hindra vidare spridning av sådana ärftliga egenskaper. Det rasbiologiska perspektivet hade ”samhällets bästa” i åtanke. En ”ren” och ”obefläckad” nordisk folkstam ansågs vara den bästa garantin för Sveriges framgång och utveckling som nation. Rashygien gick ut på att hindra spridning av ”undermåliga” eller ”degenererade” arvsanlag. Steriliseringar som motiverades utifrån rasbiologiska (eugeniska) överväganden hade inte individens bästa i åtanke.

Under en period som omfattade 1920-talet fram till och med början av 1940-talet, fick Socialstyrelsen ansvar för invandringsfrågorna, och 1937 även flyktingfrågorna. Den före andra världskriget och under krigets inledningskede restriktiva flyktingpolitiken motiverades av flera skäl, men rasbiologiska överväganden vägde tungt.

⁵⁴ Det enda undantaget från principen om frivillighet gällde s.k. könskorrigeringar. Kravet på sterilisering i samband med att sådana operationer upphävdes i praktiken först 2013 genom en dom i Kammarrätten.

Tabell 4: Den huvudsakliga tidsperiod som bokens tematiska kapitel behandlar

Kapitel	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
2					Lösdriveri 1900–1940						
3					Utlänningslagsstiftning 1914–1945						
4				Steriliseringspolitiken 1922–1975							
5				Omhändertagande av barn							
7				Inventering och registrering 1930–1980							
8				Bostad och utbildning 1945–1965							
9				Familjepedagogik 1970–1985							
10				Socialt arbete 1978–1991							

Många statliga myndigheter, däribland Socialstyrelsen, ansåg mellan 1920- och 1940-talet att det var viktigt att få grepp om romers och resandes antal i syfte att möjliggöra en särlagstiftning med sikte på sterilisering, omhändertagande av barn och fördrivning av romer. Försök att kartlägga romers och resandes bosättningar och deras resrutter hade gjorts flera gånger tidigare i Sverige. Nu fick Socialstyrelsen uppdraget att i en första omgång registrera romer i Sverige ("zigenarinventeringen" 1943) och sedan resande ("tattarinventeringen" 1944). Det var den lokala polisen som samlade in uppgifter till registren. Rasbiologiska idéer låg bakom de här inventeringarna. De direkt repressiva åtgärderna som inventeringarna var tänkta att möjliggöra modifierades så småningom i senare undersökningar. Det blev snarare viktigt att främja assimilation där påverkan genom utbildning och barnuppfostran var viktiga medel. Övervakning och omhändertagande av barn fanns dock kvar på agendan. Socialstyrelsen var inte ansvarig för de undersökningar och inventeringar som gjordes under 1950- och 1960-talen men de uppgifter som samlades in kom att utgöra underlag för de register över romer som upprättades vid Socialstyrelsen i början av 1960-talet. Register över romer i Sverige fördes på Socialstyrelsen så sent som till början på 1980-talet.

Tyngdpunkten i den här rapporten ligger utan tvekan på tiden från 1920-talet fram till 1970-talet. Det förklaras av att vi på ett tidigt stadium bestämde oss för att vi behövde kasta ljus över de förmodligen grävsta övergreppen mot romer och resande som ägt rum – de påtvingade steriliseringarna, registrering på etnisk grund, den restriktiva flyktingpolitiken samt tvångsmässig separation av romska barn och resandebarn från sina föräldrar med placering på barnhem eller i fosterhem. Dessa övergrepp mot enskilda individer och mot folkgruppen som helhet ägde framför allt rum under den angivna perioden. Det betyder dock inte att allting därefter har varit oproblemiskt. Förföljelsen och den kollektiva nedvärderingen av romer och resande har fortsatt i samhället i stort. Socialtjänsten utgör inget undantag, vilket framgår av kapitlet om socialt arbete i kommunerna under 1980-talet.

Vad kan vi lära av historien?

De händelser och ingripanden som vi lyfter fram i den här rapporten är i huvudsak kända sedan tidigare. Informationen om Socialstyrelsens och Medicinalstyrelsens ställningstaganden och ageranden finns i arkiven. En stor del av den är tillgänglig på nätet i tidskriften *Sociala Meddelanden* och i Statens offentliga utredningar, och klar för nedladdning. Avhandlingar har skrivits (relativt nyligen) om steriliseringspolitiken, som drabbade den nationella minoriteten romer särskilt hårt (Runcis, 1998; Tydén, 2000). Vetenskapliga arbeten har skrivits om den svenska ”zigenarpolitiken” (Montesino Parra, 2002) och om antiziganism (Selling, 2013). Statliga utredningar har genomförts tid efter annan. Delegationen för romska frågor lade fram sitt slutbetänkande 2010 (SOU 2010:55). Regeringens vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet presenterades i mars 2014 (Ds 2014:8). Av särskild betydelse för förståelsen av romernas situation är arbeten som författats av romska författare som t.ex. Katarina Taikon (1963) och Hans Caldaras (2002), och uppsatser och examensarbeten som skrivits av romska studenter. Insiktsfulla analyser har inte saknats. Fördomsfulla skrifter med inskränkta analyser har emellertid också publicerats.

Det är viktigt att lära av historien, inte för att historien kommer att upprepa sig exakt så som den var, men för att vi i bästa fall kan urskilja vissa allmänna mönster och så bli bättre på att blicka framåt. De övergrepp som har begåtts kan inte göras ogjorda. Samhället måste erkänna alla de fel som har begåtts, be om ursäkt, ge upprättelse, och bli medveten om vad det innebär. Allra viktigast är att förvalta de lärdomar som historien kan ge och den insikt som detta kan medföra. Vilka är då historiens lärdomar och hur ska vi blicka framåt?

De enligt oss grövsta och mest kränkande övergreppen mot den romska nationella minoriteten under 1900-talet som Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen hade ansvar för gäller steriliseringspolitikens genomförande, registrering på etnisk grund, flyktingpolitiken och tvångsomhändertagande av barn. Under mellankrigstiden och krigsåren var Socialstyrelsen ansvarig för invandringspolitiken, för arbetsmarknadspolitik och för bostadsförsörjningen. Socialstyrelsen ansvarade för flyktingpolitiken 1938–1944, då behovet av skydd för dem som förföljdes av Nazityskland var som allra störst. Politiken på

dessa områden beslutades av riksdagen, men Socialstyrelsen skulle verkställa politiken. Den synnerligen restriktiva flyktingpolitiken som drabbade judiska och romska flyktingar särskilt hårt motiverades av rasbiologiska skäl. Invandring av romer var under denna period förbjuden i lag. Romer uteslöts från att över huvud taget komma ifråga för politisk asyl. Flyktingstatus var aldrig aktuell för romer. Rasbiologiska föreställningar låg också bakom den lokala ordningsmaktens fördrivning av romer bortom den egna kommungränsen. Konsekvensen blev att romer utestängdes från utbildning, arbetsmarknad och bostäder. Idag ligger ansvaret för politikens verkställande inom dessa områden på andra myndigheter än Socialstyrelsen. Även det övergripande tillsynsansvaret för samhällets barnavård har flyttats från Socialstyrelsen.

Sterilisering

Tusentals enskilda personer drabbades av sterilisering och av att sammanhållna familjer splittrades när barn under traumatiserande förhållanden skildes från sina föräldrar. Idag betecknas åtgärder från ett samhälles sida som direkt eller indirekt syftar till att försvåra eller motverka en folkgrupps biologiska och kulturella reproduktion som inslag i en politik som syftar till *etnisk rensning*.

Minnets är både kort och långt. För de myndigheter som ansvarade för övergrepp och vanvård är det institutionella minnet kort. Ansvariga personer på 1950-talet och tidigare lever med största sannolikhet inte längre. Under vissa perioder kan överlämnande från person i en viss funktion eller position inom organisationen eller inom myndigheten till efterträdaren fungera så att kontinuitet upprätthålls. Återkommande omorganisationer får emellertid till effekt att det institutionella minnet suddas ut, som texten på klassrummets griffeltavla i gamla tider suddades bort inför nästa dags lektion. Inom organisationens perspektiv försvinner ansvaret. Handläggare och chefer som inte har haft med saken att göra, och som nu verkar inom en organisation som fått delvis andra uppgifter och annan struktur, kan inte ställas till svars för något som deras företrädare beslutade om i en annan tid och i en i allt väsentligt annan organisation. Mot detta står den drabbade individen som lever med de oåterkalleliga konsekvenserna av ett ingripande eller ett ingrepp på bara kroppen, som inte kan glömmas, och som lever kvar som en kränkning i personens

familj, släkt och etniska eller kulturella grupp. För drabbade är minnet långt.

Den statligt sanktionerade steriliseringspolitiken från 1930-talet fram till mitten av 1970-talet, till den yttre formen frivillig men i praktiken påtvingad genom manipulation och undanhållen information, lär knappast vara politiskt möjlig att återinföra som åtgärd riktad mot fattiga personer, etniska eller kulturella minoriteter. Med det politiska system som råder i Sverige måste det anses vara högst osannolikt att romer, resande eller andra utsatta etniska eller kulturella grupper skulle kunna bli föremål för samhälleligt sanktionerad sterilisering. I så fall måste det politiska systemet ändras i grunden. Det är visserligen klokt att aldrig säga aldrig, men att det svenska demokratiska statskicket skulle nedmonteras av extrema politiska krafter inom landet eller genom ockupation av främmande makt förefaller ytterst osannolikt som framtidsscenario. Däremot är det högst troligt att den nationella minoriteten romer inom överskådlig framtid fortsätter att utsättas för vardagsrasism och diskriminering som begränsar deras möjligheter till jämlikt deltagande i det ekonomiska, politiska och sociala livet.

Inventering och registrering

Hur förhåller det sig med registrering av romer och resande? I likhet med flertalet andra skulle vi när vi påbörjade det här arbetet hösten 2012 ha svarat att etniskt baserade register inte längre upprättas i Sverige. Sveriges riksdag har förbjudit sådana register. Inte heller är det tillåtet att upprätta s.k. åsiktsregister över personer som har gett uttryck åt en viss (politisk) åsikt. Alltsedan IB-affären 1973 har Säkerhetspolisens spaningsregister varit föremål för debatt och kritik. Med modern mjukvara är det rent praktiskt lätt att skapa överskådliga register över människor. Det som kan ta tid är att skaffa fram den information som ska registreras. Personnummersystemet öppnar dock för möjligheten att samköra existerande lagliga register mot varandra. Alla som är mantalsskrivna i Sverige finns i befolkningsregistret hos Skatteverket. Försäkringskassan, Pensionsmyndigheten, skolmyndigheterna, socialförvaltningar och arbetsmarknadsmyndigheterna har sina särskilda register, för att inte tala om banker, kortföretag, livsmedelskedjor, klädföretag, och alla andra företag som använder sig av medlemskort har sina register över

kunder. Polisen upprättar spaningsregister i samband med brottsutredningar.

Socialstyrelsen för andra slags register som exempelvis har med hälsoövervakning i befolkningen att göra. Dessa är inte etniskt grundade, och etnicitet registreras inte. Register över dödsorsaker och register över olika sjukdomar är relaterade till myndighetens uppgift i samhället. Kunskap om hälsoläget inom den romska befolkningsgruppen är knapphändig. Delegationen för romska frågor redovisar det som var känt 2010 (SOU 2010:55, s 417-419). Det finns anledning att befara att det generella hälsoläget är sämre än för den svenska befolkningen i genomsnitt. Rimliga sociala förklaringar till detta sammanhänger troligen med den romska folkgruppens utsatthet. Det finns därför all anledning att övervaka hälsosituationen för den romska befolkningsgruppen.

Här stöter vi på ett etiskt dilemma. Om samhället ska vidta åtgärder för att förbättra romers hälsa – vilket är önskvärt – måste man veta var åtgärderna ska sättas in, vilka saken gäller, hur effekter utvärderas m.m. Det skulle eventuellt motivera att ett särskilt register över romer upprättas. Men det innebär att peka ut romer som etnisk eller kulturell grupp, vilket inte är önskvärt av andra skäl. Å den ena sidan är romer eftersatta i fråga om hälsa, troligen till följd av strukturella samhällsförhållanden (utanförskap), och å den andra sidan är det inte tillåtet att upprätta register som utgår från personers etniska eller kulturella identitet. Det finns givetvis all anledning att samhället vidtar åtgärder för att bryta romskt utanförskap och förbättra romers generella hälsosituation. Hur bör detta dilemma hanteras? Samråd med romska organisationer, offentlig insyn i hur registren hanteras, och medgivande av dem som förs upp på registret är nödvändigt krav men frågan är om det är tillräckligt.

Register kommer sannolikt alltid att föras. På gott och ont har Sverige varit ett föregångsland i det avseendet, på gott när det gäller folkbokföringen som underlättar välfärdsdistribution och samhällsplanering, på ont när det gäller åsiktsregistrering och etnisk registrering. Alla register som upprättas handlar om övervakning och kontroll.

Viss övervakning och kontroll är legitim och i så måtto oproblematisksk. Folkbokföringen är relaterad till individens rättigheter och skyldigheter gentemot samhället. Socialstyrelsen övervakar folkhälsan och använder sig i det arbetet av relevanta register. Register

som exempelvis gäller individers politiska åsikter, sexualitet eller kulturella eller etniska identitet handlar om en annan slags övervakning. Det är en övervakning som grundas i att samhället inte har tillit till de personer som registreras. Sådan registrering är i lag förbjuden. Personuppgiftslagen är klar på punkten att etnisk och kulturell bakgrund inte får ligga till grund för några register (PuL § 13). För att olika samhällsfunktioner ska kunna utövas, förbättras och effektiviseras är upprättande av vissa register nödvändigt. Formerna för hur medgivande, kontroll och insyn ska organiseras måste diskuteras. Det faktum att lagenlig registrering får göras innebär att juridiska gråzoner finns i relation till sådan registrering som helt klart är förbjuden i lag. Kniviga tolkningssituationer kan uppkomma. Det gäller att se till att lagen följs.

Hemlig och, enligt Säkerhets och integritetsskyddsnämnden (SIN), olaga registrering av personer, av vilka de allra flesta är romer, har pågått fram till september 2013, inte längre hos Socialstyrelsen, men hos Skånepolisens. SIN framhåller att olagligheten ligger i att registret är för brett, att det inte har hanterats på rätt sätt och att dess syfte är oklart. Det bedöms dock inte vara ett register som baseras på etnisk grund, en slutsats som ifrågasätts av det romska samhället och av många jurister.⁵⁵

Den restriktiva flyktingpolitiken

Svensk flyktingpolitik var ytterst restriktiv i största allmänhet under hela 1930-talet och de första krigsåren, och i synnerhet var den restriktiv för de romer som sökte undkomma nazisternas förföljelse. Under krigets senare del tog Sverige emot många flyktingar från grannländerna. En större del av de danska judarna räddades t.ex. över Öresund. Socialstyrelsens ansvar för invandrings- och flyktingfrågor upphörde 1944. Efter kriget tog Sverige emot överlevande från förintelselägren, men under efterkrigstidens ekonomiska uppsving försvann flyktingpolitikens frågor i den allmänna arbetskraftsinvandringen. När arbetskraftsinvandringen stoppades 1972 började flyktingsskäl åter debatteras som grund för uppehållstillstånd i Sverige.

⁵⁵ Skånepolisens register som gick under namnet "Kringresande" omfattar 4 741 personer. En överväldigande majoritet har kända romska efternamn, eller är kända för att tillhöra romska familjer och släkter. Om det här inte är ett register på etnisk grund måste frågan ställas vad som krävs juridiskt för att ett register ska anses ha upprättats på etnisk grund.

Att flyktinginvandringen ökade på 1970-talet och framåt sammanhänge med statskuppen 1973 i Chile, med kurdernas frihetskamp, med Palestina/Israel konflikten, med revolutionen i Iran och Irak-Iran kriget, och senare med kriget på Balkan i spåren av Jugoslaviens sammanbrott. Under de senaste decennierna har den svenska flyktingpolitiken kritiserats för att vara både alltför restriktiv och alltför generös.

Under tidigt 1970-tal genomfördes en begränsad försöksverksamhet med organiserad mottagning av romska flyktingar från Östeuropa. Romska flyktingar togs emot bland de många som flydde från krig, förtryck och etnisk rensning i det sammanfallande Jugoslavien. Romernas situation i Östeuropa är mycket svår. Många lever under extremt fattiga förhållanden, de utsätts för diskriminering och högerextrema grupper misshandlar och mördar romer. Detta sker i stater som är medlemmar av EU. De kan inte söka skydd i annat EU-land. Fattigdom är inte grund för att bevilja någon uppehållstillstånd. Vad Sverige kan göra, och måste göra, är att driva på EU för att sätta starkast möjliga press på de medlemsstater med romska befolkningar som far mycket illa. Frågan som måste ställas är om Sveriges regering och riksdag, statliga myndigheter som Socialstyrelsen och Migrationsverket och de kommunala socialförvaltningarna kan göra mer än så.

Omhändertagande av barn

Den fjärde centrala frågan som var utgångspunkt för vår granskning gällde samhällets omhändertagande av barn under tvångsmässiga former. Det kommer nog dessvärre alltid att finnas barn som far illa hos sina vårdnadshavare. Föräldrar kan vara missbrukare, psykiskt sjuka, barnet kan misshandlas. I vissa lägen är det nödvändigt att skilja barn från föräldrar som inte kan ta hand om dem. De här skälen för samhällets ingripande som är giltiga idag ägde förstås också giltighet tidigare under 1900-talet. Då var fattigdom en vanligt förekommande anledning för samhället att omhänderta barn och placera dem på institution eller i fosterhem. Socialstyrelsen hade ett övergripande ansvar för den samhälleliga barnvården efter 1945. Socialstyrelsen har alltså ansvar att fastställa riktlinjer och normer för den samhälleliga barnvården.

Barn till romer och resande var överrepresenterade bland de omhändertagna barnen. Vanvårdsutredningens intervjuundersökning

tyder på det. Det var officiell strategi att omhänderta resande och romska barn och att placera dem i "svenska" miljöer för att därigenom bryta ned deras kultur. Många barn till resande och romer omhändertogs av samhället officiellt med hänvisning till fattigdom och att föräldrar inte kunde sörja för barnen. Fattigdom och utanförskap följde av den diskriminering som romer och resande alltid har utsatts för i form av att nekas bostad, arbete och utbildning, och att köras iväg från tillfälliga boplatser. Romska organisationer befarar att romska barn än i dag är överrepresenterade bland omhändertagna barn. Farhågor uttrycks att det som var officiell politik under 1900-talets första del lever kvar som inofficiell strategi. Blickar vi framåt i tiden kan vi inte utesluta att bland de barn som omhändertas för samhällelig uppfostran kan finnas romska barn. Förhoppningsvis ska de inte vara överrepresenterade, och de får inte omhändertas för att bryta ned romsk kultur. Om romska barn måste omhändertas för samhällsvård är ett krav att de placeras i romska fosterhem om familjen så önskar.

Intersektionalitet: Barnperspektiv, genusperspektiv och minoritetsperspektiv

Barn är en av samhällets svaga grupper. Barn har i juridisk mening en mycket svag egen talan. Barns intressen och rätt måste företrädas av föräldrarna, vårdnadshavaren eller en god man. Barn med bakgrund i någon minoritetsgrupp hör i allmänhet till de svagare i den allmänna barnpopulationen, därför att de företräds av föräldrar som kan vara utsatta för diskriminering, segregering eller andra former av uteslutning. Utrymmet för politiskt inflytande är begränsat för många etniska minoritetsgrupper. Minoritetsfrågor står inte högt på de politiska partiernas agendor. Barn till invandrare företräds av vårdnadshavare som inte sällan kan vara dåligt förtrogna med svenska förhållanden, eller som har svårt med svenska språket. Barn med minoritetsbakgrund som omhändertas för samhällsvård hör till de mest utsatta i samhället över huvud taget. Reglerna för samhällets omhändertagande av barn som far illa behöver ständigt prövas kritiskt. Ingripande kan endast försvaras av att det görs med hänsyn till barnets bästa. Det som absolut inte får inträffa är vanvård i samhällets regi.

En kanhända inte planerad men ändå påtaglig konsekvens av

1900-talets steriliseringspolitik och av samhällets tvångsomhändertagande av barn på vaga grunder var ett starkt känt hot mot individens och familjens integritet. Existensen av dessa möjligheter som myndigheten förfogade över signalerade till fattiga människor, resandefamiljer och romer att de måste sköta sig, och akta sig för att bli föremål för myndigheternas granskning. Även små barn var medvetna om att hoten kunde verkställas om de inte skötte sig. På så sätt fungerade steriliseringspolitiken och samhällets ingripande mot barnfamiljer som effektiva disciplineringsinstrument. Det här är en aspekt som drabbade romska familjer och resande väl känner till. Det är dock en aspekt som mera sällan har lyfts fram när steriliseringspolitiken och barnomhändertagande har analyserats. Vilka tänkbara hot eller ingripanden under tvångsmässiga former kan användas som disciplinering i framtiden?

Ellen Key skrev 1900 om sin vision att 1900-talet skulle bli *Barnets århundrade*. Det dröjde nästan åttio år innan denna dröm fick konsekvenser i samhällets förhållande till barn. Aga, fysisk bestraffning av barn, förbjöds i lagen först 1979. Sverige skrev under FN-konventionen om barns rättigheter från år 1989, men frågan måste ställas om alla myndigheter idag år 2014 faktiskt beaktar barnkonventionen fullt ut, eller om de har förstått den radikala tanken att barn har mänskliga rättigheter som behöver uppmärksammas särskilt. Det kan t.ex. noteras att Migrationsverket och migrationsdomstolarna försvarar några uppmärksammade och diskutabla utvisningar av flyktingbarn som har gjorts med hänvisning till att barnkonventionens paragrafer inte har integrerats i den svenska civillagstiftningen. Rent formellt har Migrationsverket och migrationsdomstolarna rätt. Barnkonventionen, som Sverige har ratificerat, är formellt sett inte en integrerad del av Sveriges rikets lag. Dock måste det faktum att Sverige ratificerat barnkonventionen förstås som en tydligt visad politisk viljeinriktning. Så länge barnkonventionen inte ingår i den svenska lagen har Migrationsverket emellertid ingen skyldighet att beakta den vid sina beslut. Exemplet visar hur svår situationen kan vara än idag för barn som saknar egen röst.

När vi blickar framåt behöver vi ha ett s.k. intersektionellt perspektiv. Det betyder att vi måste kunna ha mer än en tanke i huvudet på en och samma gång. Kort sagt, vi behöver kunna tänka på barns vill-

kor och vi behöver kunna tänka på minoritetens villkor. Vikten av att tänka intersektionellt gäller förstås även i hög grad romska kvinnors situation, vilket Kati Dimiter-Taikon uppmärksammar i sin personliga betraktelse. Det var främst kvinnor som utsattes för påtvingad sterilisering under det förra seklet, och det var ofta just mot ensamstående mödrar med försörjningssvårigheter som barnavårdsnämnderna ingrep med tvångsomhändertagande av barnen. Romska kvinnor lever i en utsatt situation än idag och får ofta i första hand klä skott för omgivningens antiziganism.

Hur ska vi tänka framåt i andra avseenden?

Vi kan inte presentera råd och anvisningar för hur myndigheten i framtiden ska undvika att hamna i situationer som har likheter med det förtryck som vi har sett var så framträdande under 1900-talets första del, och som fortsatte under mera subtila former ända fram till nutid. En allmänt klok politik är förstås att inte manipulera med sanningen eller att undanhålla information.

Vi introducerade begreppet ”diskurs” i kapitel 2, och exemplifierade den förtryckande diskursen med debatten om lösdriveri. Begreppet diskurs handlar i hög grad om det sätt att tala och skriva som personer i maktställning använder. Diskurser pekar mot handling och agerande. En repressiv (förtryckande) diskurs brukar höra ihop med repressiva handlingar. Viktigt är att vara medveten om det maktöverläge som den får som har språket i sin hand. Framtidens diskurser kommer inte att se ut som dagens, eller gårdagens. Ämnesinnehållet i diskursen kan vi inte ens gissa oss till, men att maktfrågor kommer att vara inblandade är nog så säkert.

Låt oss ge ett aktuellt exempel på subtil kränkning av den romska folkgruppen som utgår från en speciell diskurs, diskursen om Förintelsen. Vi måste med en gång säga att Socialstyrelsen inte är inblandad. Det uppskattas att sex miljoner judar mördades i Förintelsen. Det var större delen av den totala judiska befolkningen i de områden av Europa som behärskades av Nazityskland under åren 1942–1945. Antalet romska offer för den nazityska folkmordspolitiken är svårare att fastställa. Siffror som nämns varierar mellan en halv och en miljon personer. Accepterat är att minst en halv miljon romer och sinti mördades.

Det hebreiska ordet för det *nazityska folkmordet på judar* är *Shoa*. Det har översatts till engelskans *Holocaust*, som i sin tur har översatts till det svenska ordet *Förintelsen*. Vissa historiker menar att det engelska ordet *Holocaust* som ”vetenskapligt” begrepp bör avgränsas på samma sätt som ordet *Shoa*, dvs. det avser uttryckligen nazisternas folkmord på judar, inte på andra som föll offer för nazisternas folkmord – romer, polacker, ryssar, frikyrkogrupper, homosexuella, funktionshindrade, psykiskt sjuka m.fl. Detta är anledningen till att ordet *Porrajmos* har myntats för att beteckna nazisternas folkmord på romer.

När det gäller det svenska ordet *förintelsen* har en del historiker vid svenska universitet anslutit sig till den här begreppsbestämningen och uppfattningen om *Shoa* eller *Holocaust*. De har förstås inte gjort det med onda avsikter, utan snarare för att hålla den seriösa historievetenskapen högt mot kvasivetenskapliga förintelseförnekare. I det svenska sammanhanget, dvs. för romerna i Sverige, blir detta emellertid en kränkning av minnet av de romska offren för nazisternas folkmord. Ingen självklar anledning finns att *det svenska ordet Förintelsen* ska avgränsas på det sätt som de hebreiska och engelska orden förstås.⁵⁶ Att på förment vetenskapliga grunder i Sverige, och på svenska språket, inte räkna romer som offer för *Förintelsen* blir en märklig form av förintelseförnekande, och en kränkning av den romska folkgruppen i Sverige och internationellt. Vår känsla är att en inskränkning av förintelsebegreppet till folkmordet enbart på judar strider mot den allmänna folkliga ordförståelsen bland svenskspråkiga. Nazisternas folkmord i alla dess aspekter är i Sverige känt som *Förintelsen*.

På 1930-talet var den vetenskapliga ståndpunkten att sterilisering var det rätta sättet att ”lösa tattareproblemet”. Argument för sterilisering grundades i rasbiologisk ”vetenskap”. På 1970-talet användes ordet ”terapi” under en kort period för att beteckna socialt arbete med nyanlända romska flyktingfamiljer, och här fanns en grund i en omfattande psykologisk behandlingsforskning. Under samma period populariserades utifrån socialantropologisk teori begrepp som ”kulturkonflikt” och ”kulturkonfrontation” genom vilka romers utanförskap

⁵⁶ Nationalencyklopedin förklarar ordet *förintelse* så här: ”nazisternas folkmord på judar och vissa andra grupper under andra världskriget 1939–1945 ...”. Nationalencyklopedin (1992), Band 7, s. 212.

förklarades i termer av en problematisk eller dysfunktionell kultur. Fyra exempel från olika årtionden och där helt olika vetenskapliga diskurser figurerar.

Det är alltid viktigt att förhålla sig kritiskt till generaliserande påståenden om egenskaper hos folkgrupper. Det är särskilt viktigt att göra det om sådana påståenden legitimeras med hänvisning till vetenskaplig auktoritet. Forskare själva accepterar inte okritiskt påståenden utan att argumenten har prövats grundligt och sakfrågan har tydligt stöd i systematisk observation. Men vetenskapligt grundad kunskap kan visa sig vara fel, och vissa teorier som gör anspråk på att vara vetenskapliga kan till och med helt sakna grund, såsom exempelvis rasbiologin på sin tid.

Det finns ett förrädiskt gränsland mellan ideologi och vetenskap som det gäller att se upp med. De traditionella uttrycken för ojämlikhet, rasism, paternalism osv. känner man nog igen och kan reagera på. Vissa ideologiska system lånar ett vetenskapligt språkbruk, eller gör t.o.m. anspråk på att vara vetenskap. Då kan det vara svårare att värja sig. Kännetecknande för sådana ”vetenskapliga ideologier” är enligt den brittiske filosofen Karl Popper att de presenterar heltäckande förklaringar till något visst fenomen i form av slutna förklaringsystem. Den framförda förklaringen går inte att motbevisa med erfarenheter från verkligheten. Det fungerar så här: Om iakttagelser från verkligheten stämmer med teorin tas detta till intäkt för att teorin är riktig. Om iakttagelser som har gjorts går mot teorins antaganden finns dock andra delar av teorin som förklarar varför det förhåller sig på det viset. Karl Popper illustrerade sin idé med marxistisk teori och freudiansk analys, som båda har sådana slutna förklaringsystem.

Uppenbart är att den rasbiologiska teorin fungerade på samma sätt. När man fann resande som levde under fattiga livsomständigheter såg rasbiologerna detta som en bekräftelse på riktigheten av deras idé om de resandes undermåliga arvsanlag. När de stötte på resande som inte bekräftade den stereotypa bilden utan hade det relativt gott ställt, förklarades detta med att de resande inte visade sitt rätta jag, att de levde bedrägligt, och denna bedrägliga framtoning var också ett utslag av de undermåliga arvsanlagen.

Ett kritiskt perspektiv behövs för att värja sig mot ideologiserande vetenskap. Det innebär bl.a. att vara beredd att ompröva sina idéer, att ha ett öppet sinne, att dra ut de tänkta konsekvenserna av ett perspek-

tiv. Det betyder inte att vi låter bli att ta ställning mot diskriminering, mot orättvisor och mot orättfärdighet. I den här frågan ansluter vi oss till idén att den som analyserar samhällsförhållanden behöver klargöra sina värderingsmässiga utgångspunkter.

Människor hamnar i kläm mellan olika system, mellan olika bestämmelser, mellan olika intressen, och kanhända mellan olika organisationer (eller myndigheter) som konkurrerar med varandra. Även om mycket av politiken och myndighetsutövningen handlar om att rätta till fel som kan uppstå, kommer nya fel att uppkomma därför att samhället förändras och utvecklas. Vi kan vara säkra på att det of-tast är redan utsatta grupper i samhället som främst kommer i kläm, som barn, gamla, sjuka, arbetslösa och fattiga. Även etniska minoriteter kan vara utsatta. I all myndighetsutövning där avgörande beslut måste fattas kan två slags fel göras. Det ena felet kan få livsavgörande och i vissa fall t.o.m. oåterkalleliga konsekvenser för individen. Det andra felet kan i och för sig vara nog så allvarligt beroende på vad saken gäller. Ett icke-ingripande i en situation där ett ingripande är av nöden påkallat kan också få förödande konsekvenser för den individ som drabbas. För att blicka in i framtiden menar vi att det blir viktigt att fundera över beslut i termer av *oåterkalleliga konsekvenser* mot *reparabla konsekvenser*; vem drabbas i första hand om fel uppstår, individen eller det allmänna; på vilken kunskapsgrund fattas beslutet i fråga och hur säker är den?

Nationalstaten, antiziganism och samhällsförändring

I det här avsnittet sätter vi in bokens kapitel i ett övergripande sammanhang. Detta handlar om det svenska samhällets omvandling från ett fattigt land i den europeiska periferin, där 95 procent av befolkningen levde av jorden, till ett modernt välfärdssamhälle. Förändringsprocessen tog fart runt mitten av 1800-talet och den pågår alltjämt. Denna i tiden utsträckta samhällsomdaning omfattade flera parallella processer – industrialisering, urbanisering, kampen för politisk demokrati och allmän rösträtt, folkhemmets etablering, och statens växande kontroll över och styrning av allt flera samhällssektorer. Processen kan beskrivas som ett formande av Sverige till en nationalstat med ett dominerande folk och ett gemensamt språk.

Under 1900-talets sista decennium blev Sverige medlem av EU och ser sig nu som ett mångkulturellt samhälle. Många viktiga milstolpar finns på vägen. Med järnvägarna bands samhället samman. Folkskolans stadgande 1842 innebar att läskunnigheten spreds och ståndsriksdagens avskaffande 1866 öppnade vägen för politisk demokrati. Folkrörelser som frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och fackför-eningsrörelsen spelade en viktig politisk roll för den demokratiska samhällsomvandlingen.

Romer har funnits i Sverige i minst femhundra år, resande förmodligen ännu längre. Under alla århundraden har de utsatts för fördomar, förföljelse, fördrivning och förtryck. Omgivningens intolerans har tvingat romer och resande att finna försörjningsformer som varit förenliga med en påtvingad nomadiserad livsform. Landsbygdens befolkning hyste misstänksamhet och gav uttryck åt en fientlig inställning gentemot romer och resande, men efterfrågade samtidigt deras tjänster. Inte sällan handlade det om arbeten som bönder själva inte ville utföra för att de ansågs vara ”orena”. Dödgrävare, kittelflickare, nattmän, rackare, vallackare och bödlar kunde försörja sig på uppdrag som bönder inte ville befatta sig med. Spådom, cirkuskonst och musikunderhållning gillades inte av kyrkan. Robbie McVeigh (1997) menar att föreställningar om bofasthetens moraliska överlägsenhet, som funnits i jordbrukssamhället sedan urminnes tider, ligger till grund för den antinomadism som finns bakom den historiska antiziganismen. Under det svenska samhällets omvandling från ett jordbrukssamhälle till dagens urbaniserade välfärdssamhälle har tongivande föreställningar hos majoritetsbefolkningen om romer och om resande till viss del ändrats i fråga om innehåll, dock utan att den misstänksamhet och fientlighet som kännetecknar antiziganism har upphört. Antiziganismens historia i Sverige är i allra högsta grad en del av Sveriges historia. Här måste vi säga något om nationalstaten i allmänhet och dess utformning i Sverige i synnerhet.

Flera teorier har formulerats om nationalstatens uppkomst, om vad som utgör dess väsentliga egenskaper och om varför den till synes har varit så effektiv att bygga upp moderna samhällen, fördela välfärd och mobilisera befolkningen mot såväl inre som yttre hot. Benedict Anderson (1983) lanserade tanken på nationalstaten som en ”föreställd gemenskap”. Nationalkänslan kom att ersätta den tillhörighetskänsla som kyrkan så länge hade haft monopol på. Tanken att

nationalstaten såsom vi känner den idag fick sin form som ett svar på de behov som den industriella produktionsformen hade: allmän läskunnighet, standardisering av språket, centralisering av den statliga beslutsapparaten, effektiva kommunikationer, rationell samhällsplanering samt åtskillnad mellan stat och religion framhölls av Ernest Gellner (1983). Men alla delar inte denna uppfattning. Anthony D. Smith (1986) menar t.ex. att nationen inte är en produkt av moderniteten utan snarare att moderniteten är en produkt av vissa (större) etniska gruppers omvandling till statsbärande nationer. Enligt det perspektiv som Smith lanserade ersätter begreppet etnisk grupp inte det vedertagna begreppet nation, men en (större) etnisk grupp kan uppfattas som ett slags förstadium till en nation.

Nationalstaten har visat sig vara en särdeles effektiv statsform när det gäller territoriell kontroll, politisk styrning och försvar mot yttre såväl som inre hot. Varje stat kontrollerar sitt territorium och gränserna till detta territorium. Staten knyter sin befolkning till sig genom de rättigheter och skyldigheter som följer med medborgarskapet. Att bygga en nation handlar om att anpassa en given befolkning med sina sätt, normer och identiteter till ett givet territorium och en given maktstruktur. Nationalstatsidealet kan sammanfattas som *ett folk* som återfinns inom *ett territorium* och som lyder under *en stat*. Nationsbyggande handlar således om att forma ett folk med en kollektiv, nationell identitet utifrån många lokala och regionala identifikationer (etniska, språkliga, dialektala eller religiösa). Två möjliga strategier aktualiseras. Staten kan ändra sitt territorium för att anpassa det efter det statsbärande folkets (nationens) rumsliga utbredning, eller alternativt förändra folkgrupper inom territoriet som inte uppfattas höra till den dominerande nationen så att dessa assimileras in i den statsbärande nationen.

Att ändra statens territorium är riskabelt därför att gränsändringar med nödvändighet drar in andra stater i det interna nationsbygget med risk för krig. Att förändra den egna befolkningen genom frivillig eller påtvingad assimilation är en mindre riskfylld metod för staten. Allmän folkbildning är ett sätt att skapa gemensamma referensramar och att inplantera lojalitet med staten. Rättigheter och skyldigheter knutna till medborgarskap är viktiga i sammanhanget. Förutom dessa mjuka påverkansmekanismer visar historien att brutala tvångsmetoder har tillgripits. Social uteslutning, utvisning ur landet, etnisk rens-

ning och folkmord har funnits som inslag i nationsbyggande i Europa så sent som i Balkankrigen på 1990-talet. Muslimer och romer drabbades särskilt hårt under Balkankrigen.

Etniska minoritetsgrupper lever farligt när staten söker homogenera sin befolkning i språkligt och kulturellt avseende. Om antiziganismen under tidigare århundraden hade sina rötter i bondesamhällets traditionella antinomadism och främlingsrädsla kom den framväxande nationalismen under 1800-talets senare del och under 1900-talets första del att stärka den. Känslan hos befolkningsmajoriteten av en svensk gemenskap över klassgränser och regionala gränser stärktes genom avog och rent fientliga inställningar mot romer och resande och andra minoritetsgrupper (judar, samer och finsktalande i Tornedalen).

Utveckling mot en svensk nationalstat gick hand i hand med en modernisering av statsförvaltningen. Några centrala ämbetsverk hade anor från Gustav Vasas regeringstid. Andra inrättades under stormaktstiden på 1600-talet. Under senare delen av 1800-talet inrättades ett flertal nya förvaltningsmyndigheter, som motsvarade den tidens behov och krav (t.ex. Generalpoststyrelsen 1850, Televerket 1853, Statistiska centralbyrån 1858, Kriminalvården 1859, Patent- och registreringsverket 1885) och äldre ämbetsverk omorganiserades. Medicinalstyrelsen inrättades 1877.

Statens grepp om samhällets styrning fortsatte att stärkas, vilket förutsatte att ytterligare ett antal centrala förvaltningsmyndigheter inrättades, och att tidigare inrättade myndigheter omorganiserades. En Läroverksöverstyrelse från 1904 slogs t.ex. samman med en Folk-skoleöverstyrelse från 1914 till den myndighet som kallades Skolöverstyrelsen 1920 och som var föregångare till dagens Skolverk. Socialstyrelsen bildades 1912 för att samordna samhällets insatser när det gäller fattigdom, alkoholmissbruk och arbetslivsfrågor som följde i spåren av industrialisering och urbanisering. De områden som Socialstyrelsen ansvarade för rörde arbetsmarknaden, arbetarskydd, sjuk-kassa, socialförsäkringar, alkoholistvård, bostäder, levnadskostnader, utvandring och yrkesinspektion. Snart kom även frågor om invandring, den inre utlänningskontrollen, flyktingar och arbetstillstånd på Socialstyrelsens bord.

Socialstyrelsens ansvarsområden spretade åt många håll. Med åren fördes flera av dessa ansvarsområden över till senare inrättade äm-

betsverk samtidigt som nya uppgifter fördes över till Socialstyrelsen. Omorganisationer av de centrala förvaltningsmyndigheterna, liksom av Socialstyrelsen fortsatte under hela 1900-talet och in i vår egen tid. Vi måste se denna utveckling av de centrala ämbetsverken i ljuset av den svenska nationalstatens framväxt. Att vi beskriver den historiska utvecklingen med ordet nationalstat är förstås en efterhandskonstruktion. Politiker på 1800-talet sa inte att målet var att bygga en svensk nationalstat. Men under 1900-talets första del formulerades det målet. Det kallades folkhemmet.

Den nationella samordningen sammanföll i tiden med föreställningar om svensk (nordisk) rasmässig överlägsenhet över människor innanför och utanför landet som uppfattades som underlägsna och mindervärdiga. Inre och yttre gränser, och inte minst bevakningen av dessa gränser blev en central politisk fråga.

Socialstyrelsen, som en viktig central förvaltningsmyndighet, tog intryck av tidsandan i början av 1900-talet. Det kommer fram i kapitel 2. Vi beskriver den diskurs om romer och resande som fanns i det offentliga samtalet under 1900-talets första decennier fram till andra världskriget. Personer som klassificerades som lösdrivare ansågs utmana den förhärskande samhällsmoralen om att leva ett ordnat liv, att försörja sig genom eget arbete och att inte ligga andra till last. Lösdrivare ansågs vara arbetsskygga. Romer och resande klassificerades som kringstrykande lösdrivare. Socialstyrelsen uttryckte bestämda uppfattningar om hur samhället borde ta itu med lösdriveriproblemet. Det kommer fram i remissvar på olika statliga utredningar och i artiklar i tidskriften *Sociala Meddelanden* som gavs ut av Socialstyrelsen. Alldeles uppenbart är att rasbiologiska föreställningar låg bakom diskursen om romer, resande och lösdriveri. Socialstyrelsen tog intryck av idéer som framfördes av den ”expertis” som fanns vid rasbiologiska institutet vid Uppsala universitet. Det rasbiologiska perspektivet visar hän mot de lösningar som Socialstyrelsen under 1900-talets första decennier förordade för att komma till rätta med det som sågs som ”tattarproblemet” – tvångsarbete för arbetsföra vuxna, sterilisering av kvinnor i fertil ålder, och omhändertagande av barn för fostran på barnhem eller fosterhem.

Ytterst handlade det om att utplåna romers och resandes kultur, språk och identitet, inte för att dessa folkgrupper utgjorde något reellt hot mot den svenska nationalstaten, men för att de enligt myndighe-

terna stod för ett levnadssätt som låg samhället till last. Enligt myndigheterna kännetecknades kulturen av arbetsovillighet, oordnade familjeförhållanden, lösaktig moral och kriminellt leverne. Kapitel 7 handlar om hur myndigheterna under 1900-talet använde personregistrering för att hålla romer och resande under uppsikt. I första hand fokuserar vi i kapitlet på de så kallade inventeringarna av ”zigenare” och ”tattare” som Socialstyrelsen organiserade i början av 1940-talet, men de här inventeringarna framstår som led i en systematisk övervakning.

Stockholm stads ”zigenarsektion” förde t.ex. register över romer fram tills dess att sektionen lades ner 1997 (Om kartläggning av romer i vitboken, 2013, s. 71-76). En kartläggning och registrering av romerna pågick fortlöpande under hela 1900-talet, och den polisiära övervakningen sträcker sig in i nutid.

Sekretesskyddet gällde sällan romer. Enskilda personakter, som upprättades genom Socialstyrelsens inventeringar på 1940-talet, skickades till några länsstyrelser. Statens rasbiologiska institut verkar ha fått tillgång till det fullständiga materialet om resande och romer som införskaffades genom inventeringarna. Information och personakter skickades fram och tillbaka mellan de myndigheter och de forskare som för tillfället var sysselsatta med någon undersökning.

Inventeringarna och registreringarna under den första hälften av 1900-talet syftade uttryckligen till att effektivisera samhällets politik *mot* romer och resande. För att planera och genomföra åtgärder behövde man en uppskattning av ”tattarproblemets” omfattning och uppgifter om var i landet ”tattarna” och ”zigenarna” höll till.

Steriliseringspolitiken som vi diskuterar i kapitel 4 omfattar perioden 1922 till och med 1975. Riksdagen antog steriliseringslagar 1934 och 1941. Idag uppfattas steriliseringspolitiken under den här aktuella perioden som ett särskilt mörkt kapitel i svensk 1900-talshistoria. Lagen stadgade att sterilisering skulle vara frivillig. Men övertalning och etiskt tveksamma påtryckningsmetoder innebar att många kvinnor, för det var framför allt kvinnor som steriliserades, upplevde sig inte ha något annat val än att gå med på ingreppet.

Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen spelade var för sig en viktig roll i utformningen av den svenska steriliseringspolitiken. Politiken bestämdes av riksdagen men de båda verken bidrog aktivt till att utforma lagen och tillämpningsföreskrifterna, tolkning av lagen och

tillämpning i praktiken. I alla sina remissvar påminner Socialstyrelsen om betydelsen av att väga in sociala skäl (framför allt olämplighet som förälder) som indikation för sterilisering. Mycket talar för att de resande som drabbades av sterilisering gjorde det för att sociala skäl tillmättes stor betydelse utöver de rasbiologiska (eugeniska) skälen. Om familjen hade många barn men fattigt kunde argumentet om olämplighet som föräldrar åberopas. Försörjning genom gårdfarihandel kunde tolkas som lösdriveri.

För utsatta minoritetsgrupper är stora familjer ett viktigt skydds nät. När majoritetssamhället med tveksamma metoder (övertalning, påtryckning och tvång) söker begränsa barnens antal och familjens storlek rycker man undan en viktig förutsättning för en framtida trygghet. För resandebefolkningen blev steriliseringspolitiken ett trauma med djupgående och långvariga konsekvenser. För drabbade familjer lever minnet av påtvingade steriliseringar starkt kvar än idag. För den generation som föddes på 1940-talet och några decennier framåt fungerade vetskapen om steriliseringspolitiken som ett effektivt disciplineringsinstrument. Hotet fanns, det gällde att sköta sig.

Sterilisering syftade till att hindra att barn föddes till ogynnsamma sociala miljöer, och i fallet med romer och resande, att nya medlemmar av dessa folkgrupper sattes till världen. Fattiga familjer med många barn hade barnavårdsnämndernas ögon på sig. Kapitel 5 belyser Socialstyrelsens roll i den del av den samhälleliga barnavården som innebar att barn skildes från sina föräldrar eller vårdnadshavare och placerades på institution (barnhem) eller i fosterhem.

Den samhälleliga barnavården under en stor del av 1900-talet måste betraktas som ett stort misslyckande. Inte alla omhändertagna barn vanvårdades, försumrades, misshandlades eller utnyttjades, men ändå handlade det troligen om tusentals, kanske tiotusentals barn som fick sin barndom förstörd. I förhållande till sin andel av den totala befolkningen var barn till resande och romer med stor sannolikhet överrepresenterade. De utsattes för vanvård och kränkningar i minst lika stor utsträckning som andra omhändertagna barn. Ytterligt allvarligt är också att de här barnen i och med omhändertagandet riskerade att tappa kontakten, inte bara med sin familj, utan också med sin kultur och sitt språk. Vid ett tillräckligt långt omhändertagande förlorade de helt sin språkliga och kulturella tillhörighet. Omhändertagande av de resandes barn ledde indirekt till att resandekulturen försvagades

och att språket nästan dog ut. För att skydda sina barn från omhändertagande och från omgivningens förakt dölde många föräldrar sin kulturella tillhörighet för såväl omgivningen som för barnen. Det ansågs helt enkelt för farligt att öppet leva som resande.

Socialstyrelsen fick ett övergripande ansvar över rikets barnavårdsanstalter 1945. Myndigheten försökte då styra upp verksamheten genom att uttryckligen förbjuda fysiska och inhumana bestraffningsmetoder, dock utan att lyckas komma till rätta med allvarliga missförhållanden som rådde på många barnhem och fosterhem (övergrepp, kränkningar) så sent som på 1980-talet. Det måste uppfattas som ett misslyckande för Socialstyrelsen såsom utfärdare av råd och anvisningar för hur den samhällsliga barnomsorgen fick gå till.

Samhällets politik i fråga om sterilisering, omhändertagandet av barn och tvångsarbete drabbade i hög grad resande och romer. Denna politik kan liknas vid övervakning av en inre kulturgräns mot romer och resande. Under mellankrigstiden och fram till andra världskrigets slut sammanföll detta med Socialstyrelsens ansvar för invandrings- och flyktingpolitiken, den yttre gränsen. I kapitel 3 tar vi upp Socialstyrelsens roll för genomförande av politiken i denna fråga under några år strax före kriget och fram till 1944. Myndigheten fick ansvar för invandringsfrågorna 1927 vilket ändrades till ett huvudansvar 1937 för invandrar- och flyktingpolitiken. Romer från Tyskland och tyskockuperade områden som försökte fly undan nazisternas förintelsepolitik möttes av svensk flyktingpolitikis kalla hand.

Genom sitt ansvar för invandrar- och flyktingpolitiken under åren före och under andra världskriget spelade Socialstyrelsen en helt avgörande roll att tolka lagen i restriktiv anda. Flyktingar från Nazityskland tilläts inte annat än i undantagsfall att få skydd i Sverige. Ett litet antal judiska flyktingar accepterades till Sverige före kriget, liksom några tyska socialdemokrater, kommunister och oppositionella, men inga romer. Invandring av romer var i lag förbjuden fram till 1954. Romer hade under kriget, inom lagstiftningens ram, kunnat betraktas som flyktingar och beviljats asyl, men som en konsekvens av den rasbiologiska och förtryckande diskursen om "tattare" och "zigenare" lyftes aldrig frågan upp i den politiska debatten eller i Socialstyrelsens handläggning av flyktingfrågan. I krigets slutskede fördes 11 000 överlevande från förintelse- och arbetsläger till Sverige genom Bernadotteaktionen. Efter kriget togs ytterligare cirka 20 000

överlevande emot. Endast två romer som överlevt förintelselägren fick komma till Sverige för vård och rehabilitering, sannolikt för att de ansvariga myndigheterna inte kände till deras romska identitet.

När de fruktansvärda följderna av nazisternas raspolitik stod klar för omvärlden kunde politiken gentemot romer och resande inte motiveras utifrån rasbiologiska idéer. Myndigheterna uppfattade även fortsättningsvis romer och resande som problemgrupper i samhället, men nu utifrån andra grunder än rasbiologisk och genetisk underlägsenhet. I kapitel 8 undersöker vi Socialstyrelsens syn på romer från mitten av 1940-talet fram till mitten av 1960-talet. Socialstyrelsens uppfattning om romer förändrades i jämförelse med tidigare decennier. Frågor som stod på Socialstyrelsens dagordning rörde bostäder, utbildning, arbete och barnens fostran.

Frågan om diskriminering lyste dock med sin frånvaro i Socialstyrelsens skrivelser under perioden. Det tidigare rasistiska synsättet, som dikterade att romer skulle förmås lämna landet, ersattes av en uppfattning om assimilering som en framkomlig väg att lösa ”problemen”. Den tidigare rasbiologin ersattes av en syn enligt vilken en ”dysfunktionell romsk kultur” förorsakade problemen. ”Tattarproblemet” ersattes av ett ”zigenarproblem”. Romsk kultur uppfattades således fortfarande som mindervärdig. Myndigheternas antiziganism gjorde sig fortfarande gällande men nu i en något annan skepnad än tidigare. Kort sagt, romerna skulle anpassas till svensk kultur. Syftet med bostadspolitiken var inte enbart att tillgodose romernas rätt till bostad utan även att på sikt verka för att den romska kulturen upplöstes.

Att Socialstyrelsens intresse för ”tattarna” minskade mot slutet av 1940-talet innebar inte att förtrycket upphörde. Steriliseringar, tvångsomhändertaganden av barn och andra repressiva åtgärder från samhällets sida, mot dem som stämplades som ”tattare”, fortsatte även under 1950-talet. Socialstyrelsen var pådrivande för att romerna skulle få tillgång till bostäder och utbildning. Men romerna fick inte vara med om att utforma politiken eller påverka de åtgärder som vidtogs. Romer ansågs inte kvalificerade att förstå vad som låg i deras intresse.

Med det ekonomiska välstånd som uppnåddes under 1960-talet såg myndigheterna att lösningen på ”zigenarproblemet” låg i utbildning, fast boende och arbetsmarknadspolitik. Man föreställde sig att man

hade instrumenten inte bara för att lösa problemet i Sverige utan även en gångbar lösning för den romska frågan i Europa. Kapitel 9 tar upp en försöksverksamhet med romska flyktingar från Östeuropa, som genomfördes i början av 1970-talet med Socialstyrelsen som en av de medansvariga myndigheterna. Ett bakomliggande motiv var att förhindra spontaninvandring av romer. Socialstyrelsen utformade en social stödverksamhet för nyanlända romska familjer, som kom att kallas familjepedagogik. Familjepedagogen fick en slags medlande roll. Den familjepedagogiska verksamheten inrättades med goda intentioner men utan romsk delaktighet i utformningen. Det blev fel, därför att programmet fortfarande syftade till assimilering. Assimilering är inte en förutsättning för att uppnå och säkerställa jämlikhet, rättvisa och respekt för den andre, vilket är vad saken ytterst handlade om, och fortfarande handlar om.

Sammanfattningsvis: Under 1900-talets första del kännetecknades folkhemsbygget (nationalstaten) av en politik gentemot romer och resande som var tydligt exkluderande. Under 1900-talets senare del uppfattades assimilering som den enda möjliga lösningen från svensk sida. Trots att Sverige har antagit Europarådets konventioner om nationella minoriteter och nationella minoritetsspråk har assimileringspolitikerna fortfarande många förespråkare i den politiska debatten.

Ett globalt perspektiv

Globalisering innebär att människor är uppkopplade genom nätet med hela världen, och att de i vardagslivet kommer i kontakt med en blandning av idéer, människor och kulturer. Denna utveckling har gett upphov till två olika slags politiska svar.

Mångkulturalism handlar om ett i grunden demokratiskt förhållningssätt som ansluter till de mänskliga rättigheterna. Människors mångfald, deras olikheter i fråga om bakgrund, språk, kultur, utseende, sexualitet osv. bejakas och respekteras. Och alla människor har lika värde. Mot denna jämlikhetsideologi och frihetliga strävan för varje människa att forma sin egen identitet har politisk fundamentalism växt fram som en motkraft, fanatisk, oresonlig, dömande, ibland med religiösa förtecken, ibland med nationalistiska förtecken. Medan religiöst inriktad fundamentalism har varit på frammarsch i delar av den muslimska världen, och i delar av USA, är det snarare extrema

nationalistiska rörelser som präglar situationen i många delar av Europa.

Det är viktigt att vara på sin vakt mot alla former av rasism som kan dyka upp i den politiska debatten. Risken för ett rasistiskt bakslag ligger snarare i den maktställning som fundamentalistiska rörelser kan tillskansa sig. Faran är störst i politiskt instabila länder och regioner, men det vore direkt fel att underskatta den betydelse och den maktställning som kristen fundamentalism har i USA.

Medan personer med muslimsk bakgrund i ökande utsträckning drabbas av de nationella rörelsernas tilltagande militans i västra Europa, är det framför allt romer som har varit måltavlor för militanta nationella rörelser i östra Europa. Antiziganism är en del av den fundamentalism som får politiskt uttryck i högerextrema och populistiska missnöjespartier. Dessa är på frammarsch i hela Europa.

Sverige är medlem av EU. Inom flera nya medlemsstater finns betydligt större romska populationer än i Sverige. Generellt sett lever de i utsatta miljöer, ofta under extrem fattigdom. Arbetslöshet drabbar nästan hela den vuxna befolkningen, barn saknar skolgång, och fascistiska partier hetsar mot romer. Beväpnade medborgargarden mördar romer. Situationen för romer i Bulgarien, Rumänien, Slovakien och Ungern är på alla sätt ytterst allvarlig. Mänskliga rättigheter sätts på undantag. Givetvis är det en central fråga för EU. Vi konstaterar att EUs regelverk tillåter varje medborgare från dessa länder att ta sig till andra EU-länder för att söka arbete under en tre månaders period. Västliga EU-stater som Frankrike och Italien har tydligt signalerat att de vill avhysa romer som kommit från Östeuropa. Sverige är också inne på det spåret. År 2010 försvarade t.ex. migrationsminister Tobias Billström polisens avvisning av romer som sökte sig till Sverige för att tigga.

Klart är att medborgare från ett EU-land inte kan söka politisk asyl i ett annat EU-land. Nationalistiska partier vill begränsa den fria rörligheten inom Schengenområdet i allmänhet, och romernas rätt att vistas i andra EU-länder i synnerhet. Romernas utsatta situation i Europa (inklusive Sverige) är en av EUs allra viktigaste frågor. EU måste i enlighet med Lissabonfördraget sätta stark press på alla de medlemsstater som behandlar sin romska befolkning som andra klassens medborgare, som förmenar romska barn rätten till utbildning, som berövar romska män och kvinnor rätten till arbete och

försörjning, och som ser mellan fingrarna på den rasism och öppna diskriminering som förekommer. Om skuldkrisen i vissa stater som levt över sina tillgångar är ett allvarligt hot mot EUs ekonomiska stabilitet, är den behandling som romerna, Europas största etniska minoritet, utsätts för ett i grunden ännu allvarligare hot mot hela det demokratiska fundamentet som idén om den Europeiska Unionen vilar på.

Det finns relativt stora romska populationer i stater som (ännu) inte är medlemmar av EU – Albanien, Bosnien-Hercegovina, Kosovo, Makedonien, Montenegro, Serbien och Turkiet som antingen redan är kandidatländer eller ses som potentiella kandidatländer. Romer finns också i Moldavien, Ryssland, Ukraina och Vitryssland som gränsar till EU, men som för närvarande inte är aktuella för medlemskap i EU. Hur ställer sig Sverige om romska flyktingar från Moldavien (eller något annat land) söker skydd i Sverige under återopande av politisk asyl? Varken Sverige, eller naturligtvis EU som helhet, kan blunda för romernas ytterst utsatta situation i Europa. Ett europeiskt och t.o.m. globalt perspektiv behövs.

Sverige ser sig idag 2014 som ett mångkulturellt samhälle. Alla riksdagspartier utom Sverigedemokraterna står bakom detta. Sverige är sedan 1995 medlem av EU. I riksdagen finns inte politiskt stöd för ett utträde, även om några partier har utträdeskravet kvar i sina parti-program. Sverige antog år 2000 Europarådets konventioner om nationella minoriteter och nationella minoritetsspråk. Romer och resande erkänns som en nationell minoritet och romani chib som ett nationellt minoritetsspråk. Den hårda och exkluderande svenska nationalstatsmodellen från det tidiga 1900-talet har övergått i en svensk nationell modell som åtminstone på ett officiellt plan gradvis har kommit att omfatta inkluderande värden som jämlikhet, jämställdhet, rättvisa och mångkultur. Det betyder inte att antiziganism har upphört. I kapitel 6 och 11 återges upprörande exempel på den antiziganism som unga svenska medborgare, som igenkänns som romer och resande, möter i vardagslivet – misstänkliggörande, kränkande bemötande och diskriminering. Inte heller tycks alla myndigheter till fullo ha förstått att lagen förbjuder registrering på etnisk grund. Skånepolisen har svårt att förklara att sitt omfattande register ”kringresande” inte är ett register över romer.

Genom Sveriges medlemskap i EU, vilket har starkt stöd i riksdag-

gen och är något som flertalet svenskar accepterar, har fattiga romer från främst Rumänien sökt sig till Sverige och flera andra rikare stater inom EU. Det är inte förbjudet att tigger i Sverige, och medborgare från andra stater inom EU har rätt att vistas tre månader inom landet. Den fria rörligheten mellan medlemsstater är en hörnsten inom EUs ekonomiska politik. Det diskuteras hur samhället ska komma till rätta med tiggeriet. Ett förslag som förts fram är att förbjuda själva givandet av penninggåvor till tiggare. En annan lösning har varit att med mjuka eller hårda metoder avvisa personer som försörjer sig genom tiggeri. Många upprördes när Berlusconi i Italien och Sarkozy i Frankrike lät förstöra tillfälliga lägerplatser som byggts av östeuropeiska romer. I februari 2014 avhyste Stockholms stad rumänska romer från ett läger som de byggt utanför Högdalen i Stockholm. Lägreten har rivits, många som bodde där erbjöds bussbiljetter hem till Rumänien. De som valde att stanna flyttade över kommungränsen till Huddinge. Historien upprepar sig. Antiziganism upprepar sig. Gränser, både nationella gränser och kommunala gränser, avgör vad som händer med de mest utsatta och utblottade medborgarna. Gränsen blir till en ursäkt för att ingenting reellt görs för att ändra på en politiskt och humanitärt helt oacceptabel situation. Staten liksom kommunen bevakar sina respektive gränser i stället för att ta ansvar för att situationen för de europeiska romerna får en värdig behandling som kan leda till en hållbar lösning. Det är en europeisk fråga av största vikt, och det är fortfarande en svenska fråga i allra högsta grad. Romer är en del av Europas befolkning och de ska garanteras samma skydd och rättigheter som andra européer.

Ekonomiska, utbildningsmässiga, politiska resurser är ojämnt fördelade i samhället. Några har bättre tillgång till dessa resurser än andra. Att den romska folkgruppen är eftersatt i dessa avseenden är vad SOU 2010:55 konstaterar. Realistiskt sett kommer den romska folkgruppen också att höra till de utsatta åtskilliga år framöver, en generation kanske, även om alla klutar sätts in för att ändra på situationen redan i morgon.

Hur ska romernas situation i Sverige förbättras radikalt? En framtidsvision är att romerna har samma politiska, ekonomiska, utbildningsmässiga och sociala rättigheter och möjligheter som alla andra medborgare, och som nationell minoritet har de samma kulturella

rättigheter som andra nationella minoriteter. I den här visionen har strukturell diskriminering av romer upphört. Kvar kan möjligen finnas fördomar och negativa stereotyper hos de allra äldsta i befolkningen. En utopi? Nej, men det mål som Delegationen för romska frågor målade upp i sitt slutbetänkande. Det kommer att ta tid att förverkliga, det kommer att kräva hårt arbete och målmedvetenhet. Men det är inte omöjligt.

Intolerans var den än visar sig måste bemötas med demokrati, med tilltro till internationella överenskommelser, med respekt för de mänskliga rättigheterna, med upplysning och med humanism. Den upplysta myndigheten är ett ideal. Socialstyrelsen grundar sin myndighetsutövning på kunskap hämtad från vetenskap och beprövad erfarenhet. Det är absolut nödvändigt att kritisk diskussion släpps fram. Eftersom Socialstyrelsen arbetar med centrala frågor rörande människors hälsa, välfärd och omsorg måste en väsentlig del av den upplysta myndighetens professionella arbete påverkas av ett humanistiskt ideal där empati och solidaritet får stor plats. Socialstyrelsen har en särställning bland myndigheter som ett värn för den enskilda människans behandling i det komplexa system som den allmänna sjukvården och den allmänna välfärden är.

I det förändringsarbete som förestår, både i Sverige och inte minst på europeisk nivå, är en avgörande förutsättning för att lyckas att myndigheterna öppnar för samråd och dialog med det romska samhället. Det är helt enkelt nödvändigt att romer får inflytande över de frågor som rör dem, men de måste som nationell minoritet också representeras på alla politiska nivåer och inom alla institutioner. Det är i grunden en demokratifråga. Goda utbildningsresurser finns inom den nationella minoriteten och en klar politisk medvetenhet om orättvisor och diskriminering som romer och resande utsätts för.

Referenser och källor

Otryckt källmaterial

Riksarkivet (RA), Arninge och Marieberg

- RA Justitiedepartementet. Konseljakt 13 december 1940
- RA Socialdepartementet. Konseljakt 25 september 1942
- RA Socialstyrelsen Avdelningen för utlänningsförläggningar 1940–1944, BI
- RA Socialstyrelsen Byrån för sociala ärenden i allmänhet: utlänningsärenden 1920–1938, BI
- RA Socialstyrelsen Byrån för sociala ärenden i allmänhet: utlänningsärenden 1920–1938, FI
- RA Socialstyrelsen 5:e byråns arkiv, 1913–1961, H10
- RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E2
- RA Socialstyrelsen Hemliga arkivet: utlänningsärenden 1916–1944, E4
- RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIa
- RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, BIf
- RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, EX
- RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXc
- RA Socialstyrelsen 2:a byrån, Socialvårdsbyrån 1938–1967, FXö
- RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån 1968–1981, FVa
- RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån 1968–1981 FVb
- RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrån 1938–1944, BI
- RA Socialstyrelsen Utlänningsbyrån 1938–1944, BII
- RA Socialstyrelsen Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd 1947–1967, A

Socialstyrelsens arkiv

Socialstyrelsens arkiv S3, Zigenarprojektet 1985–1989

Opublicerade data, opublicerad rapport

ARS Research (2008). ”Delegationen för romska frågor. Undersökning av attityder och kunskaper om romer”. Opublicerad rapport.

ARS Research (2008). ”Delegationen för romska frågor” (tabeller). Opublicerade data.

Tryckta källor

Departement och statliga verk

DO (2004). *Diskriminering av romer i Sverige. Rapport från DO:s projekt från åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av romer.*

Stockholm: Diskrimineringsombudsmannen.

DO (2011). *Romers rättigheter. Diskriminering, vägar till upprättelse och hur juridiken kan bidra till en förändring av romers livsvillkor.* Stockholm: Diskrimineringsombudsmannen.

Ds In 1969:1. *Om organiserad överföring av vissa zigenare.* Promemoria utarbetad inom inrikesdepartementet av expertgruppen för övervägande av åtgärder beträffande vissa zigenare.

Stockholm: Inrikesdepartementet.

Ds In 1971:2. *Organiserad invandring av vissa zigenare. Förslag till försöksverksamhet av expertgruppen för vissa zigenarfrågor.*

Stockholm: Inrikesdepartementet.

Ds 2014:8. *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet.* Stockholm:

Arbetsmarknadsdepartementet.

Om kartläggning av romer i vitboken. (2013). Stockholm:

Arbetsmarknadsdepartementet.

Redogörelse för Socialstyrelsens försöksverksamhet budgetåret 1972/73 vad beträffar organiserat överförda zigenare. (1973).

Stockholm: Socialstyrelsen.

Råd och anvisningar rörande tillämpning av 1941 års steriliseringslag. (1947). Stockholm: Medicinalstyrelsen.

- Socialstyrelsen (1978). *Socialt arbete bland zigenare*.
- Socialstyrelsen (1991). *Socialt arbete bland zigenare. En utvärdering av zigenarprojekt 1985-91*. SoS-rapport 1991:47.
- Statistiska centralbyrån (1874). *Statistiska Centralbyråns underdåniga berättelse för år 1870. Tredje och sista afdelningen*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner
- Statistiska centralbyrån (1918). *Folkräkningen den 31 december 1910. IV*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Statistiska centralbyrån (1925). *Folkräkningen den 31 december 1920. II*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Statistiska centralbyrån (1937). *Folkräkningen den 31 december 1930. V*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Statistiska centralbyrån (1947). *Befolkningsrörelsen år 1944*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Sociala Meddelanden

- Sociala Meddelanden*, 1923, nr. 7, s. 638-648. ”Socialstyrelsens utlåtande rörande barnavårdslagstiftningen”.
- Sociala Meddelanden*, 1923, nr 9, s. 799-802. ”Förslag till lösdrivares behandling”.
- Sociala Meddelanden*, 1923, nr. 12, s. 1059-1062. ”Övervakandet av utlänningar i riket”.
- Sociala Meddelanden*, 1924, nr 5, s. 367-376. ”Socialstyrelsens utlåtande rörande lösdrivarvården”.
- Sociala Meddelanden*, 1924, s. nr 12, 964-968 ”Övervakandet av utlänningar i riket”.
- Sociala Meddelanden*, 1929, nr. 7, s. 506-508. ”Förslag till ny lösdrivarlag”.
- Sociala Meddelanden*, 1929, nr. 8, s. 585-598. ”Förslag till steriliseringslag”
- Sociala Meddelanden*, 1929, nr. 12, s. 963-982. ”Socialstyrelsens utlåtande rörande lösdrivarlagstiftningen”.
- Sociala Meddelanden*, 1931, nr. 12, s. 1008-1012. ”Socialstyrelsens utlåtande över förslaget till steriliseringslag”.
- Sociala Meddelanden*, 1934, nr. 1, s. 3-11. ”Socialstyrelsens utlåtande över förslag till lag om samhällets barnavård och ungdomsvård m.m.”.

- Sociala Meddelanden*, 1934, nr. 10, s. 656-670. ”Socialstyrelsens utlåtande angående övervakningen av utlänningar i riket. Avgivet den 8 september 1934.”
- Sociala Meddelanden*, 1936, nr. 5, s. 386-403. ”Främlingslagstiftning och främlingskontroll. Socialstyrelsens yttrande över vissa motioner vid 1936 års riksdag.”
- Sociala Meddelanden*, 1937, nr. 3, s. 206-234. ”Förslag till revision av främlingslagen. Socialstyrelsens utlåtande.”
- Sociala Meddelanden*, 1937, nr. 12, s. 815-819. ”Den nya utlänningslagen.”
- Sociala Meddelanden*, 1938, nr. 11, s. 753-760. ”Flyktingarna i Sverige.”
- Sociala Meddelanden*, 1939, nr. 2, s. 87 - 93. ”Utlänningarna i Sverige.”
- Sociala Meddelanden*, 1939, nr. 8, s. 609-612. ”Uppehålls- och arbetstillstånd samt uppehålls- och arbetsviseringar för utlänningar den 1 juli 1939.”
- Sociala Meddelanden*, 1939, nr 9, s. 632-637. ”Lösdriverilagstiftningskommitténs betänkande”.
- Sociala Meddelanden*, 1939, nr. 12, s. 864-865. ”Förslag till steriliseringslag”.
- Sociala Meddelanden*, 1940, nr. 8, s. 570-573. ”Utlänningar med visetillstånd den 1 juli 1940.”
- Sociala Meddelanden*, 1940, nr 10 B, s. 755-821. ”Förslag till lag om arbetsfostran m.m.”.
- Sociala Meddelanden*, 1943, nr. 11, s. 874-880. ”Utlänningar i Sverige.”
- Sociala Meddelanden*, 1944, nr 2, s. 116-127. ”Zigenarnas antal och levnadsförhållanden”.
- Sociala Meddelanden*, 1944, nr. 2, s. 128-131. ”Den centrala organisationen för utlänningsärendenas handläggning. Utlännings-sakkunnigas förslag och socialstyrelsens yttrande.”
- Sociala Meddelanden*, 1944, nr. 7, s. 557-565. Ernst Bexelius: ”Den nya organisationen för utlänningskontrollen.”
- Sociala Meddelanden*, 1945, nr. 5, s. 377-392. ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden.”
- Sociala Meddelanden* 1966, nr 3-4, s. 5-75. John Takman: ”Zigenarna i det svenska samhället.”

Statens offentliga utredningar (SOU)

- SOU 1923:2. Fattigvårdslagstiftningskommittén: *Förslag till lag om lösdrivares behandling m. fl. författningar.*
- SOU 1936:53. Tillkallade sakkunniga: *Utredning angående revision av bestämmelserna om utlännings rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål.*
- SOU 1939:25. *Betänkande med förslag till lag om arbetsfostran m.m.*
- SOU 1945:1. 1943 års utlännings-sakkunniga: *Betänkande med förslag till utlänningslag och lag angående omhändertagande av utlännning i anstalt eller förläggning.*
- SOU 1946:36. Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst: *Betänkande angående flyktingars behandling.*
- SOU 1949:37. *Klientelet på arbetshemmen. En socialpsykologisk utredning om försumliga försörjare och störande understödstagare.*
- SOU 1956:43. 1954 års zigenarutredning: *Zigenarfrågan.*
- SOU 2000:20. 1997 års steriliseringsutredning: *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975 Historisk belysning - Kartläggning – Intervjuer.* Stockholm: Fritzes.
- SOU 2000:22. Mattias Tydén: *Från politik till praktik De svenska steriliseringslagarna 1935–1975.* Stockholm: Fritzes.
- SOU 2009:99. Utredningen om vanvård i den sociala barnvården: *Vanvård i social barnvård under 1900-talet. Delbetänkande.* Stockholm: Fritzes.
- SOU 2010:55. Delegationen för romska frågor: *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige.* Stockholm: Fritzes.
- SOU 2011:61. Utredningen om vanvård i den sociala barnvården: *Vanvård i social barnvård. Slutbetänkande.* Stockholm: Fritzes.

Svensk författningssamling (SFS)

- SFS 1886:33. *Kongl. Maj:ts nådiga cirkulär till Ofverståhållareembetet och Kongl. Maj:ts samtlige Befallningshafvande, angående behandlingen af utlänningar, hvilka här i riket beträdas med lösdrifveri.*

- SFS 1914: 171. *Kungl. Maj:ts nådiga förordning om ändrad lydelse av §§ 26 och 31 i förordningen den 18 juni 1864 angående utvidgad näringsfrihet.*
- SFS 1914: 196. *Lag angående förbud för vissa utläningar att här i riket vistas.*
- SFS 1927: 333. *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas.*
- SFS 1937:344. *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag).*
- SFS 1937: 912. *Kungl. Maj:ts kungörelse med föreskrifter i anledning av utlänningslagen.*
- SFS 1938: 555. *Kungl. Maj:ts kungörelse med vissa föreskrifter om avvisning av utläning.*
- SFS 1939:599. *Kungl. Maj:ts kungörelse med vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar.*
- SFS 1940:92. *Kungl. Maj:ts kungörelse med tillägg till kungörelsen den 1 september 1939 (nr 599) med vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar.*
- SFS 1940:93. *Kungl. Maj:ts kungörelse med vissa föreskrifter angående omhändertagande av utläning I förläggning.*
- SFS 1945:315. *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag).*
- SFS 1945:503. *Lag angående ändringar av lagen den 6 juni 1924 (nr 361) om samhällets barnavård och ungdomsskydd (barnavårdslag).*

Böcker, artiklar och rapporter

- Ahmed, Sara (2010) "Vithetens fenomenologi". *Tidsskrift för genusvetenskap* nr. 1-2. Vol. 4, s. 49-69.
- Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Axelsson, Thom (2007). *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Linköping: Linköping Studies in Arts and Science no. 379. Institutionen för tema. Linköpings universitet.

- Berglund, Tobias (2008). ”Slutna utlänningsförläggningar för civila i Sverige under andra världskriget. Ett systemperspektiv i en omvärldskontext.” Ingår i Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.) *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*. Uppsala: Historiska Institutionen, Uppsala Universitet.
- Bergstöm, Göran & Boréus, Kristina (2005). *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Björkman, Maria (2011). *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Lund: Arkiv förlag.
- Borgström, Maria (2012). ”Att synliggöra det osynliga I mänskliga möten.” Ingår i Borgström, Maria, Goldstein-Kyaga, Katrin & Hübinette, Tobias (red.) *Den interkulturella blicken i pedagogik. Inte bara goda föresatser*. Södertörns Studies in Education 2. Huddinge: Södertörns högskola.
- Braudel, Fernand (1980). *On History*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Broberg, Gunnar (1995). *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*. Lund: Avdelningen för idé och lärdomshistoria, Lunds universitet.
- Broberg, Gunnar och Mattias Tydén (2005). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Bryman, Alan (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Stockholm: Liber.
- Bukowska Jacobsson, Monika (2000). ”En kartläggning”. SOU 2000:20, bilaga 4.
- Calderas, Hans (2002). *I betraktarens ögon*. Stockholm: Norstedts.
- Dagens Nyheter*, 2013 09 23. ”Polisen registrerar tusentals romer”, s.1, 8-11.
- de los Reyes, Paulina (2007). ”Rosengård är min Shatila! Hegemoniska berättelser och gränsöverskridande erfarenheter.” Ingår i Paulina de los Reyes et al. (red.) *Framtidens feminismer. Intersektionella interventioner i den feministiska debatten*. Hägersten: Tankkraft

- Dimiter-Taikon, Angelina (2012). *Romsk identitet i förändring – Några ungdomars digitala berättelser*. Södertörns högskola. Institutionen för kultur och kommunikation.
- Etzler, Allan (1944). *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige. Historia och språk*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Expressen*, 2008 10 17. "Se mig inte som tjuv".
- Fein, Helen (1987). "Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations and Actions" Ingår i Helen Fein (red.). *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Freeman, Roxy (2009). "My Gypsy childhood". *The Guardian* 2009 09 07.
- Gellner, Ernest (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gustafsson, Inga (1970). *Studier i en minoritetsgrupps strävan att bevara sin kulturella autonomi*. Stockholm: IMFO-gruppen, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Gustafson, Sofie & Karlsson, Caroline (2006). *Mötet mellan vårdpersonalen och invandrare i hälso- och sjukvården*. Blekinge Tekniska Högskola, Sektionen för hälsa.
- Hancock, Ian (2010). *Danger! Educated Gypsy*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Hartman, Sven (2012). *Det pedagogiska kulturarvet. Traditioner och idéer i svensk undervisning*. Stockholm: Natur & kultur.
- Hazell, Bo (2011). *Resandefolket. Från tattare till traveller*. Stockholm: Ordfront.
- Hübinette, Tobias (2012). "Ord som sårar. Om bristen på en interkulturell etik i ett samtida Sverige." Ingår i Borgström, Maria, Goldstein-Kyaga, Katrin & Hübinette, Tobias (red.) *Den interkulturella blicken i pedagogik. Inte bara goda föresatser*. Södertörns Studies in Education 2. Huddinge: Södertörns högskola.
- Jansson, Karl-Axel och Ingemar Schmid (red.) (2005). *Ett fördrivet folk*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Kajiser, Lars & Öhlander, Magnus (2012). *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.

- Kalander, Berith (1996) *Min mor fånge Z.-4517*. Gällivare: Gällivare kommuns folkbibliotek.
- Kaminski, Ignacy-Marek (1980). *The State of Ambiguity. Studies of Gypsy Refugees*. Kungsbacka: Mobilis.
- Key, Ellen (1900). *Barnets århundrade*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kvist Geverts, Karin (2008). *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*. Uppsala: Uppsala University Holocaust and Genocide Studies Publications.
- Landén, Ragnar (1971). ”Inställningen till zigenare vid en affärsgata i Stockholm.” Ingår i Arne Trankell (red.) *Fem IMFO-rapporter*. Stockholm: IMFO-gruppen, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Lindholm, Kerstin (1984). *Att arbeta bland flyktingar och zigenare. Om familjepedagogiskt arbete*. Socialstyrelsen, PM 87/84.
- Lo-Johansson, Ivar (1955). *Zigenare*. Stockholm: Folket i bilds förlag.
- Lundgren, Gunilla, Sofia Taikon och Amanda Eriksson (2005). *Sofia Z4515 – Zofi Z4515*. Stockholm: Bokförlaget Tranan/Podium.
- Marta, Claudio (1979). *The Acculturation of the Lovara*. Stockholm: IMFO-gruppen, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- McVeigh, Robbie (1997). ”Theorising sedentarism: the roots of anti-nomadism.” Ingår i Thomas Acton (Ed.) *Gypsy Politics and Traveller Identity*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Montesino Parra, Norma (2002). *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Myrdal, Gunnar (1958). *Value in Social Theory. A Selection of Essays on Methodology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Nationalencyklopedin* (1992). ”Förintelsen”. Band 7, s. 212
- Obondo, Margaret (1999). ”Olika kulturer, olika språksocialisation: konsekvenser för utbildning och social integration av invandrarbarn.” Ingår i Monica Axelsson (red.) *Tvåspråkiga barn och skolframgång – mångfalden som resurs*. Spånga: Rinkeby språkforskningsinstitut.

- Popper, Karl (1945). *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge.
- Rosales, René León (2010). *Vid framtidens hitersta gräns: om maskulina elevpositioner i en multietnisk skola*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Runcis, Maija (1998). *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm: Ordfront.
- Sallnäs, Marie och Bo Vinnerljung (2006). *Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnvården 1950–1980?* Stockholm: Socialstyrelsen.
- Selling, Jan (2013). *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Limhamn: Sekel Bokförlag.
- Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för etniska minoriteter 1913–1962*. Umeå: Umeå universitet.
- Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Stensmo, Christer (2007). ”Etnografiska fältnotiser i en vfu-period inom lärarutbildningen”. *Journal of Research in Teacher Education*, Nr. 1, s. 76-93.
- Taikon, Katarina (1963). *Zigenerska*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Taikon, Katarina och Thomas Hammarberg (1970). *Förlåt att vi stör!: Om zigenerska flyktingar*. Stockholm: PAN/Norstedt.
- Tillhagen, Carl-Herman (1965). *Zigenarna i Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Trankell, Ingrid och Arne Trankell (1967). *Effekter av konserverande handlingsnormer och föreställningar om verkligheten i en minoritetsgrupps strävan till anpassning i en förändrad yttre miljö, med förslag till aktionsprogram*. Rapport IV. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Trankell, Ingrid och Arne Trankell (1968). ”Problems of the Swedish Gypsies”. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 3/4, s. 141-214.
- Trankell, Arne (1981). “Fördomar och diskriminering. Ett försök till sammanfattning”. Kjell Öberg, Erland Bergman och Bo Swedin (red.) *Att leva med mångfalden*. Stockholm: Liber Publica.

- Tydén, Mattias (2000). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. SOU 2000:22. Stockholm: Fritzes.
- Westin, Charles (1975). "Familjepedagogik för zigeniska flyktingfamiljer." Ingår i Arne Trankell (red.) *Invandrarproblem*. Stockholm: Norstedts.
- Westin, Charles (1981). "Ideologi och etniskt oberoende. Om några försök att ordna arbete åt en etnisk minoritetsgrupp". Ingår i Kjell Öberg, Erland Bergman och Bo Swedin (red.) *Att leva med mångfalden*. Stockholm: Liber Publica.
- Westin, Charles (1984). *Majoritet om minoritet*. Stockholm: Liber.
- Westin, Charles m.fl. (1999). *Mångfald, integration, rasism och andra ord*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Young, Iris Marion (2000). *Att kasta tjejkast: texter om feminism och rättvisor*. Stockholm: Atlas.
- Zaremba, Maceij (1997). "Tvångssteriliseringar i Sverige". *Dagens Nyheter*. Artikelserien har samlats i boken *De rena och de andra* (1999). Stockholm: DN-förlaget.

Internetkällor

- Vetenskapsrådet (2011) *God forskningssed*. www.vr.se (hämtad 2014-01-19)
<http://blogg.mama.nu/lailas-blogg/2013/01/15/uteliggare/>
- Socialstyrelsen 2013. Vaccination av barn. <http://www.socialstyrelsen.se/smittskydd/vaccination/barnvaccinationer> (hämtad 2014-03-30)
- Sverige mot rasism. Definition av antiziganism.
www.sverigemotrasism.nu
<http://www.nad.riksarkivet.se>

Antiziganism i statlig tjänst visar hur dåvarande Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen har drivit på i en rad åtgärder som kränkt och exkluderat romer och resande. Myndigheterna hade en stor roll i

- sterilisering
- främlingskontroll
- registrering
- omhändertagande av barn.

Bokens personliga betraktelser och intervjuer visar att det som hände under 1900-talet än i dag påverkar hur människor lever sina liv. Det påverkar också fortfarande hur romer och resande förhåller sig till myndigheter, hälso- och sjukvård och socialtjänst.

Med Antiziganism i statlig tjänst vill Socialstyrelsen ta sitt ansvar – för myndighetens historia och för att den inte ska upprepas.

Boken är skriven av följande fristående författare som fått i uppgift att granska och fokusera på myndighetens roll och perspektiv:

Niklas Westin, statsvetare

Simon Wallengren, sakkunnig

Kati Dimiter Taikon, sakkunnig

Charles Westin, professor emeritus vid Stockholms universitet.

Antiziganism i statlig tjänst kan med fördel användas inom utbildningar i socialtjänst och hälso- och sjukvård. Den kan också användas som underlag för diskussioner om myndigheters arbete kopplat till mänskliga rättigheter.

Antiziganism i statlig tjänst

(artikelnr 2014-6-2) kan beställas från

Socialstyrelsens publikationsservice

www.socialstyrelsen.se/publikationer

E-post: publikationsservice@socialstyrelsen.se

Fax: 035-19 75 29

Publikationen kan även laddas ner från

www.socialstyrelsen.se